

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

О. В. Радченко

**ЦІННІСНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА
ЯК МЕХАНІЗМ ДЕМОКРАТИЧНОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Харків
Видавництво ХарРІ НАДУ
«Магістр»
2009

УДК 342.3: 316.75
ББК 67.99(2)09
Р15

Схвалено вченою радою Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. Протокол № 7/138 від 31 серпня 2009 р.

Рецензенти:

В. М. Козаков, доктор наук з державного управління, професор кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентіві України;

О. Я. Лазор, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри управління персоналом та державної служби Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України;

О. В. Новакова, доктор політичних наук, професор кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. І. Даля

Р15 Радченко О. В. **Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення** : монографія / Олександр Радченко – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

ISBN 978-966-390-074-2

У монографії розглядаються актуальні проблеми формування ціннісних засад і механізмів демократичного державотворення, висвітлюються теоретичні та практичні аспекти переходу України від тоталітаризму до демократії, розкриваються базові цінності сучасної демократії.

Для викладачів, докторантів, аспірантів та слухачів вищих навчальних закладів системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, політиків, працівників державного апарату й органів місцевого самоврядування.

УДК 342.3: 316.75

ББК 67.99(2)09

© О.В. Радченко, 2009

© ХарПІ НАДУ, 2009

ISBN 978-966-390-074-2

З М І С Т

ВСТУП	5
Розділ 1. СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ ЯК БАЗОВІ РЕГУЛЯТОРИ СУСПІЛЬНО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН	9
1.1. Природа суспільних цінностей та її джерела	11
1.2. Суспільні цінності в системі державного управління (категоріальний аспект).	29
1.3. Генезис суспільних цінностей у філософії державного управління	49
1.4. Українські мислителі про цінності та ціннісну систему суспільства	66
1.5. Політична культура в системі ціннісного механізму регулювання суспільно-владних відносин	82
Розділ 2. ЦІННІСНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	99
2.1. Аксиологія, сутність і структура механізму державотворення	101
2.2. Ціннісна домінанта взаємодії влади і суспільства в контексті легітимізації держави	117
2.3. Політичні цінності в структурі соціальних комунікацій та сталого розвитку державних інституцій.....	135
2.4. Громадянська політична культура як інваріантна основа демократичного державотворення	152
2.5. Національна ідея – світоглядно-ідеологічний механізм демократичного державотворення	168
Розділ 3. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ...	185
3.1. Типологізація державно-політичних режимів як система суспільно- владних відносин	187
3.2. Алгоритм демократії як механізм демократичного державно- політичного режиму	205
3.3. Система стримувань і противаг як суспільно-ціннісна основа механізму демократичного державно-політичного режиму	222
3.4. Компаративний аналіз моделей демократичного політичного режиму...	238
3.5. «Авторитарний» державно-політичний режим як перехідний стан на шляху до демократичної держави	255

Розділ 4. ЦІННІСНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕХАНІЗМ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	273
4.1. Світові моделі та механізми демократизації державно-політичного режиму (порівняльний аналіз)	275
4.2. Циклічний суспільний розвиток України, її політична модернізація і механізм демократичного державотворення	293
4.3. Регіональна соціокультурна асиметрія України та відповідність її політичної культури до європейських демократичних норм.....	310
4.4. Геополітика, стратегія та перспективи Української держави в контексті ціннісного «діалогу цивілізацій»	330
ВИСНОВКИ	347
ДОДАТОК А. Перелік цінностей (тем) експертного соціологічного опитування щодо факторів об'єднання та розколу України.....	352
Література.....	353

ВСТУП

Характерним політичним трендом кінця XX – початку XXI століття, що його стимулюють світові процеси глобалізації, стає значне поширення ідейних цінностей ліберальної демократії та розбудова на цій основі демократичних держав. Ця «третьа хвиля» (за Е. Тофлером [1] та С. Хантінгтоном [2]) демократизації нині охопила всі континенти світу і передусім Євразію, зокрема ареал країн колишнього соціалістичного табору. Водночас ейфорія «кінця історії» (за Ф. Фукуямою [3]) – політичного розвитку людської цивілізації як всесвітнього тріумфу системи ліберальної демократії в нинішніх умовах світової фінансової та економічної кризи, схоже, поступово змінюється на тривожне передчуття народження нової моделі суспільства, що крокуватиме далі, розвиваючи нові ціннісні засади соціетального буття та претендуючи на досконалість «постіндустріальних» чи «інформаційних» суспільств.

Тому надзвичайно важливою й вельми актуальною проблемою політичного розвитку сучасної України стає проблема демократичної розбудови її державності. Цілком справедливо сказати, що йдеться про існування України в новітній системі цивілізаційних координат третього тисячоліття, яка актуалізуватиме перед країною досить гострі проблеми на випробування її спроможності «скочити на підніжку поїзда», що вже стрімко набирає рух до нової формації, чи залишитися осторонь, на задвірку світової цивілізації?

Не так вже й давно, в добу «романтизму» новонародженої незалежної Української держави нам здавалося, що достатньо закріпити в Конституції положення про демократичний устрій держави, як демократія, наче магія, власноруч прийде до українського загалу. Але з часом з'ясувалося, що шлях до справжньої демократії важкий, болісний і тривалий. Логіка цього шляху підкоряється певним законам і закономірностям, приховує в собі ризики і

небезпеки, про які ми навіть не здогадувалися. У цілому ми виявилися не готовими осягнути зміст думки про те, що демократизація як процес перетворення суспільства і держави з тоталітарних на демократичні є не вольовим ривком національно-демократичних сил (передусім політико-управлінської еліти), що витягнуть за собою всю країну, все суспільство. Це – наука, певні теорії та концепції, перекладені мовою практичної політики – кропіткої рутинної щоденної праці всього апарату державних службовців, всього суспільства. Це – певні правила і процедури руху в політичному просторі, знаючи які тільки й можна дістатися наміченої станції з назвою «демократія».

Позначені часом нерозуміння законів суспільного розвитку та управлінська «неміч» політиків ускладнюються також «хаотичним станом категоріально-понятійних і методологічних пошуків...» [4, с. 127] молодій українській науці державного управління. Це надзвичайно актуалізує проблемне поле державно-управлінської науки, нового осмислення її базових категорій, у тому числі ціннісних рамок державно-управлінського механізму переходу до демократії, більше відомого як демократичний транзит. Під тиском об'єктивних потреб дедалі множитья дискурс управлінської науки, однак й донині все ще немає конче потрібних сьогодні ґрунтовних досліджень з аналізу трансформацій державно-політичного режиму в Україні. Усе це й обумовлює необхідність теоретичного вивчення впливу ціннісних факторів на характер трансформації політичної системи України.

Посткомуністична політична трансформація є, перш за все, динамічним, складним та багатовимірним суспільним феноменом. З огляду на історично дуже короткий час, що минув після розвалу радянської імперії, ці процеси ще слабо вивчені. Водночас їх інтенсивність, хаотичність і різноплановість стимулюють наукове дослідження механізмів, чинників і факторів, що визначають сутність і перебіг державотворчих змін. Компаративний аналіз світової практики демократизації дозволить визначити як каталізатори,

так і фактори, що гальмують ці процеси. А це є особливо актуальним в пошуку власного українського шляху розбудови демократії.

Зазначимо, що в українській науці закладено, на нашу думку, лише начала концептуальних засад аналізу процесу політичної трансформації як у цілому, так і її структурних елементів. Проте становлення вітчизняних наукових шкіл у цьому напрямку відбувається стрімко, оскільки в галузі державного управління плідно працюють такі відомі дослідники як Е. Афонін, В. Бакуменко, Ю. Друк, В. Козаков, О. Крюков, А. Кузнецов, В. Лола, В. Мартиненко, І. Радзієвський; у галузі політичної філософії – В. Дзоз, Р. Додонов, В. Корженко, Е. Макаренко, Г. Нестеренко, В. Погосян, Ф. Рудич, В. Токовенко; у галузі політичних наук – В. Бортніков, В. Горбатенко, І. Кресіна, В. Кривошеїн, Ю. Мацієвський, М. Михальченко, О. Новакова, І. Патлах, О. Романюк, О. Фесенко, Ю. Шайгородський, Г. Щедрова; у галузі політичної соціології та психології – О. Боровський, Ю. Борисова, О. Донченко, Т. Дублікаш, Е. Ковтуненко, Б. Ідрісов, С. Хобта.

Певним доробком автора в цю наукову скарбницю є ця монографія. У ній здійснено спробу пройти логічними стежками сучасного багатогранного наукового розуміння політичного майбуття України та її особливого поступу в широкому річищі загальносвітових процесів демократизації, досконало розібратися в джерелах демократизації: прагненнях демократії і механізмах реалізації функцій демократичної держави, певних типах державно-політичних режимів й основах цих режимів – відповідних системах цінностей, цінностях як похідних від суспільних потреб та інстинктів людини і демократичних політичних цінностей, що стають приводним пасом механізму демократичного державотворення, а отже, й у цілому в суспільно-політичному транзиті від тоталітаризму до демократії. Ключовим елементом в цьому ланцюгу стають цінності. Їх фундаментальне значення, за визначенням Ю. Борисової, полягає в тому, що «ціннісна проблематика є об'єднуючою для представників усієї системи соціально-гуманітарного

знання. Інтерес до аксіологічних феноменів зумовлюється важливим місцем останніх у соціокультурних процесах, і, перш за все, у забезпеченні духовної репродукції і розвитку людини і суспільства» [5, с. 19].

Україна прагне ввійти в коло демократичних країн і має зрозуміти, що в сучасному світі, який вже виріс із застарілих рамок Вестфальської міжнародної політичної системи, будь-які політичні, соціально-економічні, культурні чи інформаційні процеси в кожній окремій країні неминуче оцінюються на відповідність міжнародній системі цінностей, закріплених відповідними документами ООН та іншими міжнародними організаціями. Іншого вибору, крім демократії, у нас немає. Адже, як зазначив Брюс Жилль: «Демократія можлива не тільки тому, що ніхто досі не продемонстрував кращих альтернатив. Швидше, це можливо з простої причини, що це – та форма урядування, яка постійно еволюціонує. Вона – самокоригуюча (self-correcting) система, інших подібних якій немає. І, нарешті, той факт, що демос захотів зробити це, що пересічні люди хочуть бути демократичним – є найчарівнішим свідомством можливості демократії, що продовжується» [6, с. 126].

Отже, спробуємо разом з Вами, шановний читачу, розібратися, де саме перебуває наша держава на тернистому шляху її руху до демократії, якими шляхами нам слід просуватися далі, які механізми задіяти, та які нові завдання висуває час перед окремим громадянином, державою і суспільством.

Запрошуємо Вас до дискусії, адже саме в них, як відомо, народжується Істина.

Розділ 1.
СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ
ЯК БАЗОВІ РЕГУЛЯТОРИ
СУСПІЛЬНО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Перший розділ присвячено розкриттю витоків суспільних цінностей як механізму взаємодії людини, громадянського суспільства та держави. Визначається місце та роль суспільно-політичних цінностей у системі державного управління, обумовлені тим, що жодна політична система, жоден державно-політичний режим не можуть нормально функціонувати без цього феномена, адже світ державного управління, як світ політичного, неможливо уявити собі без політичних цінностей.

Проведено категоріальний аналіз взаємозв'язку дискурсного поля категорій «цінності» та «держава» і «державний режим», котрий найкраще розкривається через категорію «механізм державного управління». Виокремлено з категорії «політичний режим» окреме поняття «державно-політичний режим», необхідність чого обумовлюється пріоритетною роллю держави в процесах демократичного державотворення.

Розкрито, що з глибини тисячоліть феномен цінності має тісне відношення до державного управління, виступаючи одночасно механізмом інституювання влади та держави і механізмом стратегічного цілепокладання сенсу та розвитку державноорганізованого життя суспільства.

Доведено, що конституювання цінностей системно відбувається на рівні взаємодії «індивід – соціум – держава», де цінності виступають загальнообов'язковими нормами соціального існування, що формують з сукупності індивідів цілісну та єдину соціальну систему суспільства. При цьому механізм влади як соціально-історичний феномен є похідним від цінності, інтересів і потреб людини. Зроблено висновок щодо виникнення інституту державної влади як механізму впорядкування та розподілу цінностей-ресурсів життєдіяльності. Розкрито, що складовою системи цінностей є політична культура, яка виступає визначальним чинником методів, форм і характеру державних режимів.

1.1. Природа суспільних цінностей та її джерела

Цілісне, системне розуміння державного управління неможливе без урахування феномену цінності, що одночасно виступає як механізм інституювання влади й держави та як механізм стратегічного цілепокладання сенсу й розвитку державноорганізованого життя суспільства.

По-перше, як стверджує політична наука, саме цінності слугують ядром найважливіших спрямовуючих векторів політичної діяльності: ідеології, політичної культури та політичної системи [7, с. 113], отже й державного режиму як підсистеми політичної системи. По-друге, стратегічні цілі розвитку держави, за Т. Парсонсом, формуються на підставі цінностей, що утворюють моделі майбутнього стану [8]. По-третє, система цінностей соціуму створює як універсальні – політичні «правила гри» (за висловом П. Бурд'є), так і специфічні норми, що регулюють економічну, релігійну, культурну та інші сфери життєдіяльності, які можна представити як автономні універсуми, свого роду «ігрові майданчики, на кожному з яких гра ведеться за своїми особливими правилами, відмінним від гри на сусідньому просторі» [9, с. 252-253]. Нарешті, як буде доведено в подальшому дослідженні, саме цінності виступають джерелом інституціоналізації влади та держави.

Щодо визначення природи цінності, в науковому світі немає однастайності. За суб'єктивістського підходу цінності розуміються як виключно чуттєво-оціночний продукт нашої розумової діяльності, поза якою вони не мають жодного сенсу. Об'єктивістський підхід трактує цінність як незалежну від нашого особистого сприйняття реальність, якісну ознаку, певну характеристику різноманітних об'єктів буття. Релятивістський підхід намагається поєднати два попередні, розглядаючи цінність не як дихотомічну антиномію, а як діалектичну пару, де цінність є об'єктивною реальністю, що одночасно піддається нашій чуттєво-емоційній оцінці.

Гносеологічно всю різноманітність цінностей можна поділити на два типи – предметні та суб'єктні цінності, що виступають двома взаємодоповнюючими протилежностями. До першого типу наш співвітчизник О.О. Бандурка відносить

«предмети людської діяльності, суспільні відносини та включені до їхнього кола природні явища як об'єкти ціннісного відношення». До другого – «установки й оцінки, імперативи та заборони, цілі та проекти, виражені у формі нормативних уявлень; іншими словами, це способи і критерії, що слугують основою самої процедури оцінювання відповідних об'єктів» [10, с. 78].

Важливо розрізнати об'єкт – носій цінності (як предмет – матеріальний, духовний, чуттєвий) та саму цінність (як відповідний симулякр, що позначає значимість цього предмету для людини чи суспільства). Отже, цінність має яскраво виражений символічний характер. і водночас вона надає об'єкту принципово нові якісні ознаки. Так, розглядаючи феномен цінностей, такі різні філософи як Г. Маркузе, Т. Адорно (з одного боку) та М. Хайдеггер (з іншого) «майже дослівно співпали у формулюванні висновку щодо своєрідності модусу існування цінностей: буття речей як речей у їх фізичних та інших якостях та буття тих же самих речей в якості цінності — це різні способи буття одних і тих же речей» [цит. за 11, с. 68].

Якою є природа походження цінностей? Маємо підстави стверджувати, що механізм влади як соціально-історичного феномену є похідним від цінності, котра, у свою чергу, є похідною від інтересів і потреб, і далі – від самої основи життєдіяльності людини – інстинкту. Ця авторська гіпотеза узгоджується, зокрема, з думкою А. Хайєка, що основоположні цінності виникають у людській доісторії між інстинктом та розумом [12, с. 940] і твердженням А. Фета, що біологічною основою, на якій тримається суспільне життя, є інстинкт солідарності. Спробуємо дослідити зазначений причинно-наслідковий ланцюг.

Перефразовуючи Аристотеля, зазначимо, що людина є істотою біологічною, соціальною і політичною. На первинному рівні головним рушієм людини як біологічної істоти є інстинкти (як це доводять У. Мак-Дугал, В. Троттер, З. Фрейд, К. Юнг та ін.). Як зазначав А. Фет, «у людській природі є найстародавніший шар, що визначається інстинктами, тобто генетичною спадковістю. Цей шар не може бути змінений культурою, попри те, що форми прояву інстинктів залежать від культури й визначають обриси цієї культури... З ним пов'язані поняття “добра” та “зла”: перше з них представляє у символічній

формі соціальний інстинкт, а друге – інстинкт внутрішньовидової агресії» [13].

Філософія визначає інстинкт (від латинського «стимул», «побудження») як природній потяг, властиву роду та виду вроджену (спадкову) схильність до певної поведінки або способу дій. У Паскаля інстинкт – внутрішній досвід, що ґрунтується на інтуїції [14, с. 181].

Вивчаючи роль інстинктів у соціальній поведінці, У. Мак-Дугал висунув «гормічну» (від грецького «hormae» – бажання) теорію, згідно з якою саме вроджені інстинкти є основою і причиною соціальної та політичної поведінки людини. За У. Мак-Дугалом, індивід наділений вітальною енергією, що проявляється у «горме» – інтуїтивній силі, що рухає людиною та реалізовується у дії інстинктів. При цьому дія інстинкту містить афективну (рецептивну), центральну (емоційну) та аферентну (рушійну) частини. Їх внутрішні прояви – неусвідомлені емоції, що впливають на свідомість і детермінують людську поведінку [15, с. 176].

Первинними інстинктами В. Троттер називає інстинкт самоствердження, харчування, статевий та стадний [16, с. 172]. У Мак-Дугала – це інстинкти боротьби, самозбереження, репродукування роду, стадності. У Фрейда вся сукупність інстинктів зводиться до двох основних – Еросу (інстинкт кохання та творення) і Танатосу (інстинкт смерті та руйнування) [17]. Очевидно, що фрейдівський Танатос своєю агресивною сутністю близький до троттерівського інстинкту боротьби та мак-Дугаласівського інстинкту самоствердження.

Хоча в цілому, як стверджує Д. Ольшанський, нараховується понад 15 тисяч інстинктів, «укрупнених» до 6131 «базового» [15, с. 176], в інтересах подальшого дослідження виокремимо три групи первинних інстинктів. До першої – *існування* – віднесемо інстинкти переважно фізіологічного характеру: харчування, самозбереження, продовження роду (статевий інстинкт), безпеки тощо; до другої – *інстинкти соціалізації*: солідарності, кооперації, комунікації (спілкування з собі подібними), стадний інстинкт тощо.

Недостатньо прописаним у науковій літературі, але досить очевидним (наприклад із спостереження за дітьми) є інстинкт пізнання. Людина від народження є істотою допитливою, за етимологією російського

«любопытной» – такою, що любить знати, пізнавати світ. Отже, віднесемо пізнання разом із самоствердженням та самореалізацією до третьої групи – *інстинктів саморозвитку*. Визначені три групи інстинктів очевидно корелюють з трьома характеристиками людини відповідно як істоти біологічної, соціальної та політичної (Рис. 1.1).

Природна вимога задоволення інстинкту формує *потребу* в отриманні певного матеріального чи психоемоційного *ресурсу життєдіяльності* та, як цілепокладання щодо її реалізації – *інтерес або мотив* як спонукання до дії із задоволення інстинктивної потреби у відповідному ресурсі життєдіяльності [18, с. 276 – 277]. Саме це мав на увазі Л. Фейєрбах, коли говорив, що «позбавлене потреб існування – не має потреби в існуванні» [19, с. 386]. І допоки ця потреба не виходить за рамки фізіологічного існування, людина залишається істотою біологічною, як і всі інші високоорганізовані живі організми.

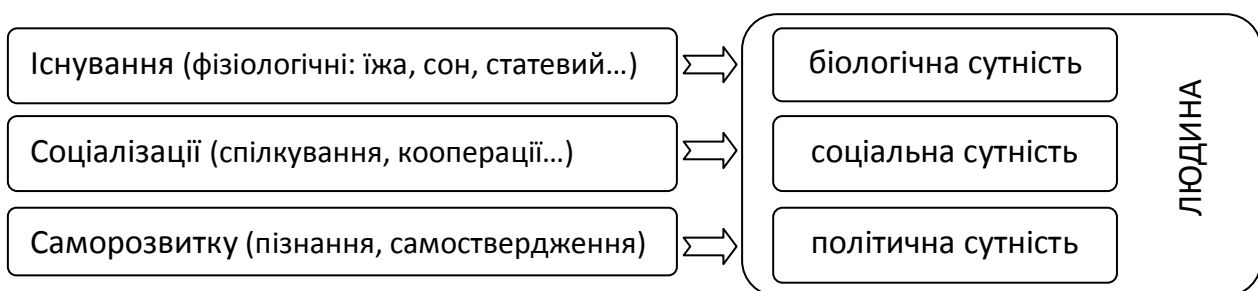

Рис. 1. 1. Кореляція інстинктів людини з її триединою сутністю

Потреби соціальної кооперації, інформації та спілкування вимагають тісною взаємодії з іншими представниками біологічного виду, і такі потреби є характерними для істоти соціальної – коло соціальних видів на планеті порівняно невелике, і поряд з людиною тут можна визначити як окремі види ссавців, так і бджіл, мурашок.

Нарешті потреба саморозвитку – пізнання, визнання, самореалізації – обумовлює бажання індивіда впливати на соціальне оточення, створювати нові сенси, перетворювати світ, і ця політична сутність людини є характерною ознакою її унікальності в біологічному світі. Задоволення інстинктивних потреб відбувається шляхом отримання відповідного матеріального, інформаційного, духовного тощо ресурсу життєдіяльності.

Інстинктивно обумовлене бажання людини отримати певний ресурс життєдіяльності заведено визначати категорією «інтерес», що походить від латинського «interest» (має значення, важливо) й означає властиве людині ставлення, яке виражає позитивну або негативну її спрямованість на задоволення людських потреб [47, с. 260-261]. Отже, інтерес – це прагнення до дії щодо задоволення потреби у певному ресурсі життєдіяльності.

Слід зазначити, що в науковій літературі спостерігається певна плутанина у використанні дефініцій «потреба», «інтерес» та «мотив». Зокрема, вітчизняна філософія визначає інтерес як потребу, вигоду, що виступають як ціннісна характеристика речей; відтак і потребу як усвідомлені інтереси. [12, с. 338, 680]. У той же час вітчизняна політична наука розглядає інтерес як об'єктивно зумовлені мотиви діяльності, а мотив – як спонукальні фактори, які виникають з потреб суб'єкта та... ґрунтуються на сукупності інтересів [47, с. 238, 373]. Потреба ототожнюється з мотивацією до задоволення необхідних вимог життєдіяльності й у Оксфордському політичному словнику. При цьому вмотивована дія із задоволення потреб там визначається категорією «інтерес» [83, с. 541]. Нарешті, відомий дослідник І. Ейдман у сентенції «індивід – машина для реалізації біологічно наперед визначеного набору мотивів» [20, с. 5] фактично прирівнює мотив до інстинкту.

На нашу думку, можна говорити про логічний ланцюжок (послідовних і таких, що водночас взаємоперетинаються) таких понять, як інстинкт – потреба – інтерес – мотив – ресурс життєдіяльності – цінність. Виникнення потреби у задоволенні інстинкту є початковим етапом формування інтересу. Дійсно, інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), який складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення.

Необхідні для задоволення інстинктів-потреб предмети, явища, ідеї та їх властивості, які ми узагальнено називаємо *ресурсами життєдіяльності*, людина потребує щоденно. Ресурсну модель існування природних біологічних систем (до яких належить і людство) описано ще відомими рівняннями Лоткі-Вольтерра, що описують часову динаміку розвитку біологічних систем у

залежності від споживання тих або інших ресурсів [21, с. 474-479]. Це дало підстави В. Пантіну стверджувати, що специфіка розвитку соціально-історичних систем полягає в тому, що в ході історичної еволюції суспільство постійно відкриває та використовує для досягнення власних цілей нові види ресурсів життєдіяльності. При цьому «еволюційне ускладнення соціально-політичних систем, що спостерігається в історії, пов'язано, насамперед, з пошуком та відкриттям ними нових видів ресурсів, з якісними змінами та розширенням їх ресурсної бази» [22, с. 42]. Більше того – інстинктивно обумовлена жага до отримання ресурсів життєдіяльності являє собою базову підвалину цілепокладання соціуму, як влучно зауважив з цього приводу Т. Парсонс – будь-який феномен можна вважати політичним «тією мірою, якою він пов'язаний з організацією та мобілізацією ресурсів для досягнення певною спільнотою її цілей» [23, с. 30].

Принциповим є розуміння дефіцитності ресурсів життєдіяльності, причому у відповідності до структури інстинктивних потреб людини ресурсами життєдіяльності є не тільки ресурси матеріального характеру (їжа, вода, одяг, гроші тощо), але й ресурси комунікативні (інформація, спілкування, знання) та духовні (вірування, самоствердження). Зокрема, А. Гідденс говорить про два типи ресурсів – «аллокативні» (обумовлені механізмами економіки, матеріальними засобами та предметами) та «авторитарні» (духовно-ідеологічні, пов'язані з політикою та домінуванням одних людей над іншими) [24, р. 88].

В ідеальних умовах невичерпності споживання певного ресурсу людина не відчуватиме ані бажання, ані інтересу до того, що вона має без будь-яких зусиль, оскільки її інстинкт задовольняє таку потребу автоматично (напр. дихання). Однак в реальній історії для кожної біологічної істоти в кожен проміжок часу в кожному конкретному місці ці ресурси є більшою або меншою мірою дефіцитними, що обумовлює як постійну соціальну кооперацію з іншими членами спільноти (здобути ресурси з навколишнього середовища), так і одночасно боротьбу з ними ж (перерозподілити отримані з навколишнього середовища ресурси на свою користь). Цей механізм здобуття ресурсів життєдіяльності ніколи не дасть «збою», адже й він сам обумовлений біологічно

інстинктами соціальної солідарності та внутрішньовидової агресії (відкритими К. Лоренцом [25]).

Дефіцитність ресурсів життєдіяльності обумовлює набуття ними цінності – тим більшої, чим складніше отримати у власне розпорядження такий ресурс: матеріальний (їжа, житло), комунікативний (спілкування, освіта), соціетальний (повага, престиж), духовний (віра, надія, впевненість у майбутньому). У різних суспільствах в різні історичні періоди асиметричність доступу людства до різних ресурсів визначала як склад основної ресурсної бази споживання та розвитку, так і різний набір найбільш цінних (дефіцитних) потреб та інтересів людини, що й обумовлювало формування різних систем *цінностей* для різних спільнот. Підтвердження цієї тези знаходимо у В. Крауса, Ч. Морріса, Р. Перрі, М. Шелера, В. Тугаринова, А. Здравомислова («цінності – це інтереси, які відособилися в ході розвитку самої історії» [26, с. 160]). Цінність певного ресурсу життєдіяльності обумовлювала постановку спільнотою цілі на його здобуття, відтак соціально-політичне ціле досягнення за своєю сутністю є дискретним, залежним від ресурсної бази і пов'язаним зі здобуттям, розподілом та споживанням ресурсів.

Так виникає елементарний цикл функціонування та розвитку соціально-політичної системи, оскільки «при успішній реалізації поставлених завдань ресурсна база соціально-політичної системи зростає. А новий рівень освоєння ресурсів стимулює постановку нових цілей та завдань... При цьому широко розповсюджені цикли функціонування природних та соціально-політичних систем, пов'язані з періодичним накопиченням енергії та її використанням для здійснення “корисної” для системи роботи, є окремим випадком накопичення та споживання ресурсів» [22, с. 42].

При цьому слід зауважити, що за різних історичних, географічних умов ієрархію суспільних цінностей складатимуть зовсім різні дефіцитні ресурси життєдіяльності людини. Наприклад, для культури праслов'ян як «річкового народу» вода не матиме такої сакральної цінності, як для культур народів пустелі. Міцне тепле житло та хутряний одяг не матимуть особливої цінності для народів екватору. Або ж цінність свободи та суверенітету особистості в

кочовому суспільстві безкраїх просторів і відсутності (віддаленості) ворожого оточення буде зовсім іншою, аніж в умовах надвисокої щільності заселення Європи різноманітними племенами й етносами, що вимушені конкурувати за життєвий простір.

Таким чином, можна говорити про певний причинно-наслідковий ланцюг трансформації інстинктів у цінності, який графічно ілюструє циклічний характер життєдіяльності соціально-політичних систем (Див. Рис. 1.2).

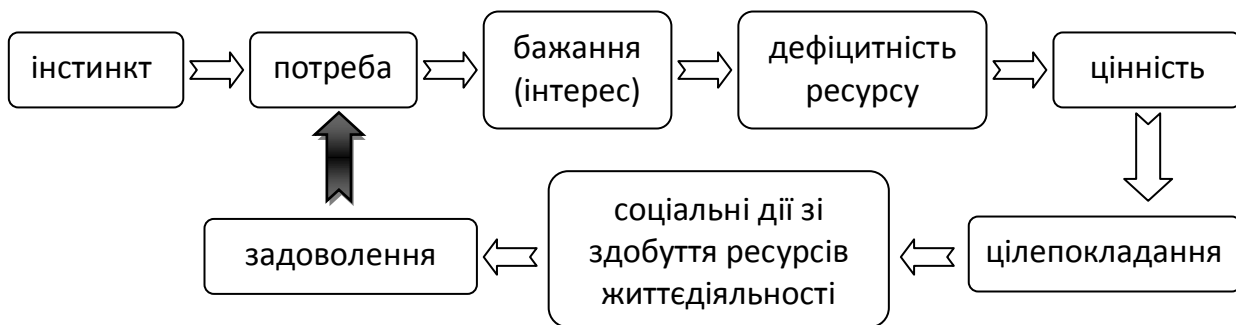

Рис.1.2. Механізм генезису особистих та суспільних цінностей

Якщо ж розглядати сукупність потреб (а людина завжди має велику кількість одночасних потреб), автоматично отримуємо сукупність (систему) цінностей індивіда. При цьому їх ієрархію (найбільш узагальнено – систему суспільних цінностей певного соціуму) будуть детермінувати два фактори: ієрархія потреб та дефіцитотворчий вплив на ресурси життєдіяльності людини історичних, природно-географічних, демографічних та інших факторів.

Найвідомішу класифікацію потреб у формі ієрархічної піраміди презентував А. Маслоу. Згідно з цією п'ятиступінчатою класифікацією людина прагне послідовно задовольнити потреби фізіологічного рівня, власної безпеки, соціального та соціетального характеру та потреби самоактуалізації або саморозвитку.

Розвиваючи парадигму Маслоу, свою триступінчату класифікацію потреб наводить К. Алдрефер. Він вважає, що фізіологічні та частково потреби безпеки слід виділити в потреби нижчого рівня – рівня існування. Трохи вище знаходиться рівень потреб взаємодії: безпека, що досягається об'єднанням зусиль, комунікація, приналежність до групи, соціальний статус. Нарешті,

найвищий рівень представляють потреби зростання: визнання, саморозвиток, творчість тощо. За двофакторною теорією Ф. Герцберга всі потреби людини слід розділити на гігієнічні та мотиваційні фактори. До першої групи дослідник включає визначені ще Маслоу фізіологічні, соціальні та проблеми безпеки. До другої – соціетальні та проблеми самоактуалізації. (див. Рис. 1.3.).

Класичний підхід усіх трьох дослідників, однак, не позбавлений однієї принципової вади – ієрархічної двовимірності. Так, Маслоу переконаний, що «людина може жити хлібом єдиним – якщо їй не вистачає хліба. Але що відбувається з бажаннями людини, коли хліба достатньо, коли її шлунок постійно ситий? Одразу ж з'являються інші, більш вагомі потреби, що починають домінувати в організмі. Коли й вони задовольняються, нові, ще більш високі потреби виходять на сцену і так далі» [27, с. 38].

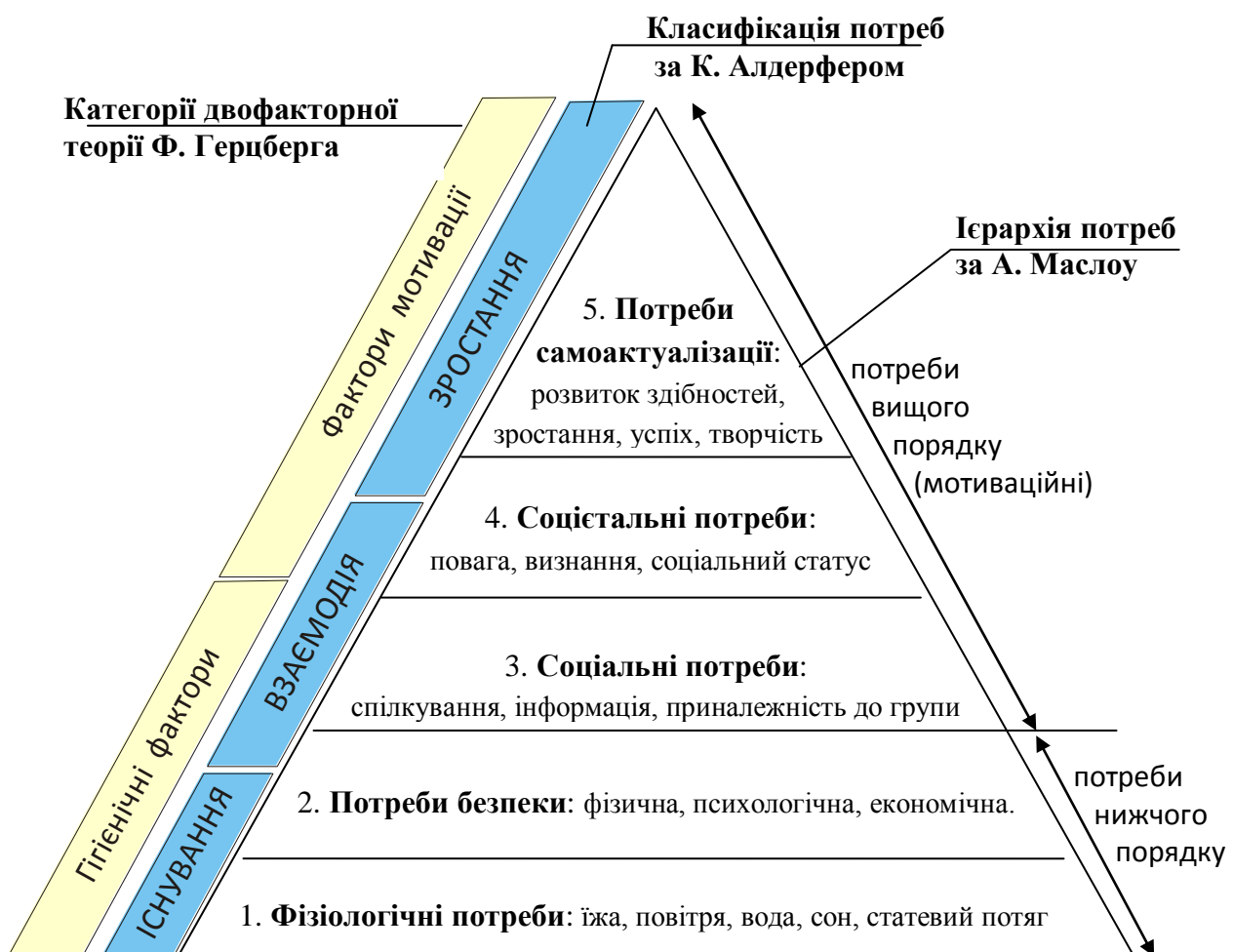

Рис. 1.3. Ієрархія потреб за А. Маслоу, К. Алдерфером та Ф. Герцбергом.

Отже, задоволення потреб вищого рівня можливе лише після задоволення потреб нижчого. Оскільки ж потреби є ні чим іншим, ніж матеріалізованим інстинктом, в логіці Маслоу слід визнати нерівнозначність сили інстинктів, з-поміж яких фізіологічні є найсильнішими (такими, що вимагають першочергового задоволення), а інстинкти саморозвитку та самоактуалізації – найслабшими. З таким твердженням важко погодитися, адже абсолютно достовірними є феномени самопожертви людей, пріоритету духовного над тілесним у багатьох суспільствах (монахи-схимники, митці, революціонери тощо), а в окремих вченнях на кшталт буддизму взагалі найвища мета саморозвитку – сходження до вершини пізнання – відбувається через свідому відмову (нехтування) потребами нижчого рівня (у багатьох традиційних культурах існує переконання, що надмірна ситість та забезпеченість несумісні з саморозвитком і ведуть до втрати духовності).

Такого не могло б бути, якби насправді одна якась група інстинктів була первиннішою, важливішою за іншу. Наша власна історія містить величезну кількість прикладів, коли люди надзвичайно високої сили духу ігнорували належне задоволення потреб нижчого (за А. Маслоу) порядку. Тарас Шевченко творив свої шедеври в солдатчині – за умов відсутності поваги й соціального статусу, інформації та комунікації, врешті-решт за умов відсутності особистої безпеки та наднизького рівня задоволення фізіологічних потреб!

Таким чином, наукова логіка та історичний досвід людства свідчать про те, що в біологічній природі людини всі потреби є більш-менш однопорядковими у своїй реалізації, проте в різні історичні епохи в умовах різних просторово-часових ситуацій для різних архетипів можуть бути пріоритетними ті або інші групи потреб. Відтак неандерталець буде заклопотаний переважно здобуттям їжі та проблемами безпеки. Раціонально-протестантський громадянин Західної Європи здебільшого вписуватиметься в класичні схеми Маслоу, Алдерфера та Герцберга. Буддистський монах чи старовір насамперед прагнутиме цінностей духовного характеру – пізнання, самоактуалізації через єднання з Богом (надлюдською сутністю). Воїн-кочівник Золотої Орди віддасть пріоритет безпеці та соціально-комунікаційним потребам. Митець, літератор

намагатиметься сягнути вершин визнання, самореалізації, нехтуючи заради цього інколи навіть «хлібом насущним».

Саме тому вважаємо за доцільне говорити про тривимірність потреб у відповідності до триєдиної сутності людини. Оскільки ж потреби безпосередньо визначають цінності, можна стверджувати, що ціннісна система суспільства також є тривимірною й цілковито накладається на об'ємну модель потреб-інтересів людини (див. Рис. 1.4.).

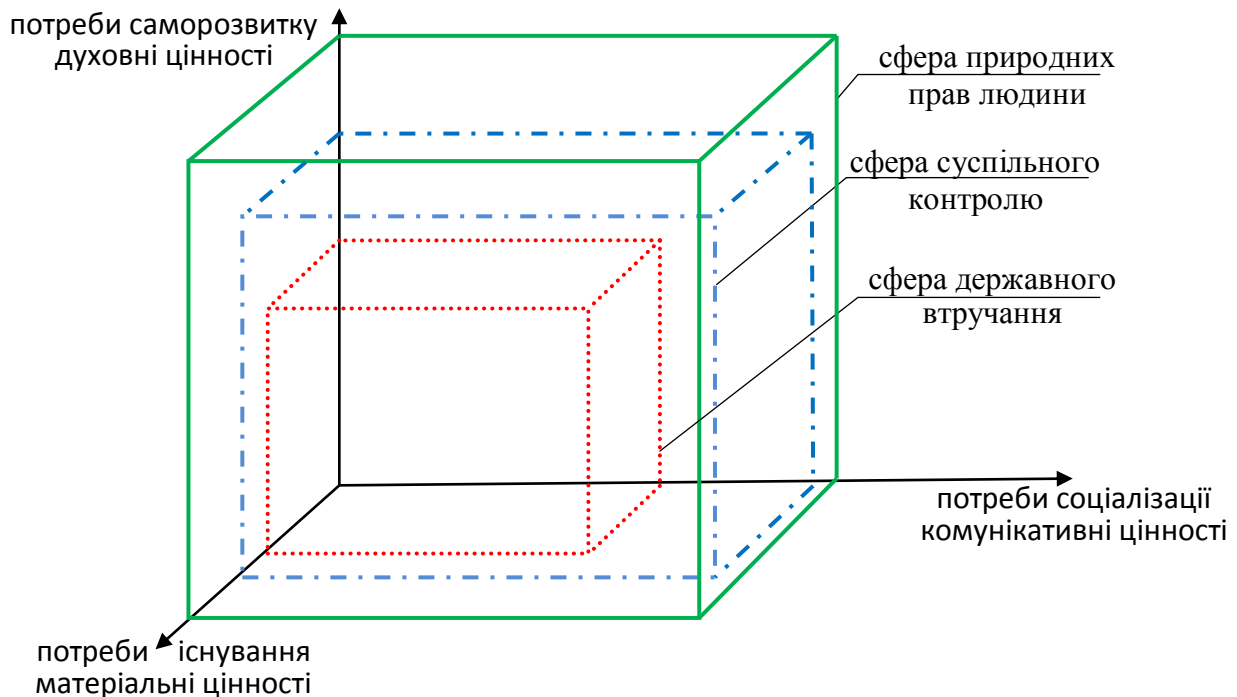

Рис. 1.4. Тривимірна модель цінностей та потреб людини

За таким підходом кожна людина має потенційно по 100 відсотків природних прав на задоволення потреб існування, соціалізації та саморозвитку. Кожен індивід залежно від особистого архетипу формує власний набір цінностей та потреб, пошук задоволення яких і становить мету його життя. Значну частину цінностей (як матеріалізованих потреб) формує і контролює суспільство. Суспільство ніколи не зможе контролювати абсолютно всі потреби людини (адже неможливо повністю контролювати потребу в абстрактному мисленні, творчості, цікавості, в тому ж диханні).

Певну частину намагається регулювати державна влада. Тривимірна модель наглядно ілюструє типологію політичних режимів – якщо держава прагне регулювати (контролювати) обсяг потреб, співставимий з повним

об'ємом сфери природних прав людини, в суспільстві формується тоталітарний політичний режим. Якщо державні зазіхання сягають меж сфери суспільного контролю – відтворюється авторитарний режим. Якщо ж держава обмежує рівень втручання до мінімально необхідного – встановлюється ліберально-демократичний політичний режим. Об'єктивність і закономірність такого стану речей обумовлюється визначеним вище взаємозв'язком інстинктів людини та обмеженістю ресурсів життєдіяльності. Спробуємо синтезувати логічний ланцюг указаної закономірності. Людина сама по собі має бажання задовольняти інстинкти-потреби всіх категорій, обмежені хіба що конкретно-історичними та природно-географічними умовами. Можливості реалізації відповідних інтересів у сучасному світі закріплено в інституті прав людини.

Однак, входячи до певної спільноти, індивід стикається з тим, що його інтереси перетинаються з подібними інтересами інших членів цієї спільноти. Узгодити взаємосуперечливі інтереси може лише суспільство – нормами табу, моралі, права. Так виникає політичний вимір – як простір гармонізації таких, що перетинаються, інтересів членів локальної людської спільноти.

Задоволення інтересів потребує ресурсів життєдіяльності – матеріальних, комунікативних і духовних благ – більш і менш (за різних історико-природних обставин і умов), але завжди дефіцитних. Підкоряючись інстинкту внутрішньовидової агресії споконвіку окремі індивіди прагли сконцентрувати у своїх руках дефіцитні ресурси життєдіяльності, використовуючи природні та здобуті здібності: силу вояка, талант мисливця, хитрість та розум мудреця, харизматичність лідера, духовну силу шамана тощо. Так відбулася інституціоналізація феномену влади як спроможності одних індивідів надати іншим (або відібрати у них) їжу, тепло, домівку, життя, надію, повагу, соціальний статус тощо. Саме це мали на увазі Д. Істон, що відзначав важливою властивістю влади розподіл соціальних цінностей [28, р. 21], К. Дейч, що назвав владу самостійною цінністю, здатною досягати інших цінностей, а політику розглядав як упорядкування та розподіл цінностей у суспільстві авторитарним способом [29, р. 13, 45]. П. Бурд'є, який зводив владу до сукупності економічних, культурних, духовних, комунікаційних тощо «капіталів» (у

значенні «цінності»), що розподіляються між політичними агентами у відповідності до їх позицій у «політичному полі» [9].

Підтвердження того, що володіння та розпорядження ресурсами життєдіяльності інститує владу, знаходимо у Т. Гоббса, який відверто називає владою право володіння [30]. Та й саме поняття влади – давньогрецьке – органічно пов'язане з поняттям володіння майном [31, с. 149]. Не випадково Г. Лассуел та А. Каплан серед трьох складових конструкції влади першою називають контроль над ресурсами і лише потім – участь в ухваленні рішень і володіння волею та впливом. Механізм влади, за такої точки зору, описується наступною формулою: **А** має владу над **В**, якщо **А** бере участь в ухваленні рішень, що впливають на політику **В**, пов'язану з цінностями [32, с. 75].

Оскільки прагнення кожного окремого індивідуума до отримання всіх дефіцитних благ-цінностей наражається на таке ж саме прагнення всіх інших індивідів, інстинкт самозбереження біологічного виду – людей – обумовлює необхідність створення механізму раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ. Так виникає влада – вождя, що контролює і розподіляє їжу й інші матеріальні ресурси життєдіяльності та є гарантом безпеки спільноти (одночасно із здатністю відібрати життя в окремого індивіда); шамана, що володіє виключним правом надавати комунікативні та духовні блага. Врешті-решт з необхідності централізованого впорядкування ресурсів життєдіяльності людської спільноти виникає державна влада (див. Рис. 1.5).

Важливим є поділ цінностей на первинні, базові та інструментальні. До первинних належать життєві ресурси як матеріально-фізичні блага [20, с. 7–8]. Базовими є невелика частина найбільш цінних та найбільш стійких для цієї спільноти ідеалів, цілей стратегічного суспільного розвитку, що становлять кістяк ціннісної системи суспільства. За цими цінностями, як правило, і називаються відповідні суспільства: комуністичне, ісламське, християнсько-демократичне, ліберально-демократичне, патерналістичне тощо [33, с. 132] (на цьому рівні маємо місток між цінністю та державним режимом). Нарешті, інструментальними є цінності (правові норми, традиції), що суттєво полегшують отримання первинних матеріальних цінностей.

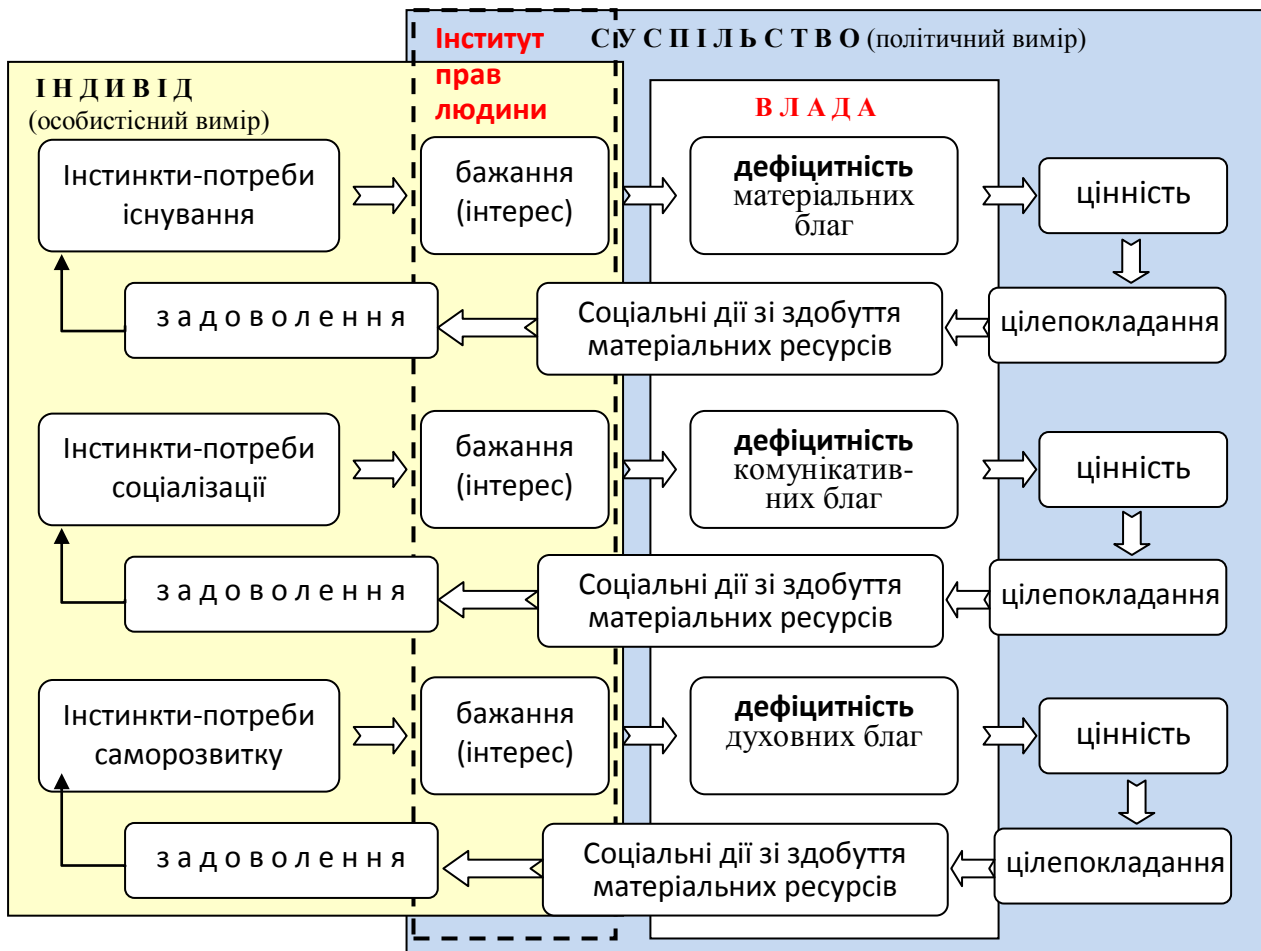

Рис. 1.5. Механізм взаємодії індивіда, суспільства та державної влади щодо отримання/надання ресурсів життєдіяльності (благ-цінностей).

Найважливішою інструментальною цінністю є влада, адже вона дозволяє розпоряджатися не тільки первинними матеріальними, але й почасти духовними та майже цілком – іншими інструментальними цінностями. Відтак всеосяжний (з точки зору доступу до цінностей-благ, ресурсів життєдіяльності) характер влади обумовлює її надзвичайну привабливість і цінність, постійну спокусу (Ніцшевську волю до влади), криваві та трагічні історичні змагання за владу, врешті-решт – сучасний гостроконфліктний характер виборчих перегонів. Не випадково ще Платон попереджав: «немає людської душі, яка встоїть перед спокусою влади» [34]. Має право на існування думка, що влада як власне цінність базується одночасно на обох первинних соціальних інстинктах – соціальної солідарності та внутрішньовидової агресії – вона неможлива без кооперації індивідів за домінування одного з них над іншими (так відбувається інституціоналізація суб'єкта та об'єктів владного впливу).

Запропонований підхід цілком співвідноситься з іншими класифікаційними поділами цінностей: наприклад, цінності-речі, цінності-цілі, цінності-інструменти С. Шварца; екзистенціальні як реально існуючі або утилітарні, цільові або мотиваційні, задумані як мета діяльності, та нормативні як правила, ідеали, згідно з якими відбувається життєдіяльність людей В. Тугаринова.

Слід зазначити, що визначення влади як похідної функції від цінності та цінності як джерела влади повністю вкладається у відому теорію обміну ресурсів влади (П. Блау, К. Хайнінгс) і не суперечить іншим класичним теоріям влади, зокрема веберівській, а поглиблює їх. Так, у сучасній політичній науці загальноприйнято спиратися на концепцію панування М. Вебера, згідно з якою є три джерела та три типи влади – традиційна або індивідуалізована (влада батька родини, старійшини роду); харизматична або персоніфікована (влада особистості з видатними персональними здібностями) та раціонально-правова або інституціоналізована (влада суспільно-договірного характеру, надана суспільством відповідним інститутам). Однак при цьому Вебер розкриває категорію влади через введення інших дефініцій, а не через розкриття глибинної сутності, природних механізмів її реалізації. Адже виникає питання – а на чому базується індивідуалізована влада старійшин чи харизматична влада вождя? Відповідаючи на це, знову вводиться додаткова дефініція – авторитет. Без пояснень, якими є витoki і первинний сенс цього поняття.

Новий підхід розуміння влади як механізму впорядкування та розподілу цінностей дає чіткі відповіді на подібні запитання. Так індивідуалізована влада старійшини уявляється, насамперед, володінням та спроможністю розпоряджатися такими важливими ресурсами життєдіяльності, як мудрість поколінь, історичний досвід, здатність спрогнозувати надходження й розподілити в часі первинні ресурси життєдіяльності – цінності-речі. Персоніфікована влада харизматичного лідера являє собою володіння надзвичайно дефіцитними духовними цінностями-цільми, зокрема надією й вірою в «світле майбутнє», впевненістю в подоланні будь-яких негараздів. Інституціоналізована влада виборного (призначеного, спадкового тощо) чиновника являє собою надані йому у розпорядження суспільством

інструментальні цінності – закони, правила, норми, що відкривають широкий доступ і до первинних цінностей-речей. Той самий авторитет означатиме наявність у його носія таких духовних та інструментальних цінностей, які неможливо або надзвичайно важко отримати більшій частині соціуму.

Оскільки прагнення кожного до концентрації всіх дефіцитних благ-цінностей обумовлене генетично на рівні інстинктів (згадані вище інстинкти внутрішньовидової агресії К. Лоренца та боротьби за соціальний статус І. Ейдмана), у суспільстві виникає загроза переходу до стану «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс). Протистоїть цьому, як доводить А. Фет, інстинкт соціальної справедливості, що викликає необхідність у створенні механізму раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ.

Необхідність упорядкованого розподілу ресурсів життєдіяльності є важливою функцією біогенезу Землі – гармонійного існування живої природи. Незначне порушення «справедливості» такого розподілу може призвести до зникнення цілих видів флори та фауни, кардинальне ж порушення здатне спричинити глобальну катастрофу біосфери. У «диких» умовах цю функцію виконує природний відбір. У політично організованому соціумі базова цінність соціальної справедливості не тільки обумовлює інституалізацію влади, але й формує *соцієтальну функцію* внормування та справедливого (з точки зору пануючого соціального прошарку) розподілу дефіцитних ресурсів-цінностей. З цим погоджується О. Демидов, що визначає феномен *публічної влади* як володіння матеріальними та духовними ресурсами життєдіяльності з метою їх справедливого розподілу, впорядкування та структурування соціальних відносин [7, с. 21].

Чим більшим є соціум, тим складніше досягти справедливого внормування та розподілу ресурсів життєдіяльності, тим складнішими мають бути механізми такого впорядкування. Отже, на певному історичному етапі розвитку і розширення суспільства реалізація цих функцій вимагає створення сукупності відповідних механізмів (виконавчої структури) – так відбувається інституювання держави. Оскільки під функцією держави розуміються «основні напрямки діяльності, що підпорядковані головній меті держави, визначеної

соціальною природою самого феномену, – інтересами суспільства, благом народу» (де інтерес за своєю сутністю є втіленням інстинктів, який формує об'єктивну цінність), то соціетальна функція, як зазначає О. Соловйов, – «є саме тим посередником, що перетворює нематеріальне духовне утворення – суспільну цінність – на механізм державної влади» [35, с. 16]. «Так ціннісні орієнтації, – наголошує В. Козаков, – слугують перехідним моментом від трансцендентального статусу цінностей, укорінених в суспільній онтології до державного управління, зумовленого емпіричними показниками» [36, с. 73].

Отже, держава як політичний інститут у своїх витоках має ціннісні чинники, що впливають не тільки на формування самого державного інституту, але й на його структурно-функціональну побудову, тип політичного режиму, особливості владних відносин тощо. Не випадково в структурно-функціональному розумінні М. Дюверже виокремлює в понятті інституту дві головні складові – інституційну структуру та інституційні цінності (уявлення, що мають ціннісний характер) [37, с. 103–104]

Серед базових цінностей вищого порядку, як уже зазначалося, особливе місце посідає бінарна опозиція «добро – зло». У першому концепті уособлено інстинкт внутрішньовидової агресії, що формує ціннісний вимір «влади» й інституціоналізується в державному апараті. У другому – інстинкт соціальної справедливості, який, в свою чергу, формує ціннісну категорію «свободи» й отримує уособлення в громадянському суспільстві. Уся історія існування людства є свідченням постійної боротьби «влади» як намагання сконцентрувати максимальну кількість ціннісних ресурсів життєдіяльності та «свободи» як прагнення справедливо їх розподілити (у відповідності до особистого внеску в соціальну кооперацію) або впорядкувати можливість їх справедливо отримати (наприклад вільною працею). Ще Джон Мілль твердив, що «властолюбство і свободолубство постійно антагоністичні. Де найменша свобода, там пристрасть властолюбства найнахабніша і нерозбірливіша» [31, с. 148].

Як зазначалося багатьма дослідниками, політичними мислителями від часів Платона й Аристотеля до наших сучасників, навіть сама типологія держав складалася внаслідок усталення того або іншого балансу протистояння влади і

свободи в суспільстві. Так абсолютне домінування влади (уособлене в тирані, диктаторі) обумовлює формування тоталітарного державно-політичного режиму. Бакунінсько-Кропоткінський концепт «анархії» є ні що інше, як теоретична модель абсолютного домінування свободи. Структурування ціннісної категорії «свобода» на складові та виокремлення з них Робертом Далем семи найбільш важливих для сучасної демократії дало йому змогу розробити теорію поліархії (на думку самого автора – дещо ідеальної моделі демократичного режиму). Відносне домінування влади над свободою формує авторитарні суспільства, і їх стійкість залежить від домінуючих базових цінностей, притаманних більшості членів цього суспільства, та які є найважливішими принципами суспільного існування.

Якщо історично під впливом зовнішніх ворогів чи власної еліти пересічні члени суспільства віддають перевагу цінностям, пов'язаним з владою (патерналізм, етатизм, порядок тощо) перед цінностями ліберального кшталту, така авторитарна держава буде надзвичайно стійкою і непорушною. Але достатньо змінити баланс цінностей на користь свободи – і впаде найбільш могутня та озброєна імперія світу (як це сталося із СРСР). Не випадково, наголошує В. Козаков, «стратегічною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і орієнтувати на них більшу частину суспільства... Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності – людина буде шукати й обов'язково знайде засоби (в тому числі управлінські) їх втілення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети» [36, с. 107].

Таким чином можна визначити, що ціннісна система суспільства формується з необхідності задоволення індивідуальних людських інстинктів-потреб завжди дефіцитними ресурсами життєдіяльності (благами). Задля запобігання «війни всіх проти всіх» відповідним механізмом раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ виступає інститут влади, формалізований у сучасних умовах в тій або іншій формі державно-політичного режиму.

Інституціоналізація влади та держави є закономірним наслідком історичної еволюції людства, обумовленим на біологічному рівні в ході реалізації наступного логічного ланцюжку витоків та рушійної сили виникнення влади: «інстинкт – потреба – інтерес – ресурс життєдіяльності – цінність – влада – держава». Ключовим елементом цього ланцюжка виступає категорія цінності, що у формі ціннісної системи суспільства вирішальною мірою впливає на формування та розвиток усіх структурних елементів і підсистем держави.

1.2. Суспільні цінності в системі державного управління (категоріальний аспект)

Із здобуттям незалежності та орієнтації України на розбудову демократичної соціальної правової держави набуло надзвичайної актуальності опанування та залучення до вітчизняного наукового дискурсу методології та категоріального апарату політичних і державно-управлінських наук (адже за радянських часів взагалі не існувало наук «державне управління» чи «політологія»).

Державна інтеграція в світову спільноту передбачає, зокрема, й інтеграцію наукову. Між тим, у сучасній українській науці досить часто використовуються одні й ті самі дефініції, категорії для означення різних явищ, процесів, або ж однакові речі називають різними поняттями. А як справедливо помітив ще Т. Гоббс, «світло людського розуму – це зрозумілі слова, попередньо очищені від будь-якої двозначності точними дефініціями» [38].

В умовах державотворчої трансформації термінологічна точність та недвозначність наукових формулювань набуває важливого характеру з огляду на стратегічний характер наслідків сучасних політико-управлінських рішень (значно легше збудувати те, що для всіх є однозначно зрозумілим, аніж щось, що вже в самому формулюванні містить різнобачення, подекуди аж до протилежного тлумачення, коли «мова політики» перетворюється на «мову маніпуляції» [39, с. 22]). Саме тому для науковців актуальним є дослідження

питань термінологічного уточнення, певної операціоналізації найбільш загальних категорій політичної та державно-управлінської сфер.

У наукових дослідженнях для позначення явищ, процесів, фактів тощо використовуються відповідні категорії, поняття, терміни, визначення, формулювання та дефініції. При цьому наукові *категорії* є найбільш загальними фундаментальними поняттями, які відбивають суттєві, закономірні зв'язки і відносини дійсності і пізнання [40, с. 276]. *Поняття* є логічно оформленою думкою щодо сутнісних властивостей, зв'язків та відносин предметів і явищ об'єктивної дійсності. *Терміни* означають конкретно визначені поняття певної галузі знань або діяльності. *Дефініції* – це короткий опис поняття, що відображає його найважливіші ознаки. Синонімами дефініції є *визначення* та *формулювання*.

З огляду на поставлені мету та завдання дослідження ціннісної системи суспільства як складової механізму формування та функціонування демократичного державно-політичного режиму, насамперед маємо з'ясувати категоріальну сутність і взаємозв'язок дефініцій та понять, згрупованих навколо трьох базових категорій: цінності, механізми та політичний режим.

Особливість місця та ролі суспільно-політичних цінностей у системі державного управління пов'язана з тим, що жодна політична система, жоден державно-політичний режим не можуть нормально функціонувати без цього феномена.

«Світ державного управління, як світ політичного, – зазначає В. Кулябцева, – неможливо уявити собі без політичних цінностей. Від самого виникнення політика і пов'язані з нею форми прояву потребували обґрунтування, виправдання, легітимізації. Політичні цінності в різні історичні епохи були покликані виконувати це завдання» [41, с. 3].

У системі влади та державного управління визначальною характеристикою здійснення владної діяльності завжди є домінуюча роль особистої волі суб'єкта державної влади. У цій волі концентруються, насамперед, ті політичні та моральні цінності суб'єкта державної влади, що мотивують його політичну поведінку. Отже формування та реалізація державної політики, як і політичної діяльності взагалі, завжди відбувається в межах й у відповідності до пануючої в

суспільстві та притаманної індивідуальним суб'єктам влади системи суспільно-політичних і морально-етичних цінностей.

Власне цінністю є не тільки і не стільки властивість будь-якого об'єкту, скільки сама цінність є його суттю й одночасно умовою повноцінного буття. Як зазначав видатний американський антрополог К. Клакхон, «Поняття цінності являє собою точку співпадіння для різних спеціалізованих суспільних наук і є ключовим поняттям для інтеграції досліджень у гуманістиці» [цит. за 42, с. 69]. У науковому обігу можна знайти близько 4 тисяч джерел, в яких автори торкаються поняття цінності. При цьому, за М. Лосським, «Одні виводять ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші – з непсихічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші – наполягають на існуванні також і абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є відношенням, інші – що цінність є якістю; одні вважають цінності ідеальними, інші – реальними, треті – не ідеальними, але й не реальними» [43, 225].

Цінності можуть уявлятися як утилітарні задоволення інстинктів-потреб (у Р. Перрі: «є тільки одне первісне джерело цінностей, а саме – інтереси людини» [цит. за: 44, с. 42]); як продукт культурної діяльності соціуму (у В. Лапіна: «цінності – ...узагальнене уявлення людей про цілі і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано відображають сенс культури окремого етносу й усього людства загалом» [45, с. 5]); або ж як позачасові, ідеальні, іматеріальні, вічні утворення (у М. Гартмана: «цінності – такий самий останній “факт”, який ні з чого не виводиться, як і походження Всесвіту» [46, с. 196]).

Сучасна політична філософія визначає *політичні цінності* як «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до задовольняючих її соціальні потреби, інтереси і які залучає до сфери своєї життєдіяльності» [40, с. 644]. Український політологічний словник трактує цінності як «об'єкти, явища, ідеї та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї діяльності» [47, с. 719]. Таке визначення майже слово в слово

повторює класичне визначення марксистської аксіології В. П. Тугарінова: «цінності – це суть предмети, явища та їх властивості, необхідні членам спільноти чи окремому індивіду як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї та спонукання в якості норми, мети чи ідеалу» [48, с. 11].

Конституювання цінностей системно відбувається на рівні взаємодії «індивід – соціум – держава», де цінності виступають загальнообов'язковими нормами соціетального існування (правилами поведінки), що формують із сукупності індивідів цілісну та єднісну соціальну систему суспільства. Відтак цінності не тільки опосередковано визначають структуру суспільства, але й формують систему консенсусної узгодженості як вимогу існування єдиної системи політичності людської спільноти. Сформатовані у певну логічну структуру, цінності володіють високим мобільним потенціалом, оскільки формуються та підтримуються кожною соціетальною одиницею – громадянином, сім'єю, групою, територіальною громадою, країною, людством. Саме цінності визначають характер та способи взаємодії суб'єктів у суспільстві, політиці, державному управлінні. В єдності ціннісного спілкування розглядає будь-які взаємодії П. Сорокін – по-перше, особи як суб'єкта взаємодії, по-друге, суспільства як сукупності індивідів, що взаємодіють, по-третє, культури як сукупності значень, цінностей та норм, якими володіють взаємодіючі особи, що об'єктивують, соціалізують та розкривають ці значення [49, с. 429].

Сукупність цінностей певної особистості, відбиваючись у її психосоціальной, діяльній формі формує *архетип*. У К. Юнга – це сукупність первісних вроджених мотивів, що складають зміст «колективного несвідомого», ціннісна природа якого «завжди містить ув собі певний особливий “вплив” або силу, завдяки якій дія його носить нумінозний характер, тобто архетип зачаровує або спонукає до дій». [50, с. 27]. У О. Донченко та Ю. Романенко «архетип – це глибинний психосоціальной конструкт інформаційно-енергетичної природи» [51, с. 24].

Архетип розуміється як надособистісна цілісність, вияв колективного несвідомого, що взаємодіє із свідомістю як певна форма закритого для розвитку світогляду, нелінійного, циклічного погляду на життя. Різний базовий

«комплект цінностей» формує різні архетипи. Так у державно-управлінський та політичній сфері узвичаєно вирізняти чотири найбільш узагальнені архетипи: *тоталітарний* (в якому превалює традиція, єдина надособистісна норма); *авторитарний* (в якому функції традиції перебирає на себе воля вождя, а сила й енергія соціального інтелекту спрямовуються на реалізацію цієї волі); *ліберальний* (в якому домінують гуманістичні цінності свободи особистості) та *демократичний* (інтегральний, в якому всі попередні поєднуються на якісно новому рівні).

Домінування в суспільстві певних архетипів та властивих їм сукупностей цінностей обумовлює становлення ціннісної системи суспільства та менталітету відповідного етносу, народу, політичної нації, що у свою чергу вирішальним чином впливає на формування типу політичної системи, форми державно-політичного режиму та політико-управлінських відносин у державі. Таким чином, *система цінностей* виступає «як універсальна, пролонгована, консистентна структура пріоритетів, що визначає бажаний життєвий проект і систему орієнтацій індивіда» [52, с. 114].

Система суспільних цінностей має яскраво виражений консервативний характер, вона дуже повільно змінюється, в першу чергу змінам піддається структура цінностей, коли відбувається зміна певних пріоритетів. З огляду на особливості соціалізації особистості як процесу формування власної ціннісної системи, що відбувається у період дорослішання (орієнтовно з 3 до 20 років), процес зміни суспільної системи цінностей відбувається протягом тривалості життя кількох поколінь (традиційно тривалість життя покоління відмірюється 30 роками), прискорюючись лише в буремні часи всеосяжних суспільно-політичних криз.

Із зазначеного є очевидним циклічний характер трансформації будь-якого суспільства, що змінюється у відповідності до трансформації домінуючої системи цінностей, в якій місце одних стрижневих цінностей посідають з часом інші, повертаючись за певний період в оновленій якості на новому витку (в наступному циклі). Зокрема, циклічного підходу дотримувався П. Сорокін, який поділяв культуру на три головні форми-«надсистеми» (ідеаціональну, чуттєву та

ідеалістичну), котрі базуються кожна на різних ціннісних пріоритетах. При цьому ідеаціональна надсистема є неутилітарною, непрагматичною, оскільки реальність розглядається як духовна та нематеріальна.

На противагу їй чуттєва форма заперечує будь-яку надчуттєву реальність і заявляє своєю головною цінністю сенсорну об'єктивну реальність, «поза якою або немає нічого, або є щось таке, що ми не можемо відчутти, а це еквівалент нереального, неіснуючого» [53, с.430].

Ідеалістична надсистема за розумінням є синтезом двох інших. П. Сорокін дотримувався поглядів, що соціальна динаміка є періодичною зміною інтуїтивної та сенсорної надсистем культури. Розвиток відбувається через чергування циклів, кожний з яких вбирає в себе виникнення, становлення, деградацію та загибель.

Елементи ціннісної системи суспільства, рефлектуючи у масовій свідомості на політичні та соціальні події, відіграють провідну роль у формуванні *менталітету*. Політичні цінності як складова менталітету виступають виразниками інтересів особи та соціуму, відповідним соціальним замовленням на конкретні знання, що є вагомими на цьому етапі розвитку. Таким чином, когнітивний елемент свідомості формує зміст політичних цінностей.

Дослідники розрізняють споріднені категорії «масова свідомість», «народний характер», «менталітет» та «ментальність». Масова *політична свідомість* формується на підґрунті повсякденного практичного досвіду людей і знаходить своє відображення в спостереженнях, навичках та уяві громадян як суб'єктів політичного процесу. Вона являє собою ціннісну сукупність – ідей, поглядів, уявлень, переконань. Масова політична свідомість виступає процесом «комунікативної взаємодії» індивідуальних свідомостей, що спирається на ціннісну, нормативну структуру цієї комунікації, визначену категоріальну мережу соціального мислення мас [54, с. 21]. У найбільш узагальненому вигляді масова свідомість виступає у формі національної свідомості як цілісної складної системи духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації і відображають основні засади її буття та розвою [55, с. 236].

Менталітет же як явище розумового порядку характеризує лише специфіку цієї свідомості стосовно суспільної свідомості інших груп людей, причому, як правило, йдеться про такі великі групи, як етнос, нація або, принаймні, соціальна верства. При цьому масова свідомість має хаотичний нерегульований характер, у той час як менталітет являє собою чітку «сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей» [40, с. 352].

Вислів «народний характер» є синонімом менталітету певного народу. Однак при цьому поняття «менталітет» є ширшим, оскільки його носіями можуть бути й представники інших народностей та етносів, що проживають в одних територіальних рамках. Водночас менталітет може бути значно вужчим за народний характер через існування ієрархічності різноманітних менталітетів (менталітет селян, окремих професійних чи соціальних груп того ж самого народу). І. Патлах у понятті менталітету також тісно взаємопов'язує і синтезує такі складні та змістовні категорії, як національна та етнічна свідомість, ідентифікація та самоідентифікація, ірраціональні, архетипні складові, антропологічні та інші риси народів, що практично обіймають весь простір буття нації як єдиного соціального і культурного організму [56, с. 531].

Менталітет і ментальність досить часто ототожнюються. Однак якщо менталітет являє собою певну стійку ціннісну систему, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів, що містить сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільностей та індивідів відповідно сприймати або діяти, то *ментальність* – це своєрідна пам'ять народу про минуле, спосіб мислення і переживань, властивих людям цієї соціальної і культурної спільноти, психологічна детермінанта поведінки, яка формується історично і відтворює узагальнений минулий досвід її взаємозв'язку з навколишнім природним і соціальним середовищем. В. Таран вбачає в ментальності розумовий інструмент, яким представники певної соціальної групи володіють і

користуються в неусвідомленій формі. [57, с.101], а Р. Додонов – особливий стиль світосприйняття тієї або іншої людської спільності, ансамбль установок, моделей і стереотипів поведінки, емоцій, настроїв, які презентують спосіб життя людей [58, с. 96]. Таким чином, ментальність виступає складовою частиною менталітету.

Досить близьким до зазначених понять є *світогляд*. Термін «світогляд» увів у науковий обіг І. Кант, запозичивши його у Секста Емпірика у розумінні певної філософії життя (в німецькомовній традиції один з найвпливовіших напрямів сучасної філософії – «філософія життя» – позначається саме терміном *weltanschauung*, що в буквальному перекладі й означає «світогляд»). Світогляд – це є філософське сприйняття людиною навколишнього світу; система життєвих цінностей, переконань, ідеалів, поглядів особистості на об'єктивний світ та своє місце в ньому. На думку В. Кривошеїна, «світогляд – це рівень усвідомлення, раціональної обробки та розумової інтерпретації явищ навколишнього середовища і внутрішнього світу; духовний каркас структури індивідуальної або суспільної свідомості, який складається з трьох основоположних компонентів – світовідчуття (світопереживання), світосприйняття, світорозуміння» [59, с. 6].

Отже, складовими світогляду є світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння. В. Судакова саме з цих рефлексивних переживань існування виводить зародження світогляду. Світогляд, на думку дослідниці, надбудовується над ними, але не може подолати їх, і значною мірою задається ними. Так народжена світовідчуттям обережність буде зумовлювати у світогляді людини пошук примиренських тенденцій і, відповідно, певний вибір політичних або релігійних ідей, тоді як агресивність виведе світогляд на конфліктно-радикальну парадигму. [60, с. 12].

Ще однією з форм політичної свідомості поряд з менталітетом та світоглядом визначається *ідеологія* як «система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, нації, суспільства, політичних партій, громад, рухів та інших суб'єктів політики» [40, с. 248].

Між світоглядом та ідеологією є багато спільного, але є й принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), тоді як ідеологія притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і має яскраво виражений динамічний характер, оскільки складає засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. Ідеологія завжди базується на світогляді, але, в кінцевому рахунку, спрямована на його перетворення (вдосконалення). Таким чином, якщо розглядати світогляд як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то ідеологія виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

К. Нільсон визначає такі головні характеристики ідеології:

а) ідеологія поєднує набір норм, цінностей або ідеальних характеристик суспільства, окремих субкультур суспільства або декількох суспільств та пов'язує ці норми та цінності з питаннями розподілу влади у суспільстві;

б) ідеологія містить загальні теоретичні погляди на людину і суспільство, функція яких полягає в поясненні практики й обґрунтуванні принципів поведінки;

в) ідеологія містить принципи дії та намагається змінити людське життя і суспільство, а також санкціонувати і виправдати встановлений порядок шляхом підтримки і захисту [61, р. 37].

Ідеологія починається з віри в те, що суспільство може жити краще, аніж тепер. Фактично, це є планом удосконалення суспільно-політичного устрою. Тому головним змістом будь-якої ідеології є відповідний соціально-політичний ідеал. Охоплюючи населення країни такий ідеал перетворюється на національну ідею. Національна ідея продукує ідеальний образ суспільства і держави, що має значну консолідуєчу силу. Вона формує емоційно привабливі суб'єктивні картини майбутнього, ціннісні уявлення про основні принципи і переваги бажаної політичної організації суспільства, окреслює шлях до її розбудови.

Як правило, ідеологія не стільки тлумачить існуючий суспільно-політичний лад, скільки демонструє «як має бути» – синтезує реальні політичні процеси з

інтересами та бажаннями соціальної спільноти, що є носієм і виразником даної ідеології. За Е. Даунсом, ідеологія являє собою словесний образ кращого суспільства та основних шляхів його створення. Отже, кожна ідеологія містить у собі елементи утопічності. Це обумовлюється необхідністю для реалізації відповідної ідеології залучення широких народних мас, а відтак розробники та носії ідеології намагаються представити її не як бажаний ідеал для своєї обмеженої соціальної спільноти, а як ідеал, що є більш прийнятним для всього народу або більшості громадян. Отже, неминучим є розширення обіцянок та утопічних елементів, соціальний популізм, які в процесі державотворення в рамках відповідної ідеології об'єктивно призводять до розбіжності між обіцяним і дійсним, між словом і ділом.

Процес зближення світогляду та ідеології фіксує Р. Макрідіс, зазначаючи, що «ми маємо ті або інші погляди на світ – тобто маємо «ідеї» про світ – і намагаємось певним чином осмислити те, що відбувається у ньому. Отже ми прихиляємося до тих, з ким маємо спільні цінності та ідеї – до тих, які цінують ті самі речі, які й ми цінуємо, які мають ті самі погляди на світ, які маємо ми самі. ...усі ми перебуваємо під впливом якихось ідей... ми водночас і творці, і творіння ідей – ідеологій» [62, р. 1].

Наприкінці ХХ сторіччя С. Хантінгтон фактично ототожнив ідеологію та світогляд. Розвиваючи погляди Д. Белла, цей американський політолог зазначає, що в сучасному глобальному світі класичні ідеології, які є продуктом виключно Західної цивілізації, все більше відходять на другий план. Натомість їх місце займають цивілізаційні світогляди – цінності системи, притаманні найбільшим з можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як «найвищим культурним спільностям людей і найширшому рівню культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів» [63, с. 51].

Інституціоналізовані ціннісні системи великих соціальних спільнот (цивілізацій, країн, народів) заведено називати *політичною культурою*. Зокрема, Ф. Фукуяма розглядає політичну культуру як найглибший рівень, який, вбираючи до себе структуру сім'ї, релігію, моральні цінності, етнічну свідомість, «громадянськість» та історичні традиції, найменше підлягає

трансформаціям і тому пояснює взаємодії між рівнями громадянського суспільства (як царини спонтанно створених соціальних структур), інститутів та ідеологій [64, р. 9]. Царина дискурсу політичної культури містить безліч визначень і трактувань, величезну кількість досліджень та наукових праць, починаючи від відомих робіт С. Верби, Л. Пая, Г. Алмонда і закінчуючи цілим сучасним науковим напрямком. Загальновизнаним є аксіологічне трактування політичної культури як «історичної системи широко розповсюджених, фундаментальних поведінкових, політичних цінностей» (Д. Дівайн [65, р. 3]) та як «системи спільних цінностей, матеріальних або духовних, ідеальних» (С. Фендрик [66, с. 15]).

Політична культура як інтегральне явище обумовлює широкий взаємозв'язок з іншими категоріями проведеного дослідження. Так політичну свідомість називає ядром політичної культури О. Баришполець, зазначаючи, що в «її основі лежать орієнтації, установки, цінності, стереотипи, які і визначають сприйняття особистістю політичних подій і фактів, її ставлення до влади і її поведінку в політичному процесі» [67, с. 87].

В. Лісовий поряд з політичною свідомістю додає до складових політичної культури ще й політичну поведінку (що пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу) та політичні інститути з їх впливом на попередні два елементи (наприклад, законодавство істотно коригує і свідомість, і поведінку) [68, с. 117]. Л. Пай включає до політичної культури також політичні ідеали як чинні норми правління, виступаючи, таким чином, «проявом в агрегатній формі психологічних і суб'єктивних вимірів політики» [цит. за: 69, с. 14-15].

Отже, є очевидною онтологічна близькість предметного поля термінів і дефініцій: сукупність цінностей – система цінностей – архетип – менталітет – ментальність – народний характер (дух) – світогляд – ідеологія – політичний ідеал – національна ідея – політична свідомість – політичне світосприйняття – політична культура, що за різних умов та під різними кутами зору перетинаються, перетікають одне в одне та об'єднуються тим, що в своїй основі основ містять категорію цінності.

Наступним кроком простежимо взаємозв'язок дискурсного поля категорій «цінності» та «держава» і «державний режим». Як буде доведено в подальшому, цей взаємозв'язок найкраще розкривається через категорію «механізм», зокрема «механізм державного управління», під яким розуміється системна сукупність інституцій, структур, послідовних дій, форм, станів і процесів у державі як продукт організованої людської діяльності, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей та вирішення нагальних суспільно-політичних проблем за рахунок державного впливу та регулювання суспільної життєдіяльності на підставі усталених суспільних цінностей, норм і правил; є формою реалізації функцій держави та має в якості суб'єкта органи державного управління.

Стабільність й ефективність управління будь-якого суспільства визначною мірою залежить від того, наскільки співпадають між собою традиційні та модерні цінності громадянського суспільства з цінностями правлячого прошарку, інституційованими в державному курсі та державній політиці. Можна сказати, що ціннісна система під таким кутом зору виступає механізмом взаємодії громадянського суспільства та держави, механізмом легітимації державної влади та політичного курсу, механізмом довіри громадян до політичних лідерів, державних діячів, органів державної влади та держави в цілому (Див. Рис. 1.6.).

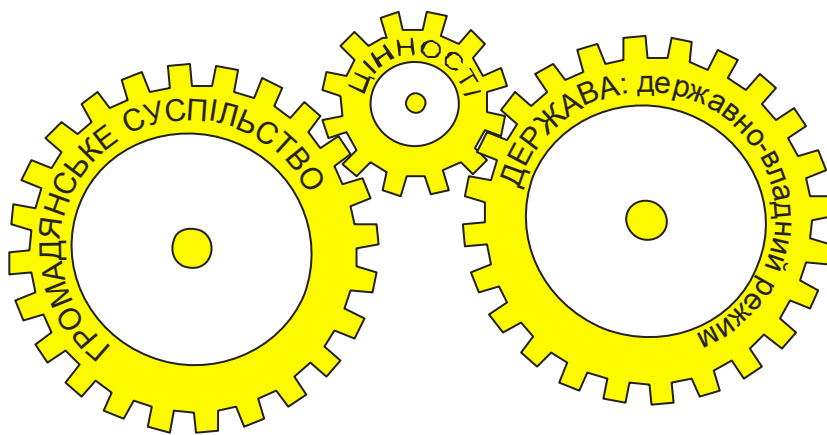

Рис. 1.6. Цінності як механізм взаємодії громадянського суспільства та держави

Зокрема, В. Козаков виокремлює 5 головних груп ціннісних механізмів взаємодії демократичної влади та громадянського суспільства [70, с. 84 – 85]:

- *Ментальні* (усвідомлений стан відносин): злагода, взаємопорозуміння, порядок, свобода, патріотизм, мораль тощо;
- *Правові* (стійкий стан відносин): безпека, законність, справедливість тощо;
- *Культурні* (історично-еволюційний стан відносин): освіта, виховання, мистецтво тощо;
- *Політичні* (динамічний стан відносин): відповідальність тощо;
- *Інформаційні* (техногенний стан відносин): відкритість тощо.

Поняття «держава» і «державний режим» належать до сфери політики. Найбільш загальними категоріями політичної сфери російські науковці вважають *політику, політичний процес, політичну систему суспільства, державне управління, політичну організацію суспільства та політичний режим* [71, с. 52–56]. Проте саме категорія «політичний режим» досить часто використовується вельми неоднозначно в одному ряду з такими категоріями, як *політична система, державний режим, політичний устрій, державний устрій, державний лад, форма правління*. Як слушно зазначав з цього приводу В. Разін, «Проблема політичної організації суспільства нерозривно пов’язана з питанням про політичний режим... Зараз важко знайти газету або журнал, де не вживався б термін “політичний режим” у тім або іншій сполученні, але ще сутужніше знайти роз’яснення цього терміну. У навчальній і довідковій літературі він взагалі обійдений, а в спеціальній літературі вживається у будь-яких значеннях» [72, с. 11–12].

Зокрема, навіть у фундаментальному підручнику політології за науковою редакцією А. Колодій (допущеному Міністерством освіти України як підручник для вищих навчальних закладів) серед визначених головних категорій політології є «політична система», «політичний процес», але марно шукати загальновідому в Європі дефініцію «політичний режим» [73, с. 36].

Тож спробуємо розібратися, що є спільного, тотожного та відмінного в зазначених наукових поняттях.

Насамперед слід відокремити поняття *державний* та *політичний*. Як українські політики, так і науковці досить часто плутають *країну, суспільство* та

державу, використовуючи ці формулювання як тотожні. Між тим, *країна* – це географічна площа, де проживає населення, яке, у свою чергу, в процесі політичного розвитку та самоідентифікації перетворюється на *суспільство*, що задля оптимізації публічного врядування із свого середовища формує *державу*. Відповідно, *політичними* є всі відносини влади в суспільстві, тобто політична сфера в реалізації політики є ширшою за державну.

Таким чином поняття *політичний*, на відміну від *державного*, є повнішим, оскільки містить у собі не тільки владні відносини, що нормуються державою та в яких суб'єктами й об'єктами є держава з її органами (сфера *державного*), але й ті відносини, що виходять за межі державного та належать до взаємодії у сфері громадянського суспільства.

Отже, *політичний устрій* містить у собі сукупно *державний устрій* (як конституційно закріплену форму територіальної організації влади та державного самовизначення народу) і позадержавні інституції та політичні відносини громадянського суспільства.

Непоодинокими є і випадки неадекватного трактування таких категорій, як система, режим, устрій, лад і форма. Їх використовують то як синоніми, то як повні тотожники, то як самостійні наукові визначення.

Наприклад, в американській політичній літературі відбувається ототожнення політичного режиму з політичною системою. Таких поглядів дотримуються Р. Гестил [74, с. 161], К. Бакстер [75, с. 8–12] та М. Хагоп'ян, який використовує поняття *політія*, *політична система* та *режим* як синоніми. За його словами, ці терміни в широкому сенсі означають «фундаментальну організацію політичного життя». Вони виражають загальні структурні характеристики політичного порядку. *Політичний режим* та *форма правління* виступають абсолютними тотожниками і використовуються як синоніми (президентська форма правління – президентський режим, демократичний режим) К. Лоуренсом [76, с. 45 – 64]. Політичний словник за редакцією В. Лакера характеризує політичний режим як *форму правління* та одночасно як *партійну систему* [77, с. 53].

Француз М. Дюверже для визначення системи влади в державі спочатку використовував поняття *політичний режим*, а потім – *політична система* [78].

Французька політична думка взагалі схильна використовувати категорію *політичний режим* у значенні *форми правління* [71, с. 282].

Подібна плутанина спостерігається також і в українській науковій думці. Різними науковцями дуже часто в однаковому розумінні використовуються такі поняття, як «тоталітарний режим» – «тоталітарна система», «авторитарний режим» – «авторитарна система», «політична система» – «політичний режим» тощо.

Нерідкими є і спроби введення нових дефініцій, що означають те ж саме, що і уже усталені. Так відомий харківський дослідник О. Романюк використовує термін «модель державного правління», яким характеризує «механізм формування урядової влади, взаємодію у ньому різних політичних інституцій та урядову відповідальність» і відносить до моделей автократичну, парламентську, президентську тощо. [79, с. 75].

Однак саме таку модель (або механізм державного правління) узвичаєно називати політичним режимом – парламентським, президентським, автократичним тощо. Зокрема, в універсальному довіднику з політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка політичний режим і визначається саме як «сукупність моделей, що визначають форми канали доступу до найважливіших управлінських позицій, характеристики суб'єктів, а також стратегії боротьби» [53, с. 529]. Проте вже в наступному абзаці в редакції київських науковців, у свою чергу, відбувається фактичне ототожнення політичного режиму та форми правління.

Отже, як саме співвідносяться система, режим, устрій та форма у їх державно-політичному вимірі?

Найбільш узагальненим із цих понять є *система*, яка в сучасній науці розуміється як множина закономірно пов'язаних між собою елементів, що у сукупності складають єдність з принципово новою якістю, не властивою окремим елементам або сумі якостей усіх елементів. Будь-яке суспільство як соціальний організм є складною системою: сукупністю різноманітних об'єктів та відносин між ними й їх окремими сторонами. Французький політолог Ж-В. Лап'єр виокремлює п'ять основних систем суспільства: біосоціальну

(соціогенетичну), екологічну, економічну, культурну та політичну, причому остання тісно переплетена з усіма іншими [71, с. 118-119].

Отже, у суспільно-просторовому вимірі політична система є найширшою, вона поступається тільки суспільній системі та цивілізації і розуміється як інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і має певну соціально-політичну орієнтацію. [47, с. 511-512]. Категорія *політична система*, з точки зору всесвітньої вільної енциклопедії Вікіпедії, зводиться до сукупності державних і недержавних інститутів та норм, в рамках яких відбувається політичне життя цього суспільства (при цьому головними формами політичних систем називаються демократія, монархія, республіка, соціалізм, вестмінстерська система тощо [80].

У свою чергу, категорія «політичний режим» виводиться одними вченими від французького «*regime*» (управління), іншими – від латинського «*regimen*» (спрямування або в переносному значенні – правитель) і визначається як певні умови, реально існуючі або необхідні для забезпечення роботи, функціонування, існування чого-небудь. Таким чином, *політичний режим* «забезпечує існування» *політичної системи* й означає методи державного управління – «комплекс елементів інституціонального, соціологічного та ідеологічного порядків, що утворюють політичну владу конкретної країни на певний період» [47, с. 153].

Розглянемо складові категорії «політичний режим». Вихідною тут є категорія «політика», що, на думку Аристотеля, являє собою науку та мистецтво керування державою і громадянським суспільством [81, с.376-612].

М. Дюверже наділяє категорію «політичний режим» скоріше рисами соціального механізму, способу управління суспільством, ухвалення державно-управлінських рішень та політичної участі. Французький дослідник визначає його в широкому розумінні як «форму, що її приймає в певній соціальній групі розходження між управителями та підлеглими... Режим – це таке відповідне сполучення системи партій, способу голосування, одного чи кількох типів ухвалення рішень, однієї чи кількох груп тиску» [82, с. 14]. У науковому

дискурсі не бракує й інших визначень політичного режиму. Він розглядається як система врядування або адміністрації [83, с. 588]; тип владарювання в країні, характер відносин громадян і держави [84]; сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури [40, с. 472].

Нерідко в політичному дискурсі словосполучення «політичний режим» отримує певне уособлення. Так, наприклад, говорять про президентський режим в цілому або ж про режим П'ятої Республіки у Франції, розуміючи під цим конституційні засади відповідної системи правління. Коли ж ідеться про британський режим торі, монетаристський режим, режим реформ, тощо – це означає специфічні політичні курси. І лише висловлювання на зразок «режим Тетчер», «режим Кучми» означають організацію правлячої влади/авторитету, тобто певне політичне керівництво країною. Саме такі підходи до тлумачення політичного режиму можуть містити в собі відповідне емоційне чи оціночне забарвлення.

Не вдаючись до конструювання інтегрованого визначення політичного режиму, яке б умістило в собі всі наведені точки зору, визначимо головні змістовні чинники цієї наукової категорії:

По-перше, це інституційний спосіб взаємодії держави і громадянина, насамперед у сфері дотримання прав людини, відповідність дій державних інститутів конституційно-правовим засадам.

По-друге, це рівень політичної участі громадян та їх залученості до процесу ухвалення державно-управлінських рішень, що відображають соціальне представництво та народне волевиявлення.

По-третє, можливості вільної політичної конкуренції між владою та опозицією у формуванні органів державної влади.

По-четверте, рівень та роль примусу в державному управлінні.

Таким чином, за твердженням А. Мельвіля, «між управителями та підлеглими укладається свого роду «суспільний договір» щодо правил їх відносин, а динаміка здійснення державного управління постійно відображає

стан справ за підтримки владного порядку, а також характер регулювання відносин між державою та людиною» [71, с. 156]. Отже, в основі сутності політичного режиму є соціально-договірний його характер.

Під таким кутом зору матриця політичної системи має чітко визначений інституційний характер, і сама політична система, насамперед, є системою інститутів, тоді як матриця політичного режиму має аксіологічний характер і містить в собі, перш за все, ціннісні детермінанти процесу функціонування політичної системи та політичні відносини.

Політична система є більш статичною, *політичний режим* відносно до неї виступає механізмом, а цінності виступають «приводними ланцюгами» цього механізму. Отже, коли ми звертаємося до системоутворюючих характеристик системи суспільних відносин, то має йтися про типи політичних систем, коли ж ми розглядаємо співвідношення різноманітних гілок та інститутів влади в межах політичної системи, то в цьому разі йдеться про типи політичних режимів.

Використовуючи поняття «політичний режим» для позначення сукупності прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється політична влада, Ю. Мацієвський звертає увагу на такі характерні ознаки: а) процедури і способи формування владних інститутів; б) стиль ухвалення політичних рішень; в) взаємозв'язок між владою і громадянами [85].

Варто зазначити, що перелічені ознаки політичного режиму дають змогу легко розрізнити усталені автократії чи демократії, проте вони не дуже придатні для визначення перехідних режимів. Тому для аналізу політичного режиму держави, яка перебуває саме в процесі трансформації, ці ознаки (індикатори) необхідно уточнити.

На перший погляд, різниця між політичною системою та політичним режимом є очевидною, проте непорозуміння починаються одразу, тільки-но здійснюються спроби класифікації систем і режимів. Адже не тільки різними дослідниками, але й в одних і тих самих наукових джерелах, наприклад, *демократію* (авторитаризм, монархію тощо) спочатку визначають як тип політичної системи, а в іншому місці – як тип політичного режиму чи навіть форму державного устрою!

На думку Г. Латфулліна та Н. Новичкова, *політична система* суспільства містить у собі, окрім *політичного режиму*, ще й *форму правління* (принципи організації влади, в тому числі ступінь її концентрації та централізації: монархічна чи республіканська, президентська, парламентська, змішана та інші форми правління) та *форму державного устрою* (територіальна побудова держави, в тому числі розподіл повноважень та відповідальності між центром та регіонами) [86, с. 297 – 298]. У той же час М. Обушний, А. Коваленко та О. Ткач як форму державного устрою, так і форму правління визначають однаково – як «принцип організації державної влади» [53, с. 580].

На відміну від політичного режиму, що визначає характер владних відносин, *державний устрій* – це історична форма політичного устрою країни, держави, структура політичних інститутів: класи, прошарки, партії – з одного боку, та ієрархічна структура державної політичної влади – парламент (законодавча влада), уряд (виконавча влада), суд (судова влада), суспільні організації – з іншого боку [80]; тоді як *форма державного правління* є способом організації верховної влади, який визначає систему її найвищих органів, порядок їх формування і особливості розподілу повноважень між ними, а також взаємовідносини з населенням держави. Отже, державний устрій є більш широким поняттям ніж форма правління, й поглинає його як свою складову. При цьому дефініція «державний устрій» має узагальнене значення і за ознакою історичного устрою політичних інститутів не проводиться типологізація, тоді як форми державного правління традиційно розділяють на два типи (з підтипами): монархія (абсолютна, дуалістична, конституційна) та республіка (президентська, парламентська, змішана, радянська) [47, с. 696].

Форма правління визначає зовнішній зміст держави, її характер залежить від визначення правового стану фактично одного вищого органу державної влади – глави держави. Зрештою, розходження між двома головними формами правління – монархією та республікою – залежить від того, хто стоїть на чолі держави. Такі особливості, як демократизм або реакційність, централізація-децентралізація, ступінь злиття державного апарату з монополіями і деякі інші не перебувають у прямій залежності від форми правління. Проте форма

правління накладає істотний відбиток на структуру державного апарату й існуючі між його окремими ланками відносини і взаємозалежність.

Державний устрій інколи визначають ще й як *державний лад*, однак вже з самої етимології базових визначень є очевидним, що державний устрій має яскраво виражений інституційний (конституційний) характер, оскільки закріплює як саме устроюється держава – з яких інститутів, тоді як у понятті «державний лад» наголос робиться на політичних відносинах (лад, як і похідна від нього злагода, завжди є продуктом соціальної взаємодії).

Структурно-інституційний характер зазначених категорій дає підстави відносити форму правління та державний устрій до підсистем політичної системи, тоді як державний лад (зі своїм переважно комунікативним характером) має бути віднесеним до підсистеми політичного режиму.

Якщо існує термінологічний дуалітет «політичний устрій» – «державний устрій», де друге є складовою першого, логічно було б використовувати й аналогічний дуалітет: «політичний режим» – «державно-політичний режим», де остання дефініція виступатиме ядром політичного режиму й означатиме способи і методи реалізації державної влади, владні відносини, притаманні системі державних органів, характер і рівень політичної культури державно-владної еліти та корпусу державних службовців. Необхідність виокремлення з категорії *політичний режим* окремого поняття *державно-політичний режим* обумовлюється пріоритетною роллю державних службовців та політиків у процесах демократичного державотворення, отже, фокусування наукової уваги навколо державно-управлінської складової політичного режиму як метод агрегації дасть змогу більш детально і досконало вивчити та вирішити проблеми демократичного державотворення в Україні.

Таким чином, головні наукові категорії сфери політичного мають ієрархічно-субординаційний змістовний характер, де *політичне* є похідним від *суспільного*, *державне* – від *політичного*, форма правління, державний устрій та політичний режим є складовими *політичної системи*, а державний лад та державно-політичний режим – *політичного режиму*. Водночас уся сфера політичного пронизувана *цінностями*, що виступають *механізмами* взаємодії громадянського суспільства та держави, органів публічної влади.

1.3. Генезис суспільних цінностей у філософії державного управління

Політичні цінності в системі державного управління та політичній сфері взагалі мають стрижневий характер. Саме політичні цінності являють собою ядро політичної системи, обумовлюють формування та функціонування кожного з конкретних типів державно-політичного режиму. Ми живемо в епоху переоцінки самих основ соціального та політичного життя, коли складається нова система суспільних цінностей. Це породило широку наукову дискусію, жвавий інтерес до проблеми формування нової системи політичних цінностей.

У сучасних умовах державотворчої трансформації, коли в суспільстві відбувається складний і неоднозначний процес переоцінки основ соціально-політичного буття, складається нова система соціальних і політичних цінностей, для науковців актуальним є знаходження засадничих, «первинних» цінностей державної організації людського існування. Тому для ширшого розкриття сутності цінностей у дискурсній рамці державного управління є необхідним екскурс в історію його походження та розуміння.

Аксіологічні підходи до осмислення державного буття можна знайти вже у філософії Стародавнього Сходу та античної Греції. Зокрема, трьома головними цінностями держави Конфуцій називає економічну стабільність, військову могутність та політичну довіру: «У державі має бути достатньо їжі, повинно бути достатньо зброї і народ має довіряти [правителю]». З цих трьох складових, на думку Конфуція, найголовнішою є цінність політичної довіри. Адже «Можна відмовитися від зброї... Можна відмовитися від їжі. З давніх часів ще ніхто не зміг уникнути смерті. Але без довіри [народу] держава не зможе встояти» [87, с. 22-23]. У конфуціанстві, що впродовж кількох тисячоліть формує політичну культуру китайського суспільства, як бачимо, політичні цінності є стрижневими та формотворчими для державного управління.

У вченнях Перикла, Сократа, Платона, Аристотеля, Полібія та інших мислителів античності ціннісна проблематика знаходить вияв в ідеї блага та справедливості у державі як вищій чесноті й вищому ступеню в ієрархії буття. Античні філософи з цих та похідних від них цінностей виводили самий сенс

існування держави, її мету та місію. Античність також віддавала пріоритет політичним цінностям, формування яких обумовлювало навіть тип державного устрою. Панування в суспільстві шляхетності та честолюбства призводило, на їх думку, до влади аристократії, жага збагачення – до олігархії, потурання настроям натовпу – до охлократії.

Перикл, будівничий «золотого віку» афінської демократії, стверджував: «ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один до одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого невдоволення, хоч і не шкідливого, але здатного засмутити. Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, закони, встановлені на користь скривджених, хоч ці закони не написані. Вони задають загально визнаної ганьби тим, хто їх зневажає» [88, с. 216].

Суто аксіологічним було вчення Платона. Увесь платонівський світ є ієрархічно-ціннісним: кожна людина має стверджувати себе в певному мистецтві; мистецтво ж, у свою чергу, завжди має справу з «чеснотою» – вже власне цінністю. Мистецтва у Платона влаштовані таким чином, що розташовуються у висхідному порядку. Так, чинбарство охоплене зверхнім над ним лимарським мистецтвом, останнє – мистецтвом вершника, це, в свою чергу, – полководчим мистецтвом, а воно, зрештою, – політичним мистецтвом. Отже, найвищим є мистецтво політичне, воно утворює платонівське «коло трансценденції»: безумовне добро для людини – цілковито вся чеснота – царське, або політичне мистецтво, – душа, що через діяння доброго стає доброю, а через діяння поганого – поганою [89, с. 21].

Спираючись на цінності політичного мистецтва, Платон спробував сконструювати «ідеальний» тип державного устрою. У відомому діалозі «Держава» (пізніше в «Політику» та «Законах») Платон висуває концепцію держави, що уособлює втілення мудрості. Ця держава має забезпечувати чотири головні чесноти-цінності: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість, які лежать в підґрунті ідеального державного управління.

Вищою метою і вищої цінністю платонівської держави є справедливість, яка полягає в тому, що кожному з чеснот у державі має забезпечувати відповідний соціальний клас. Мудрість – філософи-правителі, здатні реалізувати три головні функції-ролі: політика-ткача (здатен з представників різних політичних сил сплести живу й стабільну тканину політичного життя так, щоб до неї було залучене все добродійне та шляхетне з цих партій і вилучене все блюзнірське, зарозуміле та несправедливе); політика-лікаря (здатен точно поставити діагноз соціальним і політичним хворобам та знайти відповідні ліки, щоб забезпечити соціальне здоров'я полісу); політика-керманича (здатен завжди віднайти правильний державний курс і за необхідності привести державний корабель у захищену гавань) [90, с. 70]. Мужність мають забезпечувати воїни-стражі, що за мету усього свого життя поставили якнайревніше служіння державній користі. А розсудливість – працівники-ремісники, яким слід доручити тільки одну справу (до якої вони найкраще придатні за своїми природними талантами), чим людина й буде займатися ціле життя, не відволікаючись ні на що інше.

Ідеальна держава Платона тримається на владі авторитету, як головного знаряддя управління суспільством. Вона повинна служити інтересам усього суспільства. Інтереси жодної суспільної касти (мудреців, воїнів та ремісників) не можуть переважати. Але загальне благо, урахування інтересів усіх груп не припускає рівності, адже рівність реалізується лише в межах соціального прошарку і стосується, насамперед, власності. Таким чином в аксіологічному аспекті вчення про державу Платона є ціннісним обґрунтуванням усіх майбутніх тоталітарних держав, теоретичною основою майбутніх державно-політичних режимів, за яких всі боки життя суспільства й особистості підлягають регулюванню і контролю з боку держави.

Творчо розвиваючи платонівське вчення, Аристотель спрямував свої зусилля на дослідження двох взаємопов'язаних аксіологічних питань: що є добром для людини і що є добрим для суспільства? Навіть виникнення державного буття за Аристотелем має виключно ціннісний мотив досягнення «добра»: «будь-яка спільнота утворюється для певного добра. Адже всі діють заради того, що вважається гідним добра, тож, вочевидь, усі спільноти

прямують до певного добра. До найбільшого і найвищого з поміж усіх благ, власне, прямує та спільнота, що є найголовнішою й охоплює решту спільнот. Саме вона називається полісом або політичною спільнотою» [91, с. 36]. Науку про добро Аристотель називає політичною наукою, завданням та метою політичної науки є дослідження мети людських вчинків та всього того, що становить добро для людини – її ціннісної системи.

Він порушує проблему відповідності ціннісної системи держави морально-етичним нормам суспільства. За Аристотелем основою політики має бути мораль (як ціннісна система суспільства), а політики мають не просто захищати інтереси народу, але при цьому в усіх своїх діях керуватися мораллю. Мета аристотелевої держави є дещо вужчою за платонівську, адже вимога справедливості, права і забезпечення щастя стосується вже не всіх громадян, а тільки «кращої частки», під якою Аристотель розумів той прошарок громадян, що сьогодні називають «середнім класом». Не випадково і найкращою формою державно-політичного режиму у нього виступає «політія, що заснована на господарюванні середнього елемента» [90, с. 88].

При цьому в аристотелевій системі державних цінностей все ще превалюють тоталітарні тенденції домінування держави над індивідумом: людина розглядається як частка держави, особисті інтереси жорстко підпорядковані суспільному благу, політика наділяється етично-виховної та ціннісно-пропагандистської функції.

У своїй «Загальній історії» Полібій детально описує шість сучасних для нього форм державного устрою, чітко розташовуючи їх за ціннісним ланцюжком «виродження держави» – монархія – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія – монархія. Такий порядок змін державного устрою пояснюється Полібієм природними законами: «Коли царське управління переходить у відповідну йому за природою вироджену форму, тобто в тиранію, тоді, у свою чергу, на руїнах цієї останньої виросте аристократія. Коли згодом аристократія виродиться в олігархію, і розгніваний народ згонить образи правителів, тоді народжується демократія. Нестриманість народної маси і зневага до законів породжує з плином часу охлократію» [92, с. 62].

Найкращою ж буде та держава, в якій гармонійно поєднуються кращі риси кожної з «правильних» моделей. Таким чином, Полібій з посиланням на римську державу першим робить висновок про принципову цінність і необхідність поділу влади на три гілки – монархічну, аристократичну і демократичну. З оглядом на сучасне розуміння теорії поділу влади, полібієвський розподіл виглядає цілком переконливо: монархічна гілка влади є виконавчою («консули вершать усі державні справи... Вони вправі витратити державні кошти скільки завгодно...»), аристократична гілка влади значною мірою є судовою («усі злочини, що чиняться в межах Італії і підлягають розслідуванню держави, відає сенат»), демократична є законодавчою («народ... має владу прийняти закон або відкинути його... вирішує питання війни та миру... затверджує або розриває союзи, примирення, договори»). Водночас Полібій наголошує про існування цілком актуальної для сучасної України загрози взаємодії гілок влади: «Кожна влада має повну змогу і шкодити іншій, і допомагати» [там само, с. 66,67].

Першим поставив під сумнів пріоритет цінностей держави над цінностями особистості Марк Тулій Цицерон, зазначаючи: «де держава, там має панувати справедливість для кожного». Республіканець, що підтримував виборну демократію, він назвав державу власністю народу як зібрання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Вищою цінністю такої держави оратор називає право («де людей поєднує свідомо згода щодо права, там виникають народ і держава») та свободу («адже приємнішого за неї немає нічого») [93, с. 61]. Оскільки ж свобода потребує повсякчасного захисту, непересічними цінностями державного буття є доблесть. «Тому, коли вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, – а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей – тим більше, що сама природа влаштувала так, що не тільки люди, які перевершують інших доблестю і мужністю, повинні верховодити над слабшими, але й ці останні охоче підкоряються першим» [там само, с. 63].

До трьох великих вчителів західної політичної думки разом з Платоном та Аристотелем відносять Августина. Як теолог, учення якого справило

величезний вплив на все Середньовіччя, Аврелій Августин державу земну (*civitas terrena*) зараховує до «вторинної» форми буття, оскільки найвищою цінністю є держава небесна – *civitas Dei*. За Августином, «держава» як така не дає жодного приводу для культового поклоніння; радше вона мусить виправдовувати себе і доводити людям корисність її службової та допоміжної функції, адже властивістю земної держави є те, що «вона вшановує Бога, щоб за його допомоги панувати серед перемог і земного миру, не з люблячою турботою, а з жадобою підкорення». Теолог розмежовує державу і батьківщину на різних полюсах суспільної ваги. Якщо перша ще має доводити людям власну цінність, то друга є непересічною цінністю, вищою за яку є тільки цінність Бога: «першими будуть для тебе батько й матір; вищою навіть за батьків маєш ставити батьківщину; якщо батьки накажуть діяти проти батьківщини, цього не маєш слухати, або якщо батьківщина накаже діяти проти бога, цього теж не маєш слухати» [94, с. 83].

Епоха Відродження, що почалася з Італії, дала світу Нікколо Макіавеллі, першого філософа, що розглянув політичні цінності не як трансцендентні максими або божественні імперативи, надані людству зверху, а як інструментальні засоби утвердження влади. У відомому листі до свого друга Франческо Веторі, Макіавеллі говорить про сенс свого життя, який полягає, зокрема, в тому, щоб досліджувати державу «так глибоко, як можна, даючи тлумачення, що таке княжіння, скільки існує його різновидів, як його здобувають, утримують і втрачають» [95, с. 134].

Макіавеллі розглядав політичний світ як незмінний, де старі імперії через зміни цінностей, укорінених у звичаях, то піднімалися, то занепадали, однак людська сутність залишалася незмінною. Від індивідів, за його переконанням, слід очікувати радше поганого, якщо не змушувати їх до добра. Тому «впорядкувач державного управління і законодавець мають виходити з того, що всі люди злі і, як тільки мають для цього нагоду, завжди йдуть за своєю злою натурою» [96, с. 56]. Безкінечні війни та державні перевороти феодально подрібненої Італії того часу виробили у Макіавеллі стійке переконання, що в ієрархії цінностей держави найперше місце посідає порядок і тривалість та

стабільність державного устрою. На інших, дещо нижчих, рівнях розташовані такі цінності, як свобода, богобоязливість (та її похідна – пошана до влади), доблесть (virtú як творчо-державницькі здібності) і слава. Найважливішим для державця, на думку Макіавеллі, є «намагатися своїми вчинками створити собі славу великої людини, яка наділена видатним розумом... державець повинен також показати себе покровителем талантів... спонукати громадян спокійно займатися торгівлею, землеробством, ремеслами... створювати для народу свята і видовища... показувати собою приклад щедрості та великодушності... дотримуватися своєї гідності і величі, які мають бути властиві кожному його вчинку» [97, с. 262, 263].

Тяглість і стабільність держави у Макіавеллі безпосередньо залежить від політичної довіри народу до правителя, оскільки найбільше, чого має побоюватися государ – це презирство та ненависть підданих. Водночас, безпосередньо в політичній боротьбі державець заради ефективності та успіху мусить діяти у «найрізноманітніші способи і переважно, найбезсовісніші».

Політична боротьба у великого флорентійця, таким чином, виходить за межі суспільних політичних цінностей, віддаючи перевагу цінностям інструментального характеру, оскільки «державець має виявляти м'якість, вірність, людяність, сумління і благочестя, але, за потреби, вони мають перетворюватися на свою протилежність» [96, с. 48]. Це не заклик Макіавеллі до політичного цинізму та відторгнення суспільних цінностей, це його відповідь на природу людської особистості: «Якби всі люди були добрими, всі ці приписи були б зайвими, але оскільки вони погані і не дотримуються вірності, ти [державець] також не маєш її дотримуватися». Інструментального характеру у Макіавеллі набуває навіть релігія та її цінності, що можуть «сприяти покорі війська, злагоді в народі, присоромленню зла... і як страх Божий є причиною величі держави, так само його (страху) відсутність може стати причиною її занепаду» [там само, с. 66].

Як зазначає Е. Шмідт, не зважаючи на те, що Макіавеллі навмисно чи мимоволі став першим видатним теоретиком, який дав поштовх до відокремлення політики та моралі, він насправді «відчував потребу і політичну

волю шукати засоби і шляхи до вирішення політичної кризи свого часу відчуваючи в серці велику тугу за імперською могутністю та тривалим примиренням суспільства, яке б привело до стану цілковитої душевної і духовної гармонії» [94, с. 142].

Учення одного з «останніх гуманістів» Жана Бодена М. Рей назвав «можливо найбільшим амбіційним синтезом політичного феномену, що був здійсненим з часів Аристотеля» [94, с. 202]. Політичний світ Бодена – єдине ціле, ієрархічний космос платонівського зразка з яскраво вираженим антропоцентричним характером. Людина є найвищою цінністю цього світу у відповідності до природних закономірностей через історичний досвід людини та ціннісно-етичне нормування засягу людської дії до відповідальної дії людей у спільнотах і перш за все – у державі. Наукова система Бодена досягає кульмінації у політичній науці, котра має створювати фактори впорядкування світу, здійснювати специфікацію істини і блага на вимоги соціального ладу та стабільності держави, які потрібно досягти і/або зберегти.

Боден проповідує циклічний погляд на історію і за допомогою історичних фактів намагається охопити закономірності світу, які визначають історичні зміни та ціннісні імперативи існування держав і цивілізацій. У його державі «мудра людина є мірою справедливості та істини»... а «вище благо приватної особи є тим самим, що й вище благо держави... то так і визначимо істинну вершину благополуччя та головну мету, до якої належить спрямовувати справедливе правління державою» [98, с. 277]. Суверенітет він називає головною цінністю держави, що «являє собою право управління, із суверенною владою, розмаїттям господарств і тим, що в них є спільного... для того, щоб безбідно і щасливо жити» [94, с. 207].

Суверенітет, за Боденом, лежить у підґрунті типології державного устрою: якщо суверенітетом володіє одна особа – це монархія, якщо весь народ – демократія, якщо менша частина народу – аристократія. Найкращим державним управлінням є найпоміркованіше врядування, яке гармонійно згуртовує всі соціальні групи або стани держави і залучає їх до уряду відповідно до їхньої потужності та значення для держави, в ідеальному варіанті мають поєднатися

найкращі елементи монархічного, демократичного та аристократичного врядування.

В один ряд з суверенітетом філософ ставить політичну відповідальність та довіру. Адже «угода між державцем і його підданими є обопільною, вона взаємозобов'язує обидві сторони, і державець у цьому разі не вивищується над підданими... відповідальність є обопільною – з одного боку – з метою дотримання природної справедливості, з іншого боку – довіра слову державця, якого він мусить дотримуватися навіть на шкоду собі, бо він є більшим гарантом довіри щодо всіх своїх підданих, аніж вони між собою» [там само, с. 209]. До низки принципів політичних цінностей Боден відносить також суспільну консолідацію та стабільність, оскільки роздробленість і громадянське протистояння, що може вилитися у громадянську війну, становить найбільшу внутрішню загрозу для існування держави.

Одним з перших, хто підняв на вершину ієрархії суспільно-політичних цінностей права людини, став Гуго Гроцій, «батько сучасного природного права», яке є «настільки незмінним, що навіть Бог не може його змінити» [99, книга I, 1; 10:5]. Гроцій визначає солідарність, як «прагнення до спокійного та керованого власним розсудом спілкування з собі подібними», що знаходить своє уособлення у природних правах людини й остаточне завершення – в державі як «досконалому союзи». Вихідною точкою його теорії є ідея солідарного людства під орудою «правдивого Бога», яке підкоряється двом цінностям-принципам: природному праву як *dictatum rectae rationis* та міжнародному праву як *vinculum societatis humanae*.

Гроцій вперше ставить на один правовий рівень індивіда та державу і на підставі цього з інституту прав людини виводить інститут міжнародного права. Головне завдання правової держави голландський філософ бачить у звільненні релігійної сфери та традиційних моральних цінностей для особистої реалізації кожної особи. Держава має створити для цього всі необхідні передумови. Водночас Гроцій особливу увагу приділяє такій політичній цінності як «стабільність держави», що навіть вимагає обмеження права на спротив та революції: «оскільки суспільна користь вимагає, щоб забезпечувалася державна

влада і була усунена загроза війни, то слід сприяти всім зусиллям, які допомагають цьому» [99, книга II, 4, 20].

Отже, від часів зародження політичної науки і до епохи Відродження для всіх мислителів різних часів і народів спільними ціннісними підвалинами існування та функціонування держави можна визначити:

- добро-благо громадян як вищий сенс існування держави;
- суспільно-договірний характер виникнення держави;
- природний характер прав і свобод громадян;
- пріоритет честі, доблесті та мудрості правителів ідеальної держави;
- стабільність політичного устрою, що забезпечується не тільки послідовністю державного курсу, але й розподілом влади;
- довір'я громадян до влади та держави в цілому.

Аксіологічні підходи до осмислення державного буття є стрижневими й у теоріях та концепціях провідних мислителів від Нового часу до кінця XIX століття. Зазначені хронологічні межі цієї розвідки характеризуються ціннісним зміщенням від державоцентризму до розуміння людини (її прав та свобод) як найважливішої цінності та сенсу існування держави.

Апологетом народного суверенітету і природних прав людини включно з правом на самозбереження як фундаментальних цінностей суспільства виступив видатний філософ Нового часу Томас Гоббс. Саме з метою захисту природних прав людини, за Гоббсом, і було винайдено державу. Втрата правочинності цього головного обов'язку держави супроводжується відмовою від права на слухняність, делігітимізує державну владу і надає народу право на спротив, оскільки «за жодних умов не можна порушувати право людини на захист себе» [100, с. 223].

Контроверзою до цієї тези виступає гоббсівське розуміння суспільного договору як акту конституювання держави, в ході якого народ природну владу передає до рук держави, воля народу перетікає у волю держави, через що «той, кому передана верховна влада, не зв'язаний ані законами держави (яким би мусив всупереч собі підкорятися), ані обов'язками перед громадянами» [101, с. 64].

Як зазначає Г. Маєр, Гоббс був першим, хто створив модернову відокремлену від церкви модель держави в якості регулятора соціального життя. Міфічний Левіафан, що зветься Республікою, або Державою (*civitas*) є штучною людиною, хоча і більшою за розмірами, і сильнішою за природну людину, заради охорони та захисту якої його і було створено. Суверенітет тут виступає як штучна душа, що дає життя державі, державний апарат, чиновники і службовці – суглоби-механізми держави, добробут і багатство усіх окремих його членів – це його сила, безпека народу – його справа, справедливість та закон – це штучний розум і воля, громадянський мир і злагода – його здоров'я, повстання – хвороба, а громадянська війна – смерть [94, с. 224].

До головних обов'язків держави як ціннісних засад державного управління Гоббс відносить забезпечення блага та безпеки народу, рівну справедливість для різних прошарків суспільства, рівномірне оподаткування, справедливе законодавство та просвітництво народу «шляхом вчення й прикладу» [100, с. 228-229].

Багато хто з дослідників вважає, що теоретичним опонентом, навіть антиподом Гоббса був Джон Локк, який у природному стані вбачав не гоббсівську «війну всіх проти всіх», а «бажання уникнути війни». Однак дослідження П. Лесліта доводять, що свою знамениту працю «Два трактати про державне правління» Локк спрямовував проти патерналістського роялістського вчення Роберта Філмера [102, с. 5].

Утім, це не применшує значення наукового доробку Локка, зокрема, як одного з перших філософів, що привніс до пантеону державних цінностей принцип розподілу влади на законодавчу (влада, що має право вказувати, як повинна використовуватися сила держави для збереження спільноти та її членів) та виконавчу (влада, що відповідальна за безперервне виконання та спостереження за виконанням законів).

Локк говорить і про третю гілку влади, однак у нього це не судова (право судити і карати порушників закону мислитель залишав за законодавчою владою), а федеративна або природна влада – як право війни та миру, міжнародних відносин тощо [103, с. 238-239].

Вищими політичними цінностями філософ вважав «суспільне благо» та право на самозбереження, безпосередньо з якого через індивідуальну працю виводив право власності. Таким чином, створення приватної власності не потребує згоди з боку інших і стає стабільною фігурою права навіть у природному додержавному стані. А найвищим обов'язком держави стає поруч із захистом життя захист власності громадян.

Ще однією принциповою політичною цінністю у Локка виступає довіра, яка має встановлюватися між громадянами та вищою політичною владою. Якщо ж законодавча і виконавча влада зловживатимуть довірою, народ має право скасувати їх насильно. Як зазначає В. Ойхнер, ключові локківські поняття *консенсусу* (як визнання певної форми врядування з боку більшості громадян) і *довіри* (коли уряд і парламент застосовують політичну владу як довірені особи народу і цю довіру можуть втратити) належать до усталеного понятійного інструментарію сучасної політичної науки [94, с. 241].

Шарль Луї Монтеск'є вбачав у цінностях (мислитель називає їх «принципами») механізм, що надає руху системі державного управління. Від того, які саме цінності є визначальними в кожному конкретному соціумі, залежить і характер державного устрою, що виникає та розвивається в державі. Так, добродесність (*vertu*) зі своїми складовими – патріотизмом, відданістю загальній справі, готовністю до самопожертви – формують демократію. Аристократія встановлюється і зберігається завдяки добродесності та поміркованості (*moderation*). Монархія живе за рахунок честолюбства та честі (*bonneur*). Якщо ж у суспільстві домінує страх (*crainte*) – формується деспотія [104, с. 251].

Так виникає функціональний зв'язок залежності форми правління від домінуючих суспільних цінностей, що опосередковуються у відповідних моделях поведінки та владних відносин. Саме це підкреслив пізніше відомий французький дослідник Реймонд Арон: «Що б не сталося, але залишається головна ідея – зв'язок, встановлений між способом правління і типом режиму, з одного боку, та стилем між персональних стосунків – з іншого... Якою б не була інтерпретація стосунків між класифікацією політичних режимів і

класифікацією соціальних типів, заслугою, в якій не можна відмовити Монтеस्क'є, є те, що він чітко сформулював проблему» [105, с. 313].

Монтеस्क'є чітко визначає дві абсолютні цінності державного буття. Абсолютно поганим, на його думку, є деспотизм, абсолютно добрим – свобода. Збереження свободи й обумовлює запропонований мислителем поділ влади в державі «між трьома носіями влади, інакше одна особа або об'єднання стануть могутніми настільки, що знищать свободу», адже «відомо вже за віковим досвідом, що будь-яка людина, наділена владою, схильна зловживати нею» [94, с. 265, 104, с. 255]. Джон Локк чітко визначає засадничі цінності політичного суспільства та врядування: «будь-хто, наділений законодавчою чи верховною владою в будь-якій державі, зобов'язаний правити згідно з установленими постійними законами, проголошеними та відомими народові, а не шляхом надзвичайних указів; правити за допомогою неупереджених і справедливих суддів... І все це має буди спрямованим ні на що інше, а тільки на мир, безпеку та суспільне благо народу» [106, с. 625].

Своє, відмінне від поглядів Гоббса та Локка, бачення природи людини та її додержавного стану мав Жан-Жак Руссо. Він заперечував як «війну всіх проти всіх», так і «схильність до загального миру». Натомість, Руссо природний стан людства вважав станом «здорової байдужості» – людина не була ані доброю, ані злою, оскільки мораль як ціннісна категорія з'являється лише з появою держави.

На вершину ціннісної ієрархії Руссо підносить свободу і рівність, зазначаючи, що свобода не може існувати без рівності [107, с. 264]. Суспільство і держава у нього містять у собі негативні тенденції, оскільки вони розбещують людину. Найгіршою ж розбещеністю є втрата свободи, викликана соціальною нерівністю. Мислитель визнає природну нерівність у силі та розумі, але у поєднанні з природною свободою вона позбавлена будь-якого сенсу. Ціннісного значення нерівність набуває лише в державі, коли люди починають порівнювати себе один з одним. Виникають пихатість, гординя і презирство – так починається розбещення народу, описане в «Міркуванні щодо походження та підставах нерівності між людьми».

Руссо переконаний, що розбудова держави призводить до відмови від свободи в обмін на ілюзію захищеності. Замість того, щоб знайти захист, люди перетворюються на рабів держави. Руссо засуджує існуючі держави за узурпацію свободи. Фундаментальне значення для його політичних переконань має теза про те, що свободу неможливо відняти у людей примусово, як пропонував, зокрема, Гоббс.

З іншого боку, Руссо визнавав, що демографічна численність сучасного суспільства виключає дійсну демократію. «Загальна воля» як вираз народного суверенітету — це його відповідь на конфлікт викликів. Вона впливає з умов суспільного договору, згідно з яким індивідуум передає всі свої природні права і свободу державі, щоб створити нову колективну особу. Однак концепт «загальної волі» із додаванням невідчужуваності народного суверенітету та запереченні на цій підставі інституту представницької демократії у Руссо несе очевидний тоталітарний присмак.

Головна категорія, що обумовлює формування ціннісної системи людини, за Гельвецієм, — це інтереси. Він ранжує інтереси на приватні, суспільні та інтереси окремих суспільних груп. Держава ж має встановлювати такий політичний режим, за якого не подавляються приватні інтереси заради суспільних, а створюються умови, коли приватні та суспільні інтереси співпадають. Адже «добродійна людина не та, що жертвує власними звичками та найсильнішими пристрастями заради спільного інтересу — така людина неможлива. А така, чия найсильніша пристрасть до такого ступеню узгоджується зі спільним інтересом, що вона майже завжди примушена бути добродійною» [12, с. 177]. Як бачимо, Гельвецій надавав великого значення державній політиці виховання та політичної просвіти людей як механізму узгодження приватних і суспільних інтересів.

Імануїл Кант взагалі поставив етику та моральність вищими та первиннішими відносно держави. Свободу він проголосив доказом існування морального закону, що виступає у формі категоричного імперативу — формального внутрішнього повеління, вимоги якого мають безумовний, для всіх обов'язковий характер.

Основою суспільного законодавства, за Кантом, мають стати принципи (максими) моральної поведінки людини. Справедлива (ідеальна) держава в його розумінні – це республіканський устрій «який походить з ідеї початкової угоди [суспільного договору], на якій має бути засновано все правове законодавство народу... устрій, який встановлено, по-перше, за принципами свободи членів суспільства (як людей). По-друге, за основоположенням залежності всіх від єдиного спільного законодавства (як підданих), і, по-третє, за законом рівності підданих (як громадян держави)» [108, с. 408].

У Канта республіканський устрій є не державною формою, а способом правління – політичним режимом. Вищою метою державного управління філософ, з посиланням на давньолатинське «*Fiat iustitia, pereat mundus*», вважав підтримання справедливості, оскільки «ніколи не обурює щось більше, ніж несправедливість; усе інше зло, яке ми зносимо, порівняно з цим є ніщо» [94, с. 343]. Саме справедливість державного устрою має забезпечити свободу та права людини, які «мають вважатися священними, яких би жертв не коштувало це панівній владі» [109, с. 49]

Джеремі Бентам, стверджуючи, що єдиним виправданням держави є задоволення людських потреб, у своїй системі політичних цінностей більше за інших надає ваги двом з них – політичній відповідальності («збільшити відповідальність тим більше, чим більше вони [чиновники] спокушені зловживати [владою]») та свободі слова, асоціацій та друку («це – необхідні ланки в ланцюгу благородної та великодушної політики») [110, с. 456].

Розум і свобода є ключовими поняттями політичної філософії Георга Гегеля. Навіть держава для нього є «дійсністю розуму», а найкращою з держав є та, «в якій найбільше панує свобода». Тому ціннісна (моральна) система виступає формотворчою субстанцією для держави як «дійсності моральнісної ідеї», в якій політична дійсність цілковито і повністю просякнута моральнісною ідеєю, а сама держава та її громадяни утворюють «органічну єдність». При цьому свою політичну сутність людина отримує лише в державі: «всю цінність, що має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу» [94, с. 359-360].

Як ідеолог і творець концепції громадянського суспільства Гегель виводить суспільні цінності з потреб людини через що визначає найпершим завданням громадянського суспільства «передавання потреб і задоволення окремої людини через її роботу і через роботу і задоволення потреб усіх інших, – систему потреб» [111, с. 67]. За переконанням філософа, ця система потреб забезпечує «загальність свободи... як право власності... у своїй діючій дійсності, як захист власності через здійснення правосуддя» [там само, с. 76]. Отже, громадянин та його свобода, що реалізується через власність, мають в громадянському суспільстві правове визнання і чинність, а дотримання їх усіма засобами, зокрема і через систему судочинства, є справедливістю.

Зазначені цінності громадянське суспільство має обстоювати у державі. Тому відносини між людиною і державою, громадянським суспільством і державою мають характеризуватися довірою. Адже державні інституції формують «...політичне переконання. Загалом патріотизм, як упевненість, що міститься в істині, і воління, що стало звичкою... це переконання є загалом довірою» [111, с. 110].

У системі розподілу влади Гегель прозорливо побачив загрозу тяжіння до надмірної «самостійності» владних інституцій (що є таким характерним для політичних реалій сучасної України). Філософ застерігає, що в самому принципі розподілу влад міститься «почасти хибне визначення абсолютної самостійності влад відносно одна одної, а почасти – однобоке розуміння їхнього відношення як негативного, як взаємного обмеження». Так формується ворожість, страх кожної з влад, що інша діє проти неї, як проти зла, що призводить до протидії та встановлення за допомогою такої протидії загальної рівноваги – як результату боротьби, а не живої єдності [там само, с. 123]. І ця теза для Гегеля є принциповою, адже тільки в єдності гілок влади, держави та громадянського суспільства може бути досягнута головна мета держави – «загальний інтерес як такий, а в ньому – збереження особливих інтересів» [111, с. 111].

Видатний французький мислитель, учений і політик Алексис де Токвіль зробив детальний аналіз загального розвитку суспільства свого часу, прагнучи «думати про майбутнє». Французький дипломат (у 1849 р. призначений

міністром закордонних справ), він описує досвід США, оскільки саме Америка являла собою велике дзеркало модерного розвитку людства та накреслювала майбутній шлях демократії, яка «невдовзі буде досягнута й у Європі» [94, с. 368].

Демократія, за Токвілем, характеризується зміною цінностей у пантеоні суспільно-політичних опіній (поглядів-переконань) – рівність «більш пристрасно і наполегливо» випереджає свободу, що в додемократичних суспільствах почивала на Олімпі суспільних цінностей. Дослідник пояснив це простотою сприйняття рівності, тоді як політична свобода вимагає напруження, вона має бути оплаченою жертвами, оскільки «щоб втратити рівність, необхідно змінити суспільний лад; щоб втратити свободу, достатньо її не підтримувати» [там само, с. 372]. У цій контроверзі Токвіль вбачає небезпеку демократичної «диктатури більшості», внаслідок чого можуть з'явитися держави, в яких панує рівність і відсутня політична свобода (згодом фашистська Німеччина та СРСР на практиці підтверджують цю тезу), а людина втрапить здатність до незалежної думки, почуттів і діяльності.

Тому Токвіль говорить про необхідність «навчати людей демократії, відроджувати, наскільки це можливо, демократичні традиції, очищати звичаї, регулювати демократичні рухи, поступово заохочувати громадян до справ управління державою, позбавляючи їх від недосвідченості в цих питаннях і витісняючи їхні сліпі інстинкти усвідомленням своїх справжніх інтересів, змінити систему правління відповідно до часу і місця, приводячи її у відповідність до обставин і реальних людей...» [112, с. 30].

Серед останніх видатних політичних мислителів XIX ст. був Джон Стюарт Міль, один з батьків «вікторіанського лібералізму». Услід за Токвілем, він переконаний, що аргумент рівності, котрий використовувався для того, щоб досягти свободи, врешті-решт став загрожувати самій свободі, а тиранія більшості (the thyranу of the majority) «є страшнішою за більшість видів політичного придушення» [94, с. 381].

Найвищою цінністю суспільного буття Міль визначає індивідуальність як реальне втілення свободи. Її вага є настільки великою, що «навіть деспотизм не

призводить до своїх тяжких наслідків, доки під його владою існує індивідуальність. І все, що пригнічує індивідуальність, є деспотизмом, незалежно від того, під яким ім'ям він виступає» [113, с. 157]. Індивідуалізм у державі має реалізовуватися через такі цінності, як пріоритет свободи, прав людини, недоторканість приватної власності, свобода думки, свобода преси, демократична участь (*participation*) і компетенція (*competence*), утилітарний характер державного управління, покликаною задовольняти потреби та інтереси громадян. Це вимагає від суспільства та держави виховання громадян, їх політичної просвіти – центральної частини теорії Міла.

Отже, з епохи Відродження до кінця XIX ст. для всіх мислителів різних часів і народів спільними ціннісними підвалинами існування та функціонування держави можна визначити:

- задоволення потреб та інтересів громадян як призначення держави;
- пріоритет прав і свобод громадян, насамперед свободи слова;
- необхідність державного політичного виховання та просвіти;
- соціальна справедливість та політична відповідальність держави;
- довір'я громадян до влади та держави в цілому.

За століття, що минули відтоді, у теорії та практиці сучасного державного управління зазначені цінності не втратили своєї актуальності та злободенності.

1.4. Українські мислителі про цінності та ціннісну систему суспільства

Однією з найгостріших проблем українського демократичного державотворення є відсутність на схилі другого десятиліття незалежності національної ідеї, яка б обумовила самий сенс існування української держави, окреслила ціннісні межі сучасного політичного простору та згуртувала народ на творчу розбудову демократії.

Будь-яка національна ідея виступає певним субстратом, квінтесенцією ціннісної системи суспільства, яка, за Ю. Шайгородським, «є найважливішим принципом його існування і, водночас, – основним інструментом суспільних

реформувань. Не випадково глобальною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства» [114].

Соціальна сила ціннісної системи суспільства є настільки великою, що будь-яка людина, котра намагатиметься жити всупереч усталеній ціннісній системі держави, буде або відторгнута суспільством (позбавлена громадянства, вислана з держави, посаджена до в'язниці), або сама перетвориться на маргінала, нездатного до реалізації більш-менш значної соціальної ролі. Водночас ціннісна система є досить консервативною та стійкою до змін, оскільки ґрунтується на генетичній спадщині минулих поколінь.

Це вимагає від дослідників узагальнення української історичної політичної думки щодо складових національної ідеї, витоків і сутності ціннісної системи українського суспільства, їх взаємозв'язку з процесами демократизації державно-політичного режиму в Україні.

У попередніх параграфах ми з'ясували, що сучасна наука розглядає цінності як «духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали тощо і виступає критерієм оцінки дійсності людиною та джерелом смислоутворюючої основи людського діяння. Цінність включає життєзначимі предмети, природні утворення й продукти людської діяльності» [47, с. 643].

Які ж саме життєзначимі речі та суспільні ідеали століттями становили джерело сенсоутворюючої основи буття українського народу? Можна запропонувати таку періодизацію становлення ціннісної системи українського народу:

- протоетап накопичення народної мудрості (від часів Київської Русі до С. Оріховського);
- етап самоусвідомлення та самоідентифікації (від Г. Сковороди, Т. Шевченка до М. Костомарова),
- етап проектування власної державності (від Г. Андрузького до М. Драгоманова та І. Франка);
- етап глибоких теоретичних досліджень власного шляху української

нації в світі (від Б. Кістяківського та М. Міхновського до Д. Донцова та В. Липинського);

- етап перших спроб державотворення (М. Грушевський, С. Петлюра);
- міждержавний етап (когорта мислителів в екзилі та дисидентів);
- сучасний етап державотворення незалежної України.

Корені ціннісної системи українців сягають сивої давнини Київської Русі, а насамперед такої визначної культурної пам'ятки, як «Слово о полку Ігоревім». Невідомий автор «Слова...» чи не найпершим в Європі порушив тему суспільної злагоди, національного єднання та високого патріотизму. Відтоді висока моральність і лицарський дух надовго поселилися в національному пантеоні цінностей українського народу. Особливої ваги моральні чесноти еліти набувають при формуванні кадрового складу державних діячів та службовців, коли важливо «остерігатися зажерливих і не довіряти їм керівних посад у республіці... Мудрі не допустять до державної служби людину незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають доблесть вільного батька...» [115, с. 334].

Справжні цінності народу зберігають свою важливість та актуальність сторіччями. 450 років тому Станіслав Оріховський написав пророчі слова, ніби щойно подивився репортаж із засідання Верховної Ради України: «коли добірних мужів залучатимеш до сенату, ні про що так не дбай, як про те, щоб між сенаторами була належна згода. Бо ніщо так швидко не руйнує держави, як чвари в сенаті... хай [сенатори] душу мають не затуманену ворожістю. Не облутану ненавистю, не сліпу від заздрощів, хай щиро і чистосердно бачать, що шкодить, а що корисне державі» [там само].

Заслугою С. Оріховського є те, що він чи не один з перших у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, приступив до розробки ідеї природного права та гідності людини в своїй брошурі «Про природне право». Держава у Оріховського має яскраво ціннісний вимір – вона мусить базуватися виключно на праві, яке, у свою чергу має ґрунтуватися на моралі. Душею держави є справедливість і добро, а її силою – приватна власність, саме вона може гарантувати і свободу, і справедливість.

С. Оріховський стверджує необхідність дотримання принципу загального блага, блага народу, яке виражалося в патріотизмі, служінні державі – що є досить складно, адже «найважче у світі керувати державою» [116, с. 33].

Ще наприкінці XVI століття головною цінністю державного життя для Івана Вишенського стала людина. Мислитель обстоював, хоч і з релігійних позицій, ідею звільнення трудової людини від земного зла, виявлення й утвердження її гідності, розкриття і здійснення в реальному земному житті засад добра, справедливості, рівності, братерства. Воно містить у собі основоположні демократичні цінності – рівність, братерство, свободу, справедливість. Причина соціальних негараздів – абсолютизація спокус та принад світського життя, надмірна тяга до багатства та влади. Відкидаючи єдиновладдя і волюнтаризм у політичному житті суспільства І.Вишенський висував концепцію соборноправності, що заперечує необхідність спеціального державного апарату управління, який має замінити громадське самоуправління.

Що наріжний камінь демократії – народ як джерело влади в державі, ще у XVII столітті було очевидно Феофану Прокоповичу, який зазначав, що навіть спадкова та виборна монархії першопочаток беруть від народу і за його згодою, і воля народу делегується монарху і визначає його волю [117, с. 343-344]. Найвагомим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму. Монарх – філософ на троні – діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Верховна влада повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо.

Принциповою особливістю другого етапу стало намагання кращих мислителів української нації усвідомити себе та своє місце в навколишньому світі, відповісти на питання «хто такі українці та які вони?».

Любов до Батьківщини і свого народу пронизує творчість Григорія Сковороди, він кричить крізь сторіччя сучасним українським заробітчанами: «Не шукай щастя за морем, не мандруй планетами, не плазуй земною кулею, не блукай Єрусалимами...» [118, с. 358], бо щастя з Богом в серці, з чистими помислами треба робити вдома власними руками, та, насамперед, якщо «хочеш

бути задоволений із себе – пізнай самого себе»! [там само, с. 362]. Г. Сковорода впевнений, що «шана до земної краси і поваги до селянської праці, внутрішній духовний розвиток особи, неповторність її особистості, діалектика людини, особливий етично-естетичний емоціоналізм (філософія серця) визначили загальну модель української національної ідеї як ідеалу національно-суспільного устрою» [119, с.175].

Філософ закликає жити в гармонії трьох світів: власного мікрокосму, світу земного і світу духовного. Цілісний індивід остерігатиметься братися за те, що йому не годиться, справляти обов'язок, що суперечить його природі. Адже ніхто не буде мати слави від якої-будь діяльності, «коли праця біля неї не буде мати за солодший самої слави» [118, с. 365].

Український філософ XVIII ст. Яків Козельський обстоював моральні чесноти в політиці. Політика, на його думку, є наукою, покликаною здійснювати праведні наміри найбільш придатними й обов'язково праведними засобами [120, с. 353], а встановлювати державний лад слід у відповідності до ціннісної системи суспільства, оскільки «якщо розташувати суспільство так, щоб як звичаї допомагали добрим законам, так і закони – добрим звичаям, то таке суспільство буде тривало благополучним і тим довше, чим довше злагода між звичаями та законами продовжиться» [там само, с. 356]. Право вчить дотримуватися добродійності, а політика настановлює зберігати добродійність – жодного народу інакше не можна зробити добродійним, як через поєднання особливої користі кожної людини із загальною користю для всіх.

Гармонійне поєднання демократичної республіки з сильним місцевим самоврядуванням історично найбільш притаманне українським прагненням. Самоорганізація і виборність влади є генетичною спадщиною українського народу.

На цьому наголошував Семен Десницький, який також найкращим державним устроєм вважав такий устрій, де не тільки відбувається розподіл влади на «законодательну, судительну та наказательну», але й на місцевому рівні «можна дозволити громадянам... одправляти громадянську владу сукупно, обравши одного з-поміж себе президентом» [121, с. 380].

Творчість Тараса Шевченка має жорстко ідентифікаційний характер, надзвичайно яскравим поетичним словом він змальовує образ ворога (поляки-ляхи, москалі, жиди, татари), який виступає соціально-психологічною підставою для самоідентифікації та консолідації українців. Уся філософія та естетика Т. Шевченка спрямована на розбудження української нації, заклик до боротьби за власну долю і державність («поховайте та вставайте, кайдани порвіте...»). Щоправда, така державність у Шевченка має скоріше федеративний характер («...в сім'ї великій, в сім'ї вольній новій...»). Федералізм взагалі притаманний велетам українського Відродження протягом тривалого часу.

Вихідним пунктом ціннісного обґрунтування державного життя Василя Белозерського також була ідея добровільного федеративного об'єднання слов'янських народів. У Статуті Київського Кирило-Мефодіївського товариства він ставив за мету створення і розбудову майбутнього слов'янського союзу на принципах республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян. Іншими передумовами мали стати:

1. Знищення письменної, релігійної ворожнечі.
2. Ліквідація соціальної нерівності й особливо кріпацтва.
3. Просвітництво широких народних мас.
4. Поширення ідей християнського громадського устрою, свободи та рівності
5. Виховання молоді у дусі християнських громадських ідей.
6. Наближення до народу, пізнання його життя та потреб, піклування про його освіту та добробут.
7. Розвиток української мови та культури, переклад українською мовою кращих творів світової літератури.
8. Формування свідомості взаємного братерства слов'ян [116, с. 113].

Микола Костомаров першим спробував сконструювати національний міф, національну ідею для України. Він визначив три найбільш специфічні риси національного характеру українців:

1. Для української ментальності властивій розвій особистої свободи при непевності, невизначеності її форм.

2. Українці не схильні до насильства та організованої політичної діяльності, їм бракує холодного розрахунку, твердості у поступі до намічених цілей.

3. Перевага особистої свободи над общинною психологією.

У «Книзі Битія Українського народу» М. Костомаров підкреслює демократичні традиції та цінності слов'ян: «преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом... І панів у Славян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді і слухають.» [122, с.645]. Національно-демократичним ідеалом для майбутнього українського суспільства кирило-мефодіївці змальовують козацьку республіку: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее брацтво, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибиралися на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками» [там само]. Саме тут у Костомарова знаходимо і начерки певного національного місіонерства – панукраїнську ідею України як рушійної сили та об'єднуючого центру нової слов'янської держави – братнього союзу Московщини, Польщі, України, Чехії, Хорватії, Сербії та Болгарії.

Наступний етап – спроба конституційної інженерії середини ХІХ століття, важливою пам'яткою якої є «Очерки конституції республіки» Георгія Андрузького. На відміну від «Виводу прав і вольностей...» Пилипа Орлика, в проекті Андрузького досить чітко прописано бажаний державний устрій для України. Як і в цілому для кирило-мефодіївців, для нього характерним є федеративне бачення союзу слов'янських земель-штатів (Україна з Чорномор'ям, Галіцією та Кримом, Польща з Познанню, Литвою та Жмуддю, Бесарабія з Молдавією та Малахією, Остзея, Сербія, Болгарія та Дон). За чотириступеневої територіальної організації влади штат поділяється на області, області – на округи, округи – на общини.

Система влади за Андрузьким має майже сучасний демократичний вигляд. На загальнодержавному рівні влада поділяється між Законодавчими зборами

(парламент) та Державною Радою у складі Президента, міністрів, державного прокурора та президентів штатів. На рівні штатів обираються Сенати, на рівні округів – окружні палати та окружне правління, на рівні общини – виборна управа з обраним головою. Передбачалися казначейство, муніципальна (земська) поліція, совісний суд, блюстительний суд та будівельно-дорожній комітет [123, с. 44-52].

Невід’ємною прикметою українського народу, на думку Володимира Антоновича, є вроджена нездатність і нелюбов до державного життя. У своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» він зазначає, що, на відміну від великорусів, які підкорюються авторитету, та поляків – прихильників ідеї аристократизму, суспільний ідеал українців охоплює правду, справедливість, громадську рівноцінність та самоорганізацію за типом козацької ради, де члени мають певну волю і раціональність, усі однакові й вільні. [124, с.221].

Однією з причин кризового стану сучасного українського суспільства є повне ігнорування його регіональної специфіки і самобутності в умовах нав’язуваної з центру жорсткої унітарності, одноманітності інститутів, форм і методів державного управління. Між тим, ще понад сто років тому цю загрозу переростання уніфікації у регіональні розколи прозорливо бачив Михайло Драгоманов. Він цілком слушно звертав увагу на історико-географічні особливості різноцивілізаційного розвитку окремих територій України (українські землі, що перебували у складі Росії, Австрії, Угорщини тощо) На його думку, це вимагало, щоб «в кожній з цих політичних областей прийоми суспільної діяльності були різними» [123, с. 52]. Через те «обстоювання української національної ідеї – це не лише захист і розвиток мови. Насамперед це розв’язання на теоретичному рівні комплексу соціально-економічних, політичних і культурних питань» [125, с. 37– 49].

Таке комплексне вирішення проблем соціального розвитку повинно базуватися на спільних для всіх українських територій ліберально-демократичних цінностях, що, на думку М. Драгоманова, мають стати загальними цілями українського суспільства:

- «Права людини і громадянина – як необхідна умова особистого достоїнства та розвитку;
- Самоуправління – як основа руху до соціальної справедливості;
- Політична свобода – як засіб для повернення української нації до родини націй культурних» [123, с. 60].

Оригінальність драгоманівського розуміння цінностей державного життя полягає у використанні конституціоналізму як універсального досягнення політичної свободи.

Політична свобода в його розумінні тлумачиться як співпраця особистості та суспільства, народне представництво в центрі та самоврядування на місцях. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади та ліквідація централізованого бюрократичного апарату. Замість централізму – громадсько-територіальне управління «знизу – вгору».

Спираючись на віковічні традиції самоорганізації влади українців, М. Драгоманов у Проекті засад Статуту українського суспільства «Вільний союз – «Вільна спілка» визначив, що гарантією прав особистості може бути тільки вільна самокерована «громада» (асоціація), федеративна спілка яких утворить альтернативу унітарним бюрократичним структурам держави, що є несумісними з правами людини та волею народу. За Драгомановим самоуправління має бути всеосяжним і, починаючись з місцевого рівня, охоплювати державний: «повсякденне управління у селах може здійснюватися виборними управами і виборною старшиною, а в містах (містечках), волостях, повітах, областях – думами, обраними на підставах всезагального виборчого права, і управами, вже сформованими самими думами» [там само, с. 64].

Політична концепція С. Подолинського також була «громадівською», хоча за своєю основою і наближеною до марксистської. Учений вважав, що найдавнішою формою організації суспільного життя була громада, яку він визначав як групу людей із спільною власністю на землю та інші засоби виробництва та колективним їх використанням. «Громада» — це орган самоврядування народу. Таким є її державно-політичний зміст. «Громада», як

політична основа демократичної держави, виступає в Подолинського органом самоврядування народу в усіх його справах. Її діяльність не обмежується ні чисельністю населення, ні територією.

«Громадою» може бути село чи містечко, «громадою» називає Подолинський і певний адміністративно-господарський район і навіть цілу державу («громада — великий чоловік, із ним і цар не справиться»). Зрозуміло, йдеться про союз «громад» сільських і міських. Отже, «громада» — це одночасно виробничо-адміністративна інституція і політична ланка держави. «Громада» керує всіма питаннями сільського і міського життя, власністю, виробництвом і розподілом. Окремі громади сіл та міст України повинні були, як вважав С. Подолинський, утворити єдину національну спілку, яка, у свою чергу, могла б увійти як самостійний член до федерації національних спілок громад Європи.

Ціннісний світогляд С. Подолинського перегукується з висновками іншого видатного українського вченого із світовим ім'ям — В. І. Вернадського та його концепцією ноосфери та людської думки як планетарного явища. Подолинський осмислює її через фізичну енергетичну економіку, згідно з якою праця є одним з мислених різновидів загальної світової енергії. Її специфіка полягає в тому, що праця (якщо це осмислена, а не безсистемна робота) орієнтована не на розпорошування енергії, насамперед сонячної як основи життя, а на пакетування енергії, придатної для забезпечення вищих форм діяльності людини.

Подолинський навіть висунув свою концепцію доданої вартості не як привласненої капіталістом праці, а як додаткової енергії сонця, яку людство використовує для свого прогресу. Ця концепція значною мірою могла змінити всю теоретичну будову авторитетного для нього Маркса, однак німецький мислитель зрозумів С. Подолинського і погодився з тим, що ця теорія є логічно обґрунтованою, хоча людство в цілому ще не було підготовлене до того, щоб оцінити і прийняти подібні ідеї. І якщо навіть у наш космічний вік багато філософів не в змозі охопити енергетичні зв'язки між Сонцем та людською працею, то що можна говорити про XIX сторіччя?...

Іван Франко прагнув визначити головні, системовизначальні та всезагальні цінності українського суспільства, які через себе окреслюють систему демократичних державно-владних відносин, генерують інституційну побудову держави та влади. Для цього душа і серце, свідомість і всі помисли кожного українця мусять бути в усій глибині просякнутими українською ментальністю, почуттям українства, незгасним духом українського національного буття, свідомістю історичного українського коріння. «Ми мусимо навчатися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції» [126, с. 405]

Іван Франко започатковує таку універсальну цінність, як «національний ідеал» – всезагальний багатогранний духовний феномен, який впливає із буття народу та всебічно охоплює це буття в усіх його проявах та вимірах у духовно-мисленному визначенні, що постає перед суспільством як ймовірна, теоретично вмотивована перспектива його розвитку. «Без далекойдучих і ясних провідних ідей, – наголошує Каменяр, – немає нині ані писателя, ані, тим менше, доброго політика, – а таких провідних ідей у першій ліпшій хвилі на дорозі не знайдеш, – вони мусять бути витворені життям, викормлені сердечною кров'ю народу, вони є його найдорожчою і найсвятішою скарбницею» [127, с. 219]

«Національний ідеал» хоча і ґрунтується на генетичній спадщині та ментальності народу, однак спрямований у майбутнє: він накреслює те, що має бути, виходячи з того, що було і є. Це – благородний задум, велична ціннісна перспектива, могутня духовна сила в боротьбі народу за свою свободу та справедливість. Жоден благородний ідеал у світі не може бути досягнутий неблагородними засобами: брехні, маніпуляцій, лицемірства. Тому він вимагає самопожертви і любові, патріотизму і самовідданої боротьби проти поневолювачів народу. У пошуках системної матриці цінностей української політичної нації І. Франко ставить демократію та права людини понад усе: «Покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія *sans phrase*, ані федералізм, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної одиниці, забезпечення її людських прав».

С. Томашівський у дусі Арнольда Тойнбі висунув ідею первинності історико-географічного чинника українського державотворення. Українська земля як чинник історії України – це історичний процес здобування українським народом землі. Другим важливим чинником державотворення є процес формування української нації, в якому поєднані дві протилежні тенденції – консолідуєча і роз'єднуюча. Третім чинником державотворення є перетворення української народності на націю і становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства, що утворилося після остаточного розпаду Київської держави та об'єднало вже тільки суто українські землі. Значення Галицько-Волинської держави полягає, зокрема, в тому, що вона зберегла Україну від поневолення та асиміляції як з боку Польщі, так і з боку Московщини. Державність – це та форма, в якій національні сили можуть найкраще розвинути. Якщо ця форма є недосяжною, то необхідно спрямувати всі зусилля на формування національної ідеї, яка містила б такі економічні, соціальні, культурні та моральні цінності, котрі дали б змогу утворити незалежну державу. Становленню сучасної самостійної української держави, на думку С. Томашівського, мають сприяти територіальний патріотизм і національна ідея. Адже відсутність об'єднуючої національної ідеї була однією з важливих причин втрати Україною державності.

Свій формат «ідеї національної згоди і гармонії» висуває і Михайло Грушевський, який вважав, що головними ментальними рисами українців є «скептична налаштованість до всяких націоналізмів, перейнята пієтизмом до вселюдських вартостей, культ освіти, вільної думки, сильної індивідуальності» [128, с. 114]. Політичні ліберально-демократичні права і свободи людини він доповнює моральними цінностями й «почуття тих великих моральних вартостей, які має здійснити Україна в своєму житті, щоб внести їх в життя людства, повинно бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою громадянства ... , щоб воно стало його релігією, його найвищим добром» [129, с. 159]. Велич України, за Грушевським, полягає не в територіальній чи політичній площині, а саме в площині соціально-моральних вартостей [там само, с. 160].

У своїй матриці цінностей українського народу Грушевський виокремлює два принципові кластери – «землю і волю», як два взаємопов’язані субстратні основи людського життя та чинники «соціально-політичної інституалізації». Адже вся історія України, всі підвалини українського життя — це ідея боротьби «за землю і волю»: «боротьба за “землю і волю” була головним нервом активності українських мас. ... Ця гадка гнала ці маси з краю в край, з однієї частини теперішньої української території до другої, вимішувала протягом віків в процесі шукання “вільної землі” різні місцеві групи в більш одностайну етнографічну масу, удосконалювала мову, фольклор, психіку, готуючи матеріал для нації. Вона наповнила життя трудового українського народу цією вічною метою, цим невмирущим імпульсом, котрий не переставав будити його думку, його уяву, його почуття, його енергію; зводила до єдності його право, мораль, весь світогляд, давала йому свого роду релігію праці» [130, с. 29-30].

С. Дністрянський наголошував на винятковій консолідаційній силі культури, національних цінностей і національного характеру (який мислитель називав «натурою»). Територію як ареал розповсюдження певного народу Дністрянський розумів як «етноплаценту», що набуває політичного змісту з моменту здобуття державності. У книзі «Загальна наука права і політики» автор з національної самоідентифікації виводить феномен національної ідеї, що на тлі протистояння народу з чужими державами спрямовує громаду на боротьбу проти нівелюючого впливу політичних інститутів та об’єднує розпорошені по різних країнах народні елементи до державного з’єднання [131, с. 26].

З двох головних суспільних інституцій, покликаних забезпечити універсальні інтереси людини – нації та держави – В. Старосольський у своїй шкалі цінностей на чільне місце ставить саме націю. Нація є центром, а держава – інструментом, засобом реалізації. Значне місце в доробку мислителя приділено політичній культурі як системі національних цінностей. Старосольський висунув тезу про існування двох типів нації – «культурної» (напр. Німеччина) та «політичної» (напр. США). Причому вони не співвідносяться між собою як традиція і модерн, а є цілком самостійними ціннісними системами, що в своєму історичному розвитку мають намагатися

набути рис одна одної [132, с. 47]. Ціннісна система суспільства, інституційована у національній культурі, на думку Старосольського, покликана виконувати дві діалектично протилежні функції – національно-інтегруючу та національно-диференціюючу. Відтак політична культура народу може і не бути гомогенною, вона розпадається на «культурні кола», які можуть співпадати з межами соціальних прошарків або навіть з регіональним розподілом держави, не порушуючи загальноціннісних кордонів нації: «Для України Збруч і Карпати становлять межі, по яким протягом довгого часу відтворювалися відмінні культурні типи, але ніхто не може на цій основі визнавати існування трьох українських націй» [там само, с. 21]. Так С. Старосольський не тільки прозорливо передбачив проблему сучасного регіонального культурного розмежування України, але й «прописав ліки» від цієї хвороби – зберігати в атмосфері лояльності держави самотність та розмаїтість різних «культурних кіл» у децентралізованій культурній єдності.

Вивчення масової та політичної культури стало наріжним каменем творчості О. Бочковського. Культура для нього – свого роду мірило вартості нації, головний чинник державотворення: «Культура – це перший і вирішальний етап на шляху самовизначення народу» [133, с. 77]. Ще на початку ХХ століття Бочковський передбачив проблеми національної культурної ідентифікації в умовах глобалізації, що посилюється. За таких умов «не можна націю ототожнювати з расою, або кров'ю, вона не пов'язана рабськи з територією... Навіть культура не вичерпує повністю її природи» [там само, с. 80]. І тільки самосвідомість, масова національна ідентифікація як самоусвідомлення себе українцем перетворює мешканців певної території на український народ.

Визначальним ціннісним принципом поглядів В. Липинського є поєднання української національної ідеї з державницькою, націотворення з державотворенням на засадах «українського національного громадського інстинкту, любові до матері – України» [134, с.43–44]. З його точки зору, національна ідея – це ідея побудови держави, а державотворення, у свою чергу, є стрижнем процесу формування політичної нації. Саме це зумовлює соціальну і національну консолідацію на ґрунті територіального, громадського патріотизму,

а не етнічного націоналізму. У цінностях та політичних орієнтація вбачав В. Липинський принципову різницю між Україною та Росією, між українським баченням політичних процесів і російським. Ця різниця – «єсть не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства - тих, хто править, до тих, ким правлять» [135, с.325].

В. Липинський активно обстоював ідею соборності України та подолання відмінностей між різними її регіонами. Як пізніше це опише А. Тойнбі, Липинський причиною культурно-ціннісної розмаїтості різних регіонів України називав вплив різних цивілізацій. Місією України він вважав поєднання ціннісно диференційованих регіонів в єдиному соціальному та політичному організмі.

Це є головним завданням політичної еліти, яка б могла відігравати роль консолідуючого фактору, та локомотивом українського національного і державного будівництва. У разі ж відсутності у еліти міцних зв'язків з культурою народу її слабка історична пам'ять значно послаблює авторитет та вплив правлячої верхівки. Нація, якою керують подібні провідники, на думку автора, приречена на перебування в стані стихійного примітивізму та постійне «відродження» без логічного фіналу [там само, с. 553]. Нагальна значущість цих думок В.Липинського для сьогодення не підлягає сумніву.

Сподівання на національну еліту в українському державотворенні є характерним і для Д. Донцова, оскільки тільки від наявності еліти, представники якої є шляхетними, мужніми та мудрими, залежить існування держави і нації: «Була та каста мудра, відважна і сильна морально, була і держава. Була вона слабка і вироджувалась – розпадалася і гинула держава. За моральним занепадом еліти слідує... заслужена кара нації» [136, с. 23].

Ціннісний світ нації є для Д. Донцова не просто визначальним, а навіть сакральним – лише героїчний дух предків, збереження і передача нащадкам історичних спогадів і традицій творять із племені націю [там само, с. 256]. Великі плани, ідеали та гасла створюють мету і, виходячи з цього, підстави для існування духовного феномену нації. Наявність державного організму, його

успішне функціонування залежать, насамперед, від самого народу, його чисельності, духовного розвитку і державного інстинкту [137, с. 34].

Серед українських мислителів кінця XIX – початку XX ст. немає єдності щодо головного виробника та носія національних цінностей. М. Драгоманов тут називає селянство, І. Франко – робітничий клас, М. Грушевський – інтелігенцію, Д. Донцов та М. Міхновський – національно самосвідомого індивіда. Т. Зіньковецький у праці «Молода Україна, її становище і шлях» взагалі твердить про відсутність прошарку «культурогенезису» в українській історії, оскільки «принциповим для українського розвитку є те, що українська панськість не створила власних ідеалів і, як результат, не має розвинутої літератури, що відстоювала б ці ідеали», а через брак ідеалів нові покоління української еліти порвали культурно-ціннісний зв'язок із своїм народом, натомість напозичалися цінностей у сусідів — у цьому, на думку Зіньковецького, і полягає руїна української культури та життя [138, с. 33-46].

Помічена Зіньковецьким неспроможність української політичної еліти до висування чітких зрозумілих об'єднуючих цінностей, оформлених у національну ідею, залишається характерною і для сучасного суспільства. Адже на схилі другого десятиліття незалежності в Україні не тільки відсутня національна ідея, стихають навіть дискусії навколо неї! У розколотій ціннісно та електорально країні все більш актуальними стають пророчі слова Івана Мазепи як усвідомлення цивілізаційного історичного вибору України: «Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути» [139, с. 356].

Підсумовуючи, слід визначити, що гуманістичні ідеї Відродження, перенесені на українське підгрунтя та на український менталітет і соціально-історичну спадщину, сформували ціннісні підвалини українського суспільства, серед яких провідне місце зайняли такі демократичні цінності, як прагнення до волі, самоорганізація влади, національна самосвідомість, патріотизм, громадське служіння («спільне благо»), справедливість, політичні свободи, ідеї національного визволення.

1.5. Політична культура в системі ціннісного механізму регулювання суспільно-владних відносин

Стабільність демократичного суспільства є ключовою проблемою сучасності. Особливо гостро вона відчувається в пострадянських державах, що несуть на собі важкий тягар конфронтаційності політичного мислення, конфронтаційності реалізації політики, конфронтаційності структурної побудови політичної системи. Ця конфронтаційність обумовлена як історичними чинниками (постійні війни українського козацтва на Сході та Заході, дві світові війни ХХ ст., «холодна війна», афганський та інші воєнні конфлікти, в які було втягнуто наших громадян), так і чинниками нашої ментальності, яка формувалася в умовах постійного протистояння як різних цивілізацій (західноєвропейської та православної), так і різних субкультур: західницької і народницької, радикальної і консервативної, анархічної і етатичної, демократичної і комуністичної, паралельного існуванням субкультур з протилежними ціннісними орієнтаціями (наприклад, Східна та Західна Україна).

Ця конфронтаційність посилюється в сучасному світі тенденціями глобалізації, під час якої «Світ так ускладнився й озлобився, що іскрить і палахкотить не тільки там, де всі звикли, але й там, де це здавалося неможливим... зростає взаємодія та зіткнення найрізноманітніших цивілізацій, культур, релігій, представники яких по-різному сприймають відносини між Богом і людиною, правами й обов'язками, волею та примусом, рівністю та ієрархією... Заздрість, образа, потоптана справедливість, уражене самолюбство одних поєднуються із зарозумілістю, гоноровістю, самовдоволенням, усвідомленням зверхності та винятковості інших» [140, с. 16].

Характер та наслідки конфліктів між правлячими і не правлячими групами та всередині них значною мірою залежать не стільки від ступеня розвитку в суспільстві демократичних інститутів, як від рівня політичної культури суспільства, котрий і зумовлює характер діяльності інститутів громадянського суспільства.

У країнах з розвинутою демократією консенсусна політична культура обумовила вироблення налагодженого механізму передачі влади від однієї політичної групи до іншої, що охороняє суспільство від серйозних соціальних струсів.

Політичні ж конфлікти у країнах поставторитарної політичної культури та етатизму (фр. *etat* - держава), що призводить до гіпертрофії функцій держави та атрофії громадянського суспільства, нагадують скоріше воєнні дії: «штаби», «спецоперації», «розвідка» тощо. У результаті «парламентські зіткнення переносяться на “вулицю”, влада вдається до насильства. Така форма політичного конфлікту таїть у собі громадянську війну...» [там само, с. 240].

Головним засобом вирішення політичних конфліктів у правових демократичних державах є Конституція. Щоб ці конфлікти залишалися в конституційних межах і не призвели до невідворотних для суспільства наслідків, є необхідним виконання низки умов: створення серйозного базису довіри населення до політики і політиків; пріоритет професійних якостей при кадровому формуванні органів влади; створення демократичних (громадських) організацій з контролю за діями і змінюваністю влади; припинення діяльності екстремістських організацій і рухів; заохочення створення інститутів громадянського суспільства із властивими йому толерантними багатобічними зв'язками. На жаль, маємо визнати, що жодна з цих умов у сучасній Україні не виконується навіть у мінімальних обсягах.

Те, що в цей час визначається поняттям «політична культура», було предметом уваги багатьох мислителів: Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Монтеск'є, Вебера та Гердера, який і є автором терміна «політична культура».

Словосполучення «політична культура» походить від грецького *polis*, *politika* (держава, державні справи) та латинського *cultus*, *cultura* (поклоніння, плекання, шанування). Якщо власне культура визначає певний рівень історичного розвитку суспільства – накопичену сукупність духовних і матеріальних цінностей, що передаються від покоління до покоління, то політична культура визначає відповідний рівень політичного розвитку певної суспільної спільноти.

У науковій літературі існує безліч визначень політичної культури. Їх можна звести до чотирьох провідних напрямків:

1. *Орієнтаційно-психологічного*, де культура розглядається як система орієнтації на політичні об'єкти;

2. *Преференційно-поведінського*, де політична культура розглядається як всеосяжна сукупність політичних установок і політичної поведінки індивідів у суспільстві;

3. *Суспільно-обмежувального* або *об'єктивного*, де політична культура розглядається як певний обмежувач поведінки індивідів у суспільстві та визначає в них об'єкти влади, які дозволяють певну допустиму в межах цієї політичної системи поведінку акторів;

4. *Модельно-аналітичного* або *евристичного*, де політична культура розглядається як гіпотетична конструкція для аналітичних цілей, застосовувана при аналізі різних політичних режимів.

Політичну культуру можна також розглядати у вузькому і широкому змістах. У першому разі політична культура зводиться до комплексу політичних орієнтацій, настанов і поведінки індивідів.

У другому разі політична культура сприймається як найважливіший елемент загальної культури суспільства, пов'язаний з політикою. Саме в цьому сенсі Р. Путнем указував, що політична культура дає відповіді на питання: у чому полягає сутність людини; що таке суспільство і що лежить в його основі: гармонія або конфлікт; що таке політична система. Комплекс відповідей на ці питання і є поняттям політичної культури [141, с. 26].

Л. Дітмер указував, що за допомогою поняття політичної культури можна описати національний характер, вплив колективного історичного досвіду на національну специфіку, а також емоційні та нормативні рамки взаємозв'язку між державою і громадянами.

Політична культура характеризує ступінь і якість розвитку політичної системи, свідомості й участі людей у вирішенні державних і суспільних справ, а також ідеологічних світоглядних аспектів духовного життя суспільства в конкретний історичний період його розвитку та існування.

Варто також зауважити, що політична культура – це складне явище, що має різні рівні. М. Міліневський, спираючись на мотивацію до ухвалення рішення, виділяє три таких головних рівні політичної культури:

- *високий*, що характеризується наявністю чіткої політичної позиції;
- *середній*, за якого вирішальну роль відіграє особистісний консерватизм (участь у голосуванні за традицією – «так треба»), рішення, за кого голосувати, при цьому ухвалюються на підставі неглибокого аналізу політичної реклами або особистих симпатій до якихось якостей лідера;
- *низький*, якому, на думку дослідника, притаманні стадний інстинкт та інфантильність. Вибір при цьому здійснюється без політичного підтексту на підставі певних емоційних вражень від зовнішнього вигляду кандидата, красивого агітаційного плакату, скандальної історії, думки знайомого тощо [142, с. 103].

У політичній культурі можна також виділити наступні три рівні: пізнавальний, практичний і ціннісний.

Політична культура *пізнавального* рівня означає пізнання індивідом суті політичної влади, політичної системи суспільства, політичної організації, політичних інститутів, технологій функціонування політичної влади, структури політичної системи влади, а також пізнання різних теорій (влади, політичної системи, політичної організації влади, концепцій технології влади та політичних інститутів, у тому числі і віджилих (політична антропологія).

Другий, *практичний* рівень, другий зріз поняття політичної культури – це вміння. Замало особистості знати політичну владу, політичну систему влади, політичну організацію влади, політичні технології влади, політичні інститути, різноманітні політичні теорії. Схоластичне знання без практичних навичок мало що дає.

Політично культурна людина мусить уміти застосовувати свої знання на практиці. Вона повинна вміти панувати, ухвалювати політичні рішення, використовувати різні владні технології і не робити брутальних політичних помилок. Такі навички набуваються у процесі тривалої політичної діяльності.

Слід зазначити, що політичні навички в різних людей можуть бути придбаними різними шляхами. Одні у процесі політичної діяльності набувають їх стихійно, шляхом проб і помилок, а інші, перш ніж почати політичну діяльність, свідомо вивчають політичний маркетинг, політичний менеджмент і, таким чином, уникають тих помилок, які можуть бути зроблені лідером у процесі становлення його політичної кар'єри.

Варто також зауважити, що політичний досвід різними політичними лідерами напрацьовується по-різному. Одна річ, коли лідер є природженим політиком, тобто він має певні природні дані для політичного керівництва. Такий лідер здатний інтуїтивно ухвалювати досить вірні політичні рішення. Однак, як нам уявляється, такі природні алмази, якщо їх правильно огранити у процесі навчання з набуття практичних навичок політичної діяльності, можуть заблищати дивними діамантами в сузір'ї відомих політиків.

Таким чином, набуття практичних політичних навичок є частиною політичної культури, якої багато в чому бракує в нашому суспільстві, тому що наше політичне керівництво в особі сучасних політичних лідерів зовсім позбавлено цих навичок, що призводить до масових політичних помилок, що вчинюються ними несвідомо через відсутність елементарної політичної культури та політичних навичок.

І, нарешті, третій рівень політичної культури – *ціннісний*, тобто політична культура в цьому сенсі розглядається як споконвічна людська цінність, як мірило цивілізованості суспільства і мірило сутності самого поняття «людини».

Ціннісний рівень політичної культури обґрунтував Аристотель, який визначив людину як політичну тварину, тобто сама людина стає людиною лише тоді, коли вона, на відміну від тварини (рослинний спосіб існування), набуває свідомості та починає займатися політикою. Щоб займатися політикою, людина має засвоїти певну політичну культуру, певні політичні навички, які у Давній Греції були родовою сутністю в розумінні вільної людини, вільної особистості [81, с. 376-382]. Наявність політичної культури, культури політичного керівництва, вважалось суспільною добродією, суспільним ідеалом, до якого мусять прагнути філософи-правителі (Платон) [143, с.93-413].

Ціннісний аспект політичної культури є характерним для сучасних суспільств, де існують демократичні режими. У багатьох демократичних країнах Заходу розвитку і вдосконалюванню політичної культури приділяється величезна увага як з боку держави, так і з боку інституцій громадянського суспільства. Особливо це характерно для Великобританії й США, де політична культура розглядається як одвічна суспільна цінність, котру мають засвоїти всі вільні громадяни цих країн.

На думку американського політолога П. Ордешука, політична культура необхідна громадянинові США, щоб сприяти стабільній демократії. Для цього треба знайти золоту середину між двома необхідними умовами: створенням інститутів, які робили б уряд підзвітним громадянському суспільству, та відсутністю у громадян можливості безпосереднього, прямого впливу на ухвалення політичних рішень [144, с. 47-48].

Політична культура в США як засаднича суспільна цінність була закладена засновниками США (Т. Пейн, Т. Джефферсон). Її головні елементи: 1) республіканізм; 2) захист свободи і власності; 3) суспільний договір; 4) поділ влади; 5) верховенство федеративного закону; 6) бікамералізм (двопалатний парламент); 7) федералізм; 8) міцність Конституції; 9) обмежене правління.

Потрібно також зауважити, що у своєму реальному русі політична культура існує у трьох провідних діяльних формах.

По-перше, у *духовній* (духовно-практичній), що містить політичний досвід, традиції, вдачі, ролі, цінності, орієнтації й установки, способи вираження політичних почуттів та емоцій, здійснення політичного мислення.

По-друге, у *предметній* (певні форми, зразки організації політичних інститутів, засобів політичної діяльності, що матеріалізують досягнення наукової думки).

По-третє, у *функціональній формі* (певний стиль, прийоми, засоби політичної діяльності, форми політичного процесу).

Усі наведені форми існування політичної культури є тісно взаємозалежними і з'являються у політичному процесі у вигляді певних зразків (еталонів) політичної свідомості, політичної поведінки та організації політичних

інститутів. До політичної культури суспільства необхідно включити і творчу діяльність людини у сфері політичних відносин як колишньої (опредмеченої в політичних інститутах і політичних цінностях), так і дійсної, заснованої на реалізації цих цінностей і створенні нових, тобто політична культура є не лише результатом, але й єдиним, динамічним процесом творення та освоєння всіх властивих цьому політичному режиму політичних цінностей, традицій та орієнтацій. У цьому сенсі до політичної культури варто включити також «засоби, методи, механізми і результати політичної діяльності, а також політичні відносини, що складаються в суспільстві» [145, с. 27].

Однак, як нам уявляється, включення до політичної культури діяльного моменту функціонування особистості не дає підстав ототожнювати конкретну діяльність із культурою. Політична культура характеризує лише якісний бік діяльності, але не саму діяльність.

На це ж указували, зокрема, Г. Алмонд і С. Верба. Вони стверджували, що поняття «політична культура» вказує на специфічні політичні орієнтації-установки стосовно політичної системи та її різних частин й установки щодо власної ролі в системі, тобто коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, втілену в знаннях, почуттях і оцінках його членів» [146].

Вітчизняні дослідники відносять до форм політичної культури також національну, народну, масову та елітарну, причому останні три є складовими першої. Б. Кухта зазначає, що «політична національна культура України становить комбінацію елементів західноєвропейської культури (60 %) та східних культур (26,3 %), решта – це впливи маргінальних типів» [147, с. 220].

Відповідно до концепції російського дослідника В.А. Щегорцева, яку він висунув у своїй роботі «Політична культура: моделі й реальність», політична культура може бути розглянута в таких аспектах:

- як найважливіший центральний елемент загальної системи культури (рабовласницької, феодальної, буржуазної та соціалістичної);
- як характеристика ступеню знання, розуміння, засвоєння та перетворення в життя масами політики держави;

- як характеристика ступеня знання, розуміння та використання громадянських прав і свобод;
- як характеристика ступеня активної залученості до політичного життя суспільства і держави;
- як характеристика глибини політичної переконаності та свідомості;
- як характеристика ступеня розвиненості політичних інститутів;
- як характеристика існуючої політичної системи, ступеня її демократичності й ефективності [145, с. 31].

Доповнюючи концепцію політичної культури, висунуту Г. Алмондом і С. Вербою, польський політолог М. Соболевський запропонував більш широке тлумачення політичної культури, що охоплює, на його думку:

- по-перше, політичні цілі, до яких прагне система, і цінності, які повинні детермінувати дії;
- по-друге, основні методи політичної дії, правила політичної поведінки індивідів і груп;
- по-третє, провідні політичні інститути та їхню роль у політичній системі [148, с. 14].

Інший польський соціолог Є. Вятр розділяє ту саму точку зору на політичну культуру, під якою він розуміє сукупність позицій, цінностей та кодексу поведінки, які складаються між владою та громадянами [149, с.71].

Російська наука тлумачить політичну культуру як «сукупність типових для конкретної країни зразків поведінки людей у публічній сфері, що втілюють їх ціннісні уявлення щодо сенсу та цілей розвитку світу політики та підтримують усталені норми і традиції відносин держави та суспільства [71, с. 490] і поділяє її на три компоненти: політичну свідомість, політичний менталітет і політичну поведінку [150, с. 175].

О. Соловійов включає до політичної культури як до складного явища духовно-політичного життя такі складові: політичну інформацію – відомості, факти; знання – принципи, тенденції складних процесів політики; цінності – одвічного значення досягнення, напрацювання, що лежать у підвалинах політичних ідеалів; традиції – перевірені часом усталені звички, що

передаються від покоління до покоління; норми – усталені, загальноприйняті принципи політичної поведінки – це свого роду правила політичної гри, прийняті на добровільних, не санкціонованих законом засадах» [35, с. 136].

Д. Ольшанський найважливішою характеристикою політичної культури конкретного суспільства називає ступінь її однорідності. Неоднорідність припускає існування низки субкультур і навіть контркультур у межах (або поряд) з пануючою політичною культурою. Однорідність перешкоджає цьому та являє собою основу для тоталітаризму [15, с. 379].

Вітчизняні дослідники дають близькі визначення політичної культури як «системи знань і уявлень політичних класів, верств, малих соціальних груп, окремих індивідів про владу, державу та політику; орієнтація й активність у сфері політичних відносин, дій народних мас; рівень розвитку держави і громадсько-політичних інститутів» [40, с. 435]. Такої ж думки дотримується А. Колодій, яка визначає політичну культуру як «систему стійких уявлень, орієнтацій, цінностей, переконань, позицій, зразків поведінки у сфері взаємовідносин влади і народу, які так чи інакше проявляються у діяльності суб'єктів політичного процесу» [73, с. 255]. Б. Кухта пропонує визначення, в якому політична культура виступає «владним аспектом усякої національної культури, відображений у системі поглядів, почуттів, цінностей та уявлень, які реалізуються в політичних відносинах і діяльності політичних суб'єктів» [147, с. 220]. Політична культура, на думку В. Ребкала, це «особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності та відносин, які відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті країни» [151, с. 12].

Таким чином, вищевикладене дозволяє нам дати визначення політичної культури як *комплексу елементів феноменів загальної культури тієї або іншої країни, які пов'язані із суспільно-політичними інститутами та політичними процесами і суттєво впливають на формування, функціонування та розвиток державних та інших політичних інститутів, надають значимість і напрямок політичному процесу в цілому і поведінці широких мас населення.*

Політологи Г. Алмонд і С. Верба за основу класифікації політичних культур беруть типи політичних систем. Вони вважають, що доіндустріальним політичним системам відповідає політична культура, що характеризується низьким ступенем структурної диференціації, прихованими формами політичного інтересу, його реалізацією переважно у вигляді насильницької дії, нерозвиненістю системи суспільних комунікацій.

Політичній же культурі англо-американського типу систем властива гомогенність (однорідність за складом). Вона означає згоду суспільно-політичних сил щодо цілей і засобів їхніх досягнень, а також раціональність і компромісність. Гомогенна політична культура притаманна й тоталітарним системам, однак їх гомогенність є штучною і являє собою комбінацію апатії та конформізму.

І, нарешті, третій тип політичної культури детермінується континентально-європейським типом політичних систем – це фрагментарна політична культура, що складається зі змішаних політичних культур.

Таким чином, Г. Алмонд і С. Верба вирізняють три типи політичної культури на підставі аналізу п'яти демократій (США, Великобританії, Італії, Німеччини та Мексики) [372].

Перший тип політичної культури – це провінційна або патріархальна політична культура. Вона є характерною для економічно відсталих суспільств. В африканських племенах або місцевих автономних громадах зазвичай не існує спеціалізованих політичних ролей, політичні орієнтації не відділені від релігійних або економічних, ставлення до уряду мало визначається якимись нормами, політичне знання практично відсутнє, маси неписьменні.

Другий тип політичної культури – це підданницька політична культура. Члени суспільства, орієнтовані на цей тип політичної культури, знають про існування спеціалізованих політичних інститутів і відчують до них певні почуття, можуть оцінювати їх та орієнтуватися стосовно них. Разом з тим, ці відносини мають доволі пасивний характер.

Третій тип політичної культури – це політична культура участі або партіципаторна. Ця політична культура орієнтує членів суспільства на

внутрішнє змагання, на існуючу політичну систему, на всі її складові структури, тобто як на вхід, так і на вихід, на усвідомлену й активну участь у політичному житті, причому висока активність громадян у політичному житті може обумовлюватися як їх власною політичною та громадянською позицією (це має місце в демократичній партіципаторній культурі), так і тиском офіційної політичної пропаганди пануючої ідеології (це має місце в тоталітарній партіципаторній політичній культурі).

Відомий американський дослідник Уолтер Розенбаум здійснив порівняння провідних типів політичної культури (за Алмондом та Вербою) на підставі орієнтації громадян щодо інститутів державного управління, оцінки їх вимог до влади, групових інтересів, політичних акторів, ефективності владних рішень та власної політичної участі. У сучасному вигляді таке порівняння можна представити у вигляді таблиці (Табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Порівняльні характеристики типів політичної культури

Тип політичної культури	Тип орієнтації – ставлення громадян до...				Домінування психологічного політичного типу особистості в суспільстві
	політичної системи в цілому	input об'єктів політсистеми (груп інтересів, політичних тисків, партій тощо)	output об'єктів політсистеми (політичних рішень та їх соціальних наслідків)	власної участі в політичних процесах	
Патріархальна	–	–	–	–	абсентеїстичний, конформістський
Підданницька	–	–	+	–	гегемоністський, конформістський
Партіципаторна демократична	+	+	+	+	плюралістичний, конфліктний
Партіципаторна тоталітарна	+	+	+	+ –	гегемоністський, конфліктний
Громадянська	+	+	+	+	громадянський

Існують й інші варіанти класифікації політичної культури. Деякі політологи Заходу виділяють чотири типи політичної культури: патріархальний (політичні орієнтації невіддільні від релігійних і соціальних), підданницький (пасивний за змістом), активістський і культуру громадянина (змішаний тип).

Існує достатньо розгалужена типологізація політичних культур залежно від обраних критеріїв. Такими критеріями, крім уже окресленого вище рівня політичної участі, можуть бути: соціально-класова приналежність, національна суб'єктність, рівень однорідності ціннісних преференцій громадян, ставлення до суспільного прогресу, характер політичного режиму, ідеологічне спрямування, цивілізаційна приналежність, ставлення до державного регулювання суспільством, ступінь рівності людини в суспільстві, оцінка державної влади, характер комунікації між людьми, масова психологічна спрямованість та психологічна поведінка.

Виходячи із соціально-класової ознаки, політичну культуру окремі науковці поділяють на пролетарську, селянську, буржуазну, інтелігентську.

За національною суб'єктністю можуть існувати українська, американська, японська тощо політичні культури.

За рівнем однорідності ціннісних преференцій громадян політична культура може бути гомогенною (однорідною), фрагментованою, інтегрованою, змішаною та уніфікованою.

За ставленням до соціального прогресу політичну культуру можна поділити на замкнуту та відкриту, прогресивну та реакційну, застійну та динамічну.

За характером політичного режиму політична культура може бути демократичною, авторитарною та тоталітарною.

За ідеологічним спрямуванням – ліберальною, консервативною, комуністичною, соціалістичною, соціал-демократичною, націоналістичною.

За цивілізаційною приналежністю – західноєвропейською, ісламською, російсько-православною, індуїстською, китайською, африканською.

За ставленням до державного регулювання суспільством – етатистською, патерналістською, ліберально-ринковою.

За ступенем рівності людини в суспільстві можна виділити егалітарну (зрівняльну) та елітарну політичні культури.

За ознакою ставлення до державної влади – пануючу, опозиційну, протестну і лояльну (провладну) політичні культури.

За характером комунікації між людьми – конфронтаційний і консенсусний типи культури.

За масовою психологічною спрямованістю та психологічною поведінкою – інтровертивний (наприклад, українська) та екстравертивний тип (наприклад, російська).

Підґрунтям побудови політичної культури вважають орієнтації громадян на політичну систему в цілому та на її окремі складові. З точки зору політичної психології можна визначити різні типи «*homo politikus*». Зокрема, досить поширеним (особливо на пострадянському просторі) є *гегемоністський* політичний тип людини. Його носіям притаманні авторитаризм, несприйняття інших точок зору та інших типів політичних відносин (режимів).

Такі люди є, як правило, екстравертами, вони гостро відчують свою етнічну приналежність, прагнуть нав'язати всім власні цінності, норми, традиції – власну систему світосприйняття. Гегемоністи абсолютизують патріотизм та державність, вони є соціальною основою для вкорінення в суспільстві авторитаризму, шовінізму та придушення альтернативних точок зору.

Конфліктний, або протестний політичний тип людини характеризує рішучих і відданих інтересам своїх соціальних чи політичних груп індивідуумів. Вони гостро відчують несправедливість і завжди готові боротися до повної перемоги (в абсолюті – винищення) своїх політичних опонентів.

Як правило, такі особистості завжди критикують владу, проявляють незадоволення її діями, беруть активну участь в акціях протесту. Однак прийшовши до влади, такі руйнівники не здатні до конструктивних дій і суспільного консенсусу, вони продовжують боротьбу, постійно вишукують різних внутрішніх «ворогів» для звинувачення їх в усіх проблемах і продовжують руйнувати державу вже зсередини державного апарату.

Плюралістичний політичний тип людини є основною базою демократичного громадянського суспільства. Він об'єднує свободолюбних, відвертих людей, які визнають за іншими право на власні права, власну думку, власну систему цінностей. Це екстраверти, схильні до толерантності та пошуку консенсусу.

Внутрішня готовність до альтернативи цих громадян реалізовується в ухваленні політичних рішень як відмови від одностайності, пошуку найбільш оптимальних шляхів суспільного розвитку, широкого залучення громадськості та фахівців до обговорення проблем і забезпеченню прав людини. До опозиції громадяни плюралістичного типу ставляться не як до ворога чи опонента, а як до колеги, що пропонує інший варіант вирішення проблем.

Конформістський або провладний політичний тип характеризується відсутністю власної політичної позиції та схильністю до сприйняття за власні будь-яких пануючих політичних поглядів. Ідеологія такого типу виражена в народному прислів'ї «Моя хата з краю» і є соціальною базою зради. Конформіст вирізняється шанобливою політичною поведінкою, завжди знаходить виправдання для прорахунків влади, вірить «у доброго царя» і з такою ж легкістю переходить на інший бік у разі поразки провладної політичної сили на виборах та першим починає гоніння (політичні репресії) проти вчорашніх кумирів.

Абсентеїстичний або апатичний політичний тип є характерним для патріархального укладу. Індивідууми цього типу не беруть участі в політичному житті, не цікавляться політикою, не співвідносять свою політичну самоідентифікацію з суспільною системою цінностей. Вони не вважають за потрібне приходити на вибори і відчувають відразу до уряду в цілому та окремих політиків. Їх кредо: «політика – брудна справа».

Оскільки в чистому вигляді такі психологічні політичні типи зустрічаються не в масових кількостях, окремі науковці вирізняють ще й певний змішаний – *громадянський або гармонійний* політичний тип людини. Це поєднання окремих рис гегемонійного, протестного, провладного типів з домінуванням плюралістичного.

Така людина налаштована на плідну взаємодію з державою, є активною та свідомою, цікавиться і розуміється на політиці, бере участь у публічних заходах, дискусіях, виборах, входить у політичні організації, поділяє й обстоює державну (національну) ідею і суспільну систему цінностей. Це – соціальна база громадянського суспільства та демократії.

Домінування в суспільстві, а насамперед – у політичній еліті суспільства, того або іншого психологічного політичного типу людей обумовлює характер і тип як політичної культури, так і політичного режиму.

Як важлива складова підсистеми загальної культури суспільства та одночасно – структурний елемент політичної системи держави, що обумовлює характер взаємодії держави та громадян, держави та інститутів народовладдя, політична культура виконує певні функції, які покладаються на неї як політичною системою, так і суспільством у цілому.

Будь-яка політична культура є багаторівневим явищем зі складною структурою та різноманітними складовими елементами, що обумовлюється її залученням до всіх соціальних та політичних процесів у державі. Вище при розгляді типології політичної культури було проаналізовано окремі її структурні складові. У найбільш узагальненому вигляді структурну побудову політичної культури можна представити схематично (див. Рис. 1.7).

Отже, вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що політична культура, політична свідомість, політичні традиції та політичний менталітет виступають найбільш стійкими стереотипними моментами, які впливають на генезис того або іншого типу політичного режиму.

Як правило, буденна (масова) політична свідомість, властива народним масам, є об'єктивною причиною виникнення або тоталітарного, або авторитарного режимів. Теоретична політична свідомість, властива середньому класу в країнах Заходу, сприяє становленню там демократичних політичних режимів.

Слід відзначити ті ментальні цінності, що стають на заваді демократичним перетворенням в Україні. За влучним висловом М. Бердяєва, слов'янська душа «птопає у безвідповідальному колективізмі» – общинні, колективістські моральні принципи, вимагаючи підпорядкування, слухняності, покірності долі, «розмивають» відповідальність за особисті діяння й у підсумку призводять до правового нігілізму.

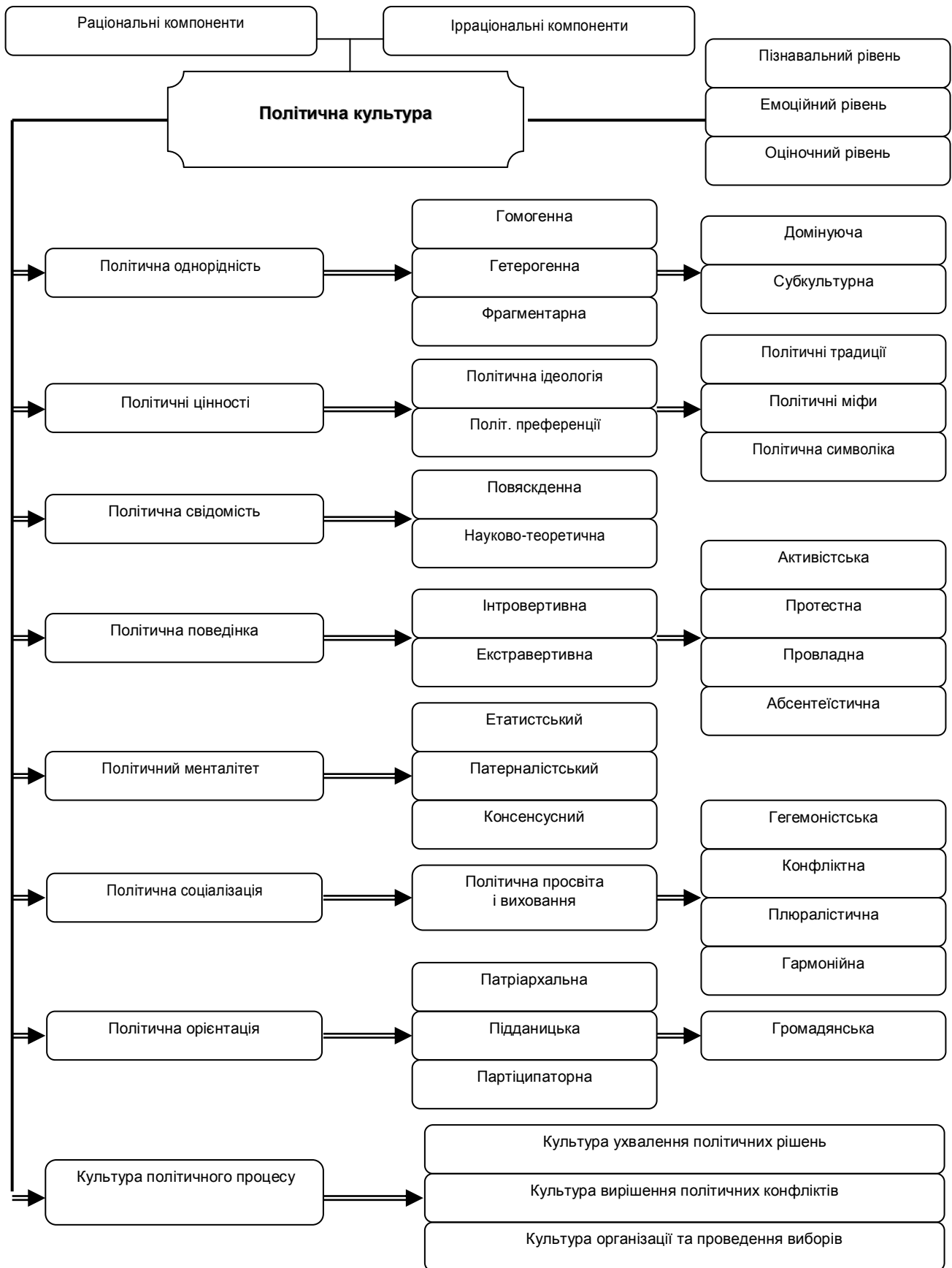

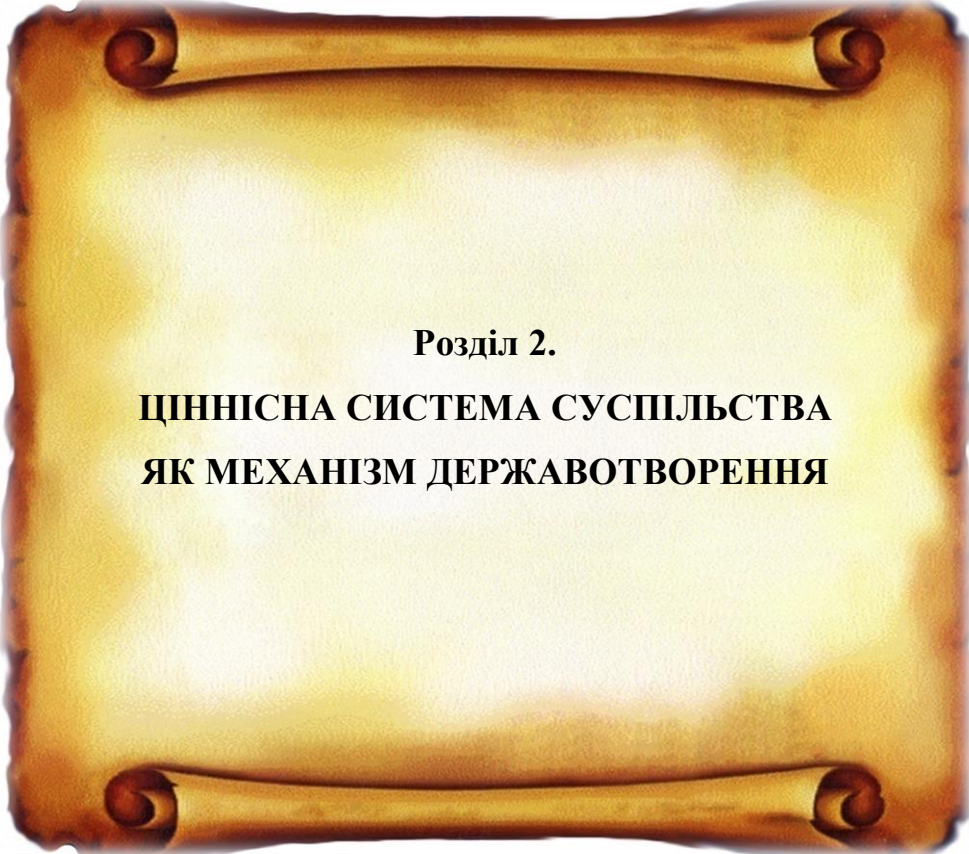
Рис. 1.7. Структура політичної культури

Зворотнім боком такої покірності колективу (цілому) виступає «вольниця» – невтомна жага народу до безмежної волі, яка найкраще виявилася в такому явищі, як козаччина (Козацька республіка). За таких умов, зазначає М. Лосський, «важко управляти народом з анархічними схильностями» є інші способи, крім тоталітарних форм правління [152, с. 48].

Наступною характерною особливістю колективістського менталітету є соборність. «Ми народ воістину колективістський, – пише К. Касьянова, – ми можемо існувати тільки разом із соціумом... і тому, щоб стати особистістю, самостійною щодо космосу, ми повинні стати соборною особистістю» [153, с. 180]. Соборність як високий тип братерства людей припускає сполучення солідарності дій і духовного єднання, що протистоїть європейському принципу формально-юридичної рівності окремих особистостей.

Ще однією ментальною рисою, що виступає гальмом демократизації та суспільного прогресу, є орієнтація на «доброго царя» (або, як її назвав В. Крамник, «царецентризм»). Він відзначає наявність у православній ментальності царецентристської психології з харизматичною залежністю народу від влади. Тривала історична відсутність дієвих інститутів права сприяло безмежній владі першої особи. А орієнтація на першу особу держави неминуче призводить до сакралізації центральної влади, породжує неправильні уявлення про те, що механічна зміна «поганого» лідера на «доброго» автоматично поліпшить життя народу. У результаті надії не справджуються, і ще вчора визнаний лідер викликає протилежні – від зневаги до ненависті – відчуття.

Отже, політична культура є досить різноплановим явищем, що являє собою інституційовану форму системи суспільних цінностей та найбільш сталий ціннісний механізм регулювання суспільно-владних відносин, що постійно розвивається. Так, Дж. Стріт наголошує, що останнє десятиліття ХХ сторіччя продемонструвало новий підхід до політичної культури – не стільки як до набору диспозицій або заздалегідь даних відносин, а скоріше як «форми морального порядку» [154, р. 128-129].

A rectangular scroll with a light beige center and a darker brown border, featuring four rolled-up corners. The text is centered on the scroll.

Розділ 2.

**ЦІННІСНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА
ЯК МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Другий розділ головну увагу приділяє дослідженню ціннісної системи суспільства, оскільки політичні цінності та норми складають несучий каркас принципів політичного порядку й організації суспільства, в тому числі й механізмів державного управління.

Розглянуто сутність та характерні риси механізмів державного управління як системної сукупності інституцій, структур, послідовних дій, форм, станів і процесів у державі, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей за рахунок державного впливу і регулювання суспільної життєдіяльності на підставі усталених суспільних цінностей.

Визначено домінанти взаємодії влади і громадянського суспільства, що в ціннісному вимірі є діалектичною опозицією пріоритету влади – свободи, унаслідок дії якого формується відповідний політичний режим. Доведено, що без громадянського суспільства немає і демократії, оскільки демократичний режим має виражати і відображати інтереси громадянського суспільства. Сучасна демократія функціонує у форматі двох режимів – соціал-демократичного (або як його ще називають – народно-демократичного) та ліберально-демократичного, де перший у ціннісному вимірі націлений на згоду більшості, а другий – на особистість як основного виразника інтересів і цілей суспільства.

Розкрито роль громадянської політичної культури, яка у країнах Заходу сприймається як одвічна суспільна цінність, та її розвитку і вдосконалюванню приділяється величезна увага як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства. Зроблено висновок, що нагальним завданням українського суспільства є запровадження нової демократичної політичної культури, в якій замість придушення громадської думки державною адміністративною машиною встановлюється толерантний діалог з власними громадянами, а замість нав'язування пропагандистських кліше відбувається пошук компромісів.

2.1 . Аксіологія, сутність та структура механізмів державотворення

Серед загальноживаних наукових категорій та дефініцій є одне надзвичайно поширене слово, яке можна зустріти в точних і гуманітарних науках, біології та хімії, техніці та навіть у філософії. Це слово – механізм – є таким знайомим, але, водночас, таким різноманітним і багатозначним. Принаймні в сучасному енциклопедичному словнику видавництва «Велика Російська Енциклопедія» слово «механізм» в різних варіаціях та стосовно різних сфер і понять зустрічається 90 разів! Відтак різні науки, галузі діяльності, дослідники та практики вкладають у поняття механізму подекуди настільки різний зміст, що виникають сумніви у «чистоті» терміну – що ж, власне, можна, а що не можна називати механізмом?

Між тим, для молоді науки державного управління гостро актуальним питанням стоїть якраз чітка визначеність термінологічної бази та категоріального апарату науки, уникнення багатозначності трактувань однакових явищ та процесів або ж вживання одних і тих самих понять для різних нетотожних політичних, соціальних, економічних та інших факторів державного буття суспільства. Слід визнати, що наукових розвідок у цьому напрямку обмаль, а цілеспрямованих досліджень сучасного розуміння механізмів публічної сфери взагалі одиниці. Зокрема, потребують більш чіткого визначення родові ознаки поняття «механізм», що є спільними для всіх без винятку механізмів. Між тим, як зазначає Ф. Рудич, для сучасної України «нагальною проблемою є впровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних і інших) які б забезпечили ефективне і відповідальне виконання політичним класом стратегії соціально-економічних перетворень» [155, с. 14].

Спробуємо розібратися, які характерні риси є спільними для всіх без винятку механізмів та що має вкладатися в розуміння механізмів державного управління. Як робочу гіпотезу висунемо припущення, що механізму як такому мають бути обов'язково притаманними такі ознаки:

- він є продуктом організованої діяльності;
- він має мету або функцію;

- він містить послідовність дій, певний вид руху;
- він передбачає переважно однобічний вплив з чітко визначеним вектором впливу;
- він має суб'єкт і об'єкт;
- він характеризується жорстким взаємозв'язком, усталеністю процесу, правил взаємодії;
- його функціонування в ідеалі націлене на автоматизм;
- його побудова носить структурно-функціональний характер;
- він має ознаки відкритої або закритої системи.

Доведення гіпотези розпочнемо з найпростіших механізмів, якими є підойма та зубчата пара (див. Рис. 2. 1.). Зазначимо, що під механізмом (від грецького μηχανή *mechané* — *машина*) класично розглядається сукупність штучних рухомо-сполучених елементів, що здійснюють заданий рух [156, с. 380], пристрій (сукупність рухомих ланок або деталей), що передає чи перетворює (відтворює) рух [157], внутрішній устрій, система функціонування чого-небудь, апарат будь-якого виду діяльності [158, Т.2., с. 245].

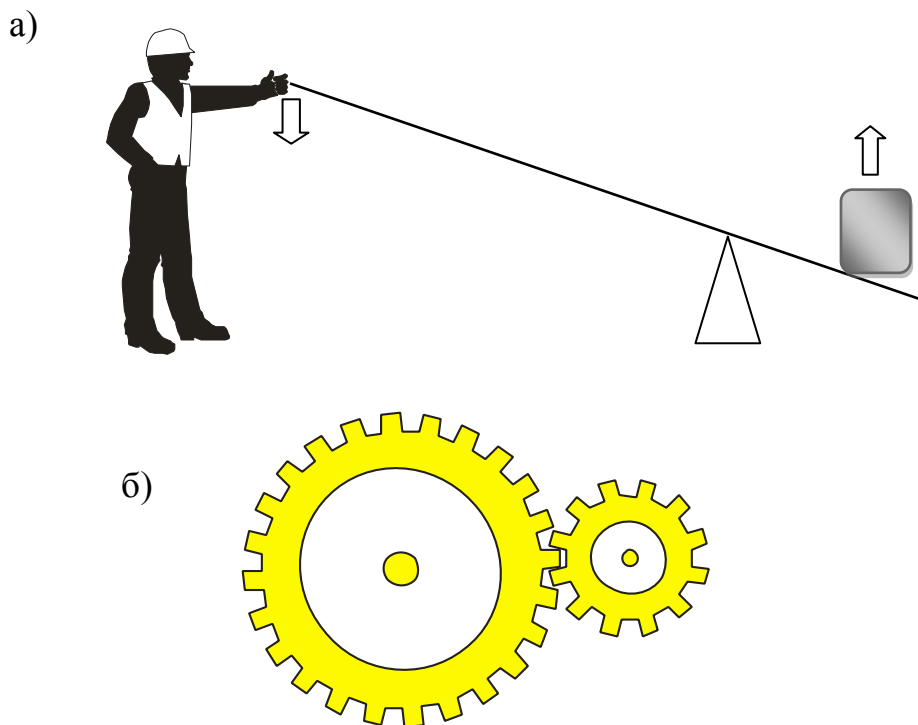

Рис. 1. Найпростіші механізми: а) підойма; б) зубчата пара.

Аналіз найпростіших механізмів дає підстави стверджувати, що як підойма, так і зубчата пара є продуктом організованої людської діяльності з чітко визначеною метою. Підойма слугує меті зрушення і підняття важких предметів, які не до снаги підняти або зрушити людині самотужки. Зубчата пара функціонально має за мету передачу обертів зі збільшеною або зменшеною швидкістю та обертовою силою від валу двигуна до валу кінцевого обладнання.

Обидва механізми характеризуються жорстким взаємозв'язком послідовності дій та усталеністю процесу, що може бути доведений до автоматизму, а у разі випадку із зубчатою парою є повністю автоматичним процесом.

Суб'єктом однобічного впливу підойми на об'єкт (вантаж, важкий предмет) з чітко визначеним вектором (тиск донизу) є людина; суб'єктом такого ж впливу в зубчатій парі є двигун (первинний вал з ведучою шестернею), що примушує обертатися вєдому шестерню.

Структурними елементами підойми є суб'єкт з функцією прикладання сили, коромисло (з функцією розподілу сили), опорний блок (з функцією точки опєртя) та об'єкт з функцією визначеного переміщення (підйому). Структурними елементами зубчатої пари є двигун та шестерні з функціями передавання визначеного руху (обертового моменту). Нарешті, обидва механізми мають усі ознаки відкритої (для підойми) та закритої (для зубчатої пари) системи.

Отже, для найпростіших механізмів усі постулати робочої гіпотези виявилися правильними. Розглянемо тепер приклад із найскладнішими механізмами, якими, поза сумнівами, є державний механізм в цілому та механізми державного управління зокрема. Це надзвичайно складні механізми, що тисячоліттями еволюціонували із механізмів упорядкування життєдіяльності племені, роду до сучасної планетарної цивілізації.

Відтак накопичена складність державного механізму та розвитку об'єкту управління обумовлює і складність методів, що використовуються суб'єктом для управління (так званий «принцип У. Ешбі») [159, с. 35]. Так, з часом до класичного визначення механізму в словниках додалося ще два значення –

«сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке фізичне, хімічне, фізіологічне, економічне, психологічне явище» та «система, пристрій, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності» [160, с. 2]. Саме в цих двох значеннях і слід шукати сутність механізмів державного управління.

Як зазначає М. Фарукшин, «політична система будь-якого суспільства характеризується наявністю певних механізмів, які гарантують йому стійкість і життєздатність. За допомогою цих механізмів вирішуються соціальні суперечності і конфлікти, координуються зусилля різних суспільних груп, організацій і рухів, гармонізуються суспільні відносини, досягається консенсус щодо головних цінностей, цілей і напрямів суспільного розвитку» [161].

Відомий американський політолог Ч. Ліндблом політичне (державне) управління суспільства уявляє як механізм з високопосадовцями «наверху» та багатьма ланками ланцюгу бюрократів нижчого рівня, субординованими відповідно до їх проміжних рангів [162, р. 118].

Класик радянської школи політології А. Дегтярьов визначає державне управління як особливий тип соціального управління, відповідний *соціальний механізм*, за якого державна організація, як ієрархизований політичний суб'єкт:

- по-перше, володіє універсальним комплексом публічно-владних повноважень;
- по-друге, офіційно застосовує адміністративні методи керівництва і примусові санкції;
- по-третє, використовує легітимні форми соціального спілкування і легальні способи взаємодії з групами та індивідами;
- по-четверте, займається цілеспрямованим регулюванням колективних ресурсів соціуму [163, с. 113].

Подібний підхід ототожнення соціального механізму як динамічної характеристики соціальних систем взагалі був притаманний радянській науці. Так М. Моїсеєв у роботі «Людина і ноосфера» стверджував, що під словом «механізм» ми маємо на увазі деяку сукупність логічних зв'язків, процедуру змін, визначальних для виникнення в тій або іншій еволюціонуючій (такій, що розвивається) системі» [164, с. 43].

Вітчизняна наука під механізмом державного управління розуміє «практичні заходи, засоби, важелі, стимули, за допомогою яких органи державної влади впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей, а згідно з характером факторів впливу виокремлюють політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові механізми» [165, с. 116-117].

Проте і цим надскладним механізмам разом з новими специфічними ознаками притаманні ті ж самі ознаки, що і механізмам примітивним, найпростішим.

По-перше, оскільки держава є соціальним інститутом, створеним людьми, отже і всі механізми держави є продуктом організованої людської діяльності. Рукотворно-технологічний, у чомусь навіть «машинний» характер механізмів державного управління полягає в необхідності спрощення та уніфікації управлінського процесу.

Адже, як зазначає О. Добролюбов, «ідеальний механізм демократичної влади – той, який розраховано на неідеальних політичних діячів (а не на вождів та геніїв), оскільки лише така державна машина матиме змогу надійно функціонувати довготривалий час, успішно переживаючи поганих і хороших, посередніх і видатних керівників» [166, с. 15].

По-друге, механізми державного управління завжди мають чітко визначену мету й мають функціональний характер. На цьому, зокрема, наголошує Г. Атаманчук, який визначає механізм державного управління як інструмент реалізації функцій держави та її виконавчої влади [167, с. 125].

Такої ж точки зору дотримується інший відомий російський державознавець – Ф. Шамхалов, який до механізмів державного управління включає цілий комплекс інститутів та органів, які тісно пов'язані між собою і складають єдину систему. Ця система створена спеціально для реалізації головних функцій, які покладено на державу і закріплено в її Конституції і законах [168, с. 272].

Це дає нам змогу зробити висновок, що окремих або спеціалізованих механізмів державного управління може бути стільки, скільки є функцій у державі, і водночас – кожна функція державного управління вимагає існування

відповідного механізму її реалізації. Саме тому ми говоримо про економічний, соціальний, ідеологічний, комунікаційний тощо механізми державного управління.

По-третє, виконання будь-якої функції завжди вимагає певної послідовності дій, динамічного перебігу процесів. Це чітко прослідковується у визначенні відомого французького економіста А. Кульмана: «Механізм містить певну послідовність явищ: його складовими елементами одночасно виступають вхідне і вихідне явища, а також весь процес, який відбувається в інтервалах між ними» [169, с. 13].

По-четверте, механізми державного управління передбачають цілеспрямований однобічний вплив з чітко визначеним вектором впливу. Зокрема, Н. Нижник стверджує, що «механізм управління» – це складова частина системи управління, котра забезпечує вплив на фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта [170, с. 49]. Такої ж думки дотримується О. Амосов, який визначає механізм державного управління як «сукупність форм і методів впливу територіальних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на реформування та функціонування економічних суб'єктів у всіх сегментах і ланках господарства» [171, с. 11].

По-п'яте, будь-який механізм державного управління передбачає наявність суб'єкта та об'єкта. Це знаходимо у Т. Максимової, яка до складу організаційно-економічного механізму управління вводить «суб'єкт (ініціатор), цілі, форму, методи, засоби та об'єкти» [172, с. 123].

По-шосте, вимога ефективності функціонування механізмів державного управління диктує необхідність жорстких взаємозв'язків та правил взаємодії, усталеності керованого процесу. Так, на думку Ю. Тихомирова, механізм державного управління повинен повною мірою відображати взаємодію різних елементів управління, які мають характер стійких взаємозалежностей і причино-наслідкових зв'язків [173, с. 482].

По-сьоме, функціонування механізмів державного управління в ідеалі націлене на певний автоматизм, закріплені вміння та навички державних службовців щодо виконання у певних ситуаціях відповідних дій. Зокрема,

В. Цветков зазначає, що управлінські діяння здійснюються автоматично, і людина не вільна у цій якісній визначеності самокерованої системи відмінити примхливу гру випадку і сваволі, вона може лише пристосуватися до неї і відповідно впливати на її розмах та силу [174, с. 22].

По-восьме, сама побудова механізмів державного управління має структурно-функціональний характер. Адже це – «штучно створена складна система, призначена для досягнення поставлених цілей, яка має визначену структуру, сукупність правових норм, методи, засоби, інструменти державного впливу на об'єкт управління» [175, с. 4]. Такої ж думки дотримуються В. Кремінь та М. Горлач, які визначають державний механізм як сукупність державно-правових інститутів, організацій та установ, наділених владними й управлінськими повноваженнями [31, с. 470]. Отже, наприклад, економічна функція держави тягне за собою формування структури відповідних інститутів (бюджетних, фіскальних, регуляторних тощо) механізму державного управління економічною сферою.

По-дев'яте, механізм державного управління за А. Кузнецовим – це система (тобто внутрішньо організована сукупність елементів, котрі мають спільну природу), що утворюється на підставі дії об'єктивних закономірностей та суспільних випадковостей з метою самозбереження чи саморозвитку існуючих зв'язків між окремими суспільними явищами [176, с. 13].

Одним з перших розглядав суспільство як глобальну систему Т. Парсонс. Він визначав політичну систему держави як сукупність соціальних дій усіх людей, елементи якої мають специфічні функції і статуси. Ця система складається з чотирьох механізмів, кожен з яких реалізує певну певну функцію держави: економічний механізм – адаптації до зовнішнього середовища; політичний (ідеологічний) механізм – целедосягання; правовий механізм – інтеграції; соціокультурний механізм – латентної підтримки суспільних цінностей, стереотипів і зразків [163, с. 67].

Механізм державного управління як інструмент реалізації функцій держави розглядав і Г. Алмонд. Він виокремлював три групи функцій механізмів державного управління як цілісної політичної системи.

До функцій входу належить артикуляція та агрегація інтересів громадян, визначення і здійснення політичного курсу та виконання судових рішень.

До функцій системи (її стійкості та самозбереження) віднесено функції політичної соціалізації, політичного рекрутування та політичної комунікації.

До функцій виходу – функцію політичного (державного) управління, регулювання, одержання ресурсів (у формі податків, зборів тощо) та їх справедливого розподілу в суспільстві [177, с. 115].

Власне, і сама базова категорія – управління – нерідко визначається саме як функція, наприклад як «функція органічних систем, різної природи і складності, що забезпечує збереження їх структури, підтримку внутрішнього режиму функціонування та реалізацію програми» [178, с. 704].

Очевидно, що алмондовські функції артикуляції, агрегації та політичного рекрутування реалізуються за допомогою механізму виборів; виконання судових рішень – за допомогою нормативно-правового механізму; соціалізації – ідеологічного та соціально-культурного механізмів; комунікації – інформаційно-комунікативного механізму; регулювання, одержання ресурсів та їх справедливого розподілу – бюджетного, фіскального, економічного, соціального та інших механізмів.

Таким чином, проведений аналіз доводить правильність робочої гіпотези щодо щонайменше дев'яти характерних рис, спільних для всіх механізмів – від найпростіших на кшталт підйоми до найскладніших механізмів державного управління. Водночас набута в процесі розвитку інституту держави складність соціальних процесів обумовила і певні додаткові характерні риси механізмів державного управління, серед яких варто відзначити наступні.

По-перше, механізми державного управління мають регуляторний вимір – саме за їх допомогою держава регулює суспільні відносини в тій або іншій сфері. Найбільш ємко це визначив Дж. Е. Стігліц, який, розкриваючи механізм децентралізованого ринку, наділяє його функцією регулятора між процесами виробництва і споживання матеріальних благ [179, с. 96].

По-друге, механізми державного управління мають ціннісний вимір. Адже, за визначенням О. Дегтярьова, саме політичні цінності та норми являють собою

становий каркас принципів політичного порядку та організації суспільства, а також кодекс правил політичної гри [163, с. 77]. Між тим, організація політичного порядку за встановленими в суспільстві принципами та правилами і є визначеними вище характерними ознаками механізмів державного управління.

Ціннісна складова механізмів державного управління була відмічена ще М. Вебером, який писав, що «зміст соціальних відносин ми називатимемо “порядком” лише в тих випадках, коли поведінка (в середньому та наближено) орієнтується на чітко визначені максими» [180, с. 637].

Оскільки головним призначенням держави як суспільного інституту є реалізація інтересів та потреб громадян, регулювання суспільних відносин, виробництва та справедливого розподілу ресурсів життєдіяльності (завжди дефіцитних) – це призводить до формування відповідних ціннісних засад функціонування самої держави, окремих органів державної влади, інших структурних елементів механізмів державного управління, призначених для реалізації певної функції держави (див. Рис. 2.2). Причому всі окремі ланки й елементи механізму державного управління володіють легітимними повноваженнями і владними функціями, універсальною формою з вельми жорсткими регламентами і санкціями, адміністративними засобами й інструментами; і, нарешті, комплексом колективних ресурсів, що використовуються від імені і на благо всього народу.

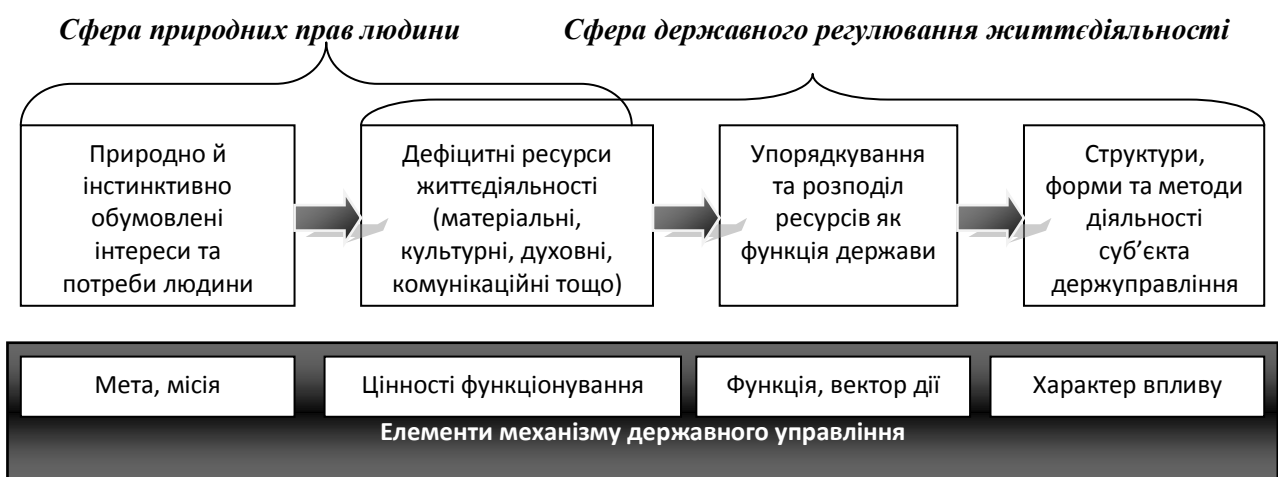

Рис. 2.2. Ціннісний вимір механізму державного управління

Зокрема, саме за такою логікою побудоване визначення фінансового механізму у всесвітній відкритій енциклопедії Вікіпедії: «Фінансовий механізм — сукупність форм і методів створення та використання фінансових ресурсів з метою забезпечення різноманітних потреб державних структур, суб'єктів господарювання і населення. За допомогою фінансового механізму згідно з основними положеннями фінансової політики здійснюється розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту» [181].

Таким чином, механізм державного управління призначений не тільки регулювати і забезпечувати різні сфери суспільної життєдіяльності, а насамперед, реалізовувати – як власну місію та мету – ту або іншу суспільну цінність. Такою цінністю може бути законність, яку має обстоювати та захищати механізм правосуддя; свобода слова, що має забезпечуватися державним інформаційно-комунікаційним механізмом; добробут, що є спрямуванням економічного механізму держави; справедливість, що є цілепокладанням соціальних механізмів державного управління тощо.

По-третє, механізми державного управління мають проблемний вимір – за їх допомогою держава вирішує ту або іншу проблему суспільного розвитку. У Г. Одінцової: «це засіб розв'язання суперечностей явища чи процесу, послідовна реалізація дій, які базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних їй методів управління та спрямовані на досягнення визначеної мети» [182, с. 12].

Слід розрізнити механізми здійснення функцій та завдань держави і механізми формування політики та політичного середовища. Останні можна звести до чотирьох головних типів: елітарного, корпоративістського, поліархічного та партіципаторного.

Елітарний механізм зосереджує всі важелі політичного управління, вироблення та ухвалення державно-управлінських рішень у руках невеликого прошарку політико-адміністративної еліти. При застосуванні цього механізму в державі народу залишається роль плебісцитарного радника, а його участь у процесах державного управління зводиться до процедури відбору серед конкуруючих еліт під час виборів (див. Рис. 2.3.).

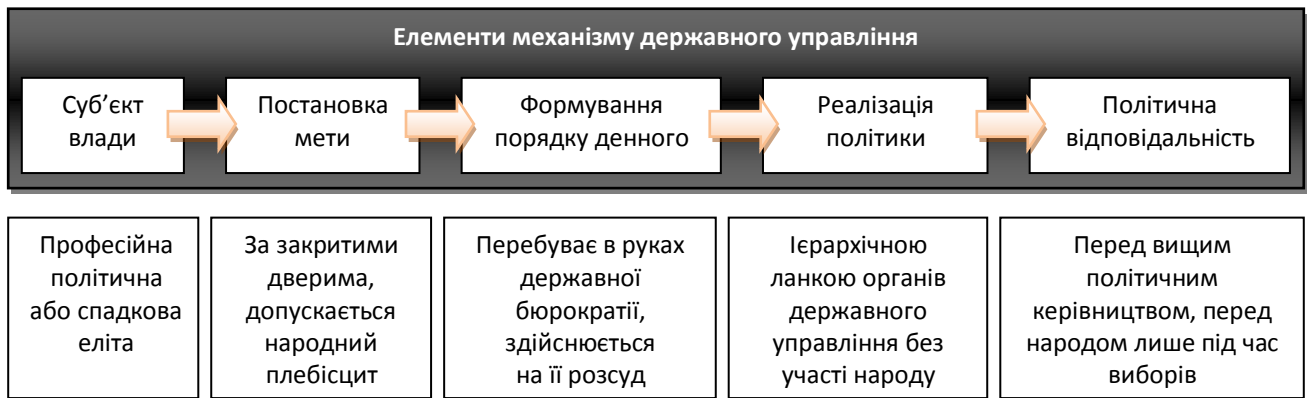

Рис. 2.3. Елітарний механізм формування політичного середовища

Корпоративістський механізм формування державної політики та політичного середовища кількома потужними центрами впливу (домінуючими парламентськими фракціями) побудований на узгодженні в рамках державної політики різнорідних корпоративних та групових інтересів, що передбачає кооптування у владу представників корпоративних структур (профспілок, фінансово-промислових груп /ФПГ/, середнього та малого бізнесу, культурних та інших організацій громадянського суспільства тощо) через партії та вибори, легітимацію лобіювання та груп тиску, створення спеціальних інституціональних структур на кшталт трьохсторонніх комісій з роботодавців, профспілок та держави (див. Рис.2.4.).

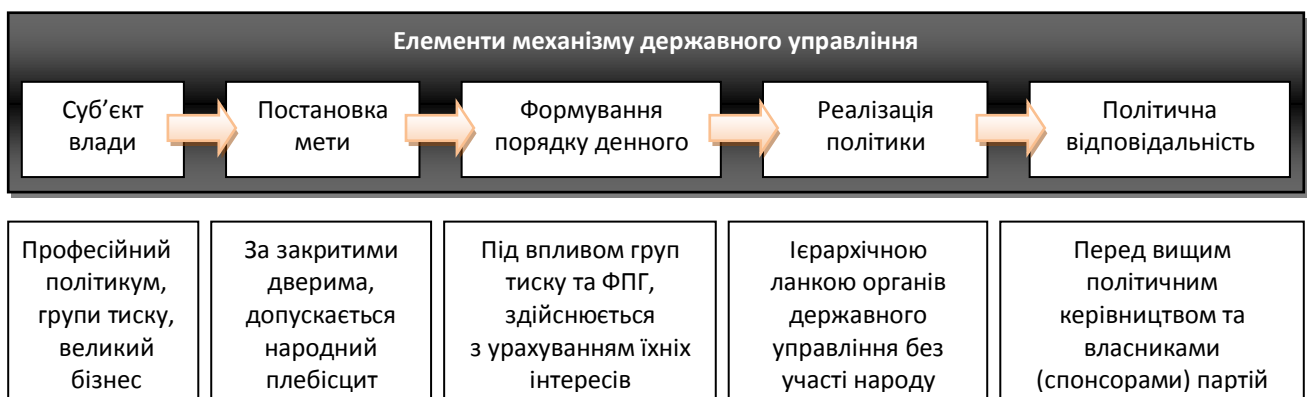

Рис. 2.4. Корпоративістський механізм формування політичного середовища

Поліархічний механізм формування державної політики та політичного середовища побудований на різноплановій диференціації суспільства та широкій участі у публічній владі різноманітних етнокультурних, політичних,

професійних, духовних тощо організацій громадянського суспільства, малого та середнього бізнесу. Їх представництво в органах державної влади, на відміну від корпоративістської моделі, є настільки широким, що жодна з груп інтересів (тиску) не має контролю над владою, що вимагає виробляти рішення лише за умови знаходження консенсусу. Фактично, це є механізмом демократії, адже є широко відомим визначення Й. Шумпетера, в якому демократія фактично визнається механізмом державного управління: «демократія – всього лише метод, певний тип інституціонального влаштування для досягнення законодавчих та адміністративних політичних рішень» [183, с. 321].

За поліархії застосовується виборча система з низьким прохідним бар'єром та високим рівнем представництва, що сприяє проходженню до органів влади переважної кількісної більшості представників саме цих різнорідних груп інтересів на підставі вільного, рівного та пропорційного представництва, що дозволяє їм брати безпосередню участь у виробленні стратегії розвитку суспільства та її реалізації в державному управлінні (див. Рис. 2.5.). Поліархією називають ідеальну модель демократії (у широкий науковий дискурс запроваджено Робертом Далем). У ній плюралізм різних організацій і центрів ухвалення рішень не виключає свободи та політичної участі індивіда. А на відміну від класичної ліберальної демократії (яка була за своїм характером індивідуалістичною), сучасна демократія більш соціально орієнтована і є демократією не лише вільних індивідів, а й політичних партій, груп за інтересами, асоціацій та ін. Поліархічний механізм державного управління, за Р. Далем, складається з наступних головних інститутів, що «виникли в якості хоча б часткової відповіді на вимоги повноцінної та повноправної участі громадян у політичному житті» [184, 85–86, 89]:

- виборність посадових осіб;
- вільні, чесні вибори, що проводяться регулярно;
- свобода слова;
- доступ до альтернативних джерел інформації;
- автономія асоціацій;
- загальні громадянські права.

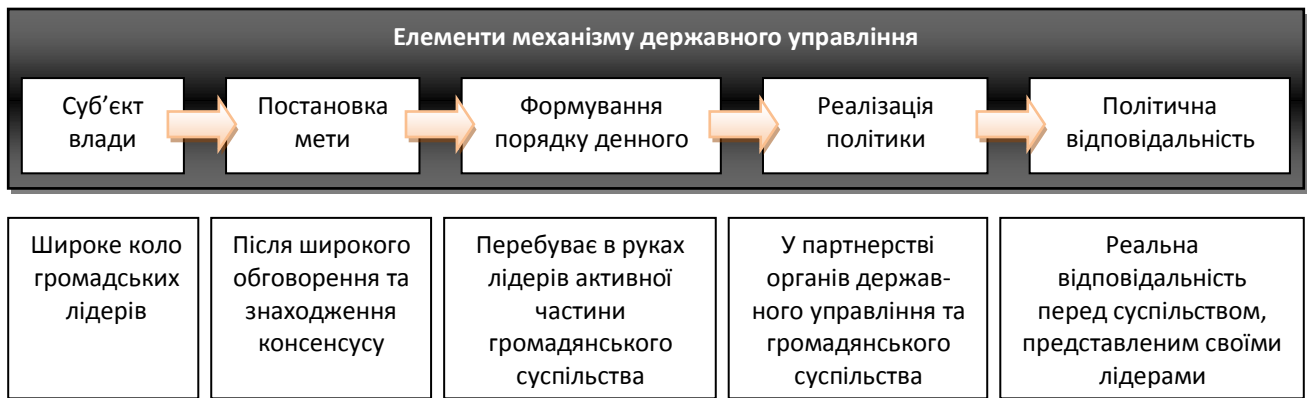

Рис. 2.5. Поліархічний механізм формування політичного середовища

Партіципаторний механізм відрізняється від попереднього тим, що, окрім широкого кола лідерів інституцій громадянського суспільства, створює можливості активної участі у підготовці та ухваленні державно-управлінських рішень та безпосередньо в процесі державного управління для пересічних громадян. Така участь має хаотичний характер і не завжди сприяє виробленню зваженого найбільш ефективного рішення (див. Рис. 2.6).

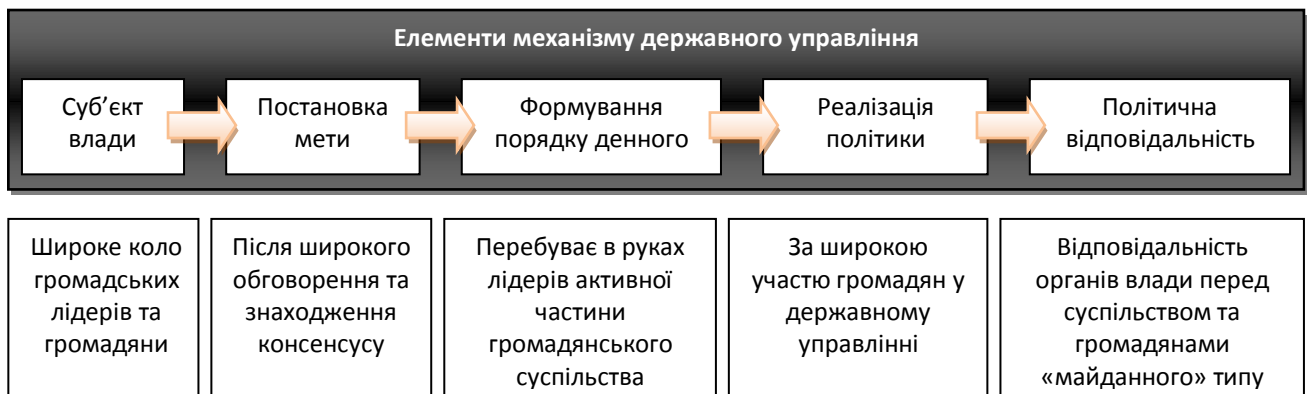

Рис. 2.6. Партіципаторний механізм формування політичного середовища

Стосовно місця цінностей у механізмах державного управління слід зважити ще на одну принципову річ – проблему легітимності державної влади. Вона полягає в тому, що критична більшість громадян суспільства висловлює здатність та готовність діяти за певними визначеними правилами суспільно-політичної поведінки, визнавати існуючу політичну владу, добровільно підкорятися законам, настановам і розпорядженням влади, оцінюючи їх як моральні, справедливі та сприйнятні. Як зазначав К. Дейч, легітимність виникає з різноманітних форм сполучення цінностей: «по-перше, сполученості

політичних дій з пануючою в цій спільноті системою цінностей, по-друге, сумісності загальних цілей та практики [державного управління] з приватними цілями та особливостями індивідів [185, с. 18].

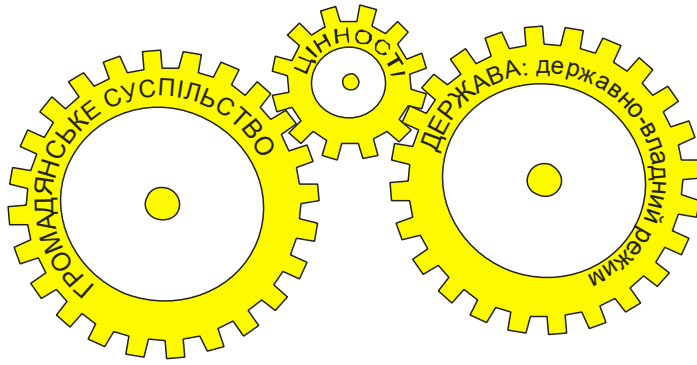
У свою чергу, легітимна державна влада, сама виступаючи як ціннісна орієнтація елітарних верств суспільства, в разі її успішної реалізації гарантує суспільству в цілому наступну цінність – порядок. А порядок, на думку В. Козакова, як усвідомлена суспільством екзистенційна цінність, у свою чергу, виступає механізмом підтримання державної влади [70, с. 152]. Утрата основоположних цінностей суспільства неминуче призводить до його дезорганізації внаслідок руйнування механізмів відповідальності: «якщо в суспільстві зникає “зміст”, то виникають сприятливі умови для появи нігілізму, анархії, знищення будь-яких обітниць та обов’язків перед суспільством, заперечення всіх і превсяких норм» [186, с. 57-58]. Отже, відповідальність виступає не тільки ключовою цінністю держави, але й одночасно – механізмом впливу на державу громадянського суспільства. При цьому механізм взаємодії громадянського суспільства з державою та органами державної влади може бути схематично представлений у вигляді зубчастої передачі зі співпадаючими та не співпадаючими зубцями ведучої та відомої шестерен (див. Рис. 2.7).

Механізм взаємодії влади та громадянського суспільства, як зазначає В. Мартиненко [187, с. 39-40], може існувати у чотирьох модифікаціях:

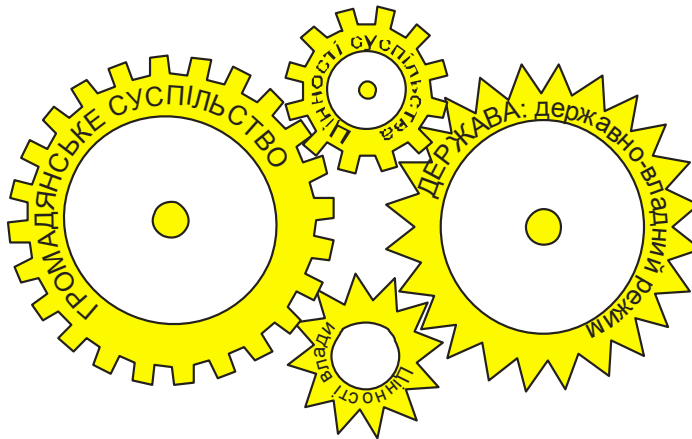
– модель приватизації влади (коли державну владу беруть у свої руки потужні фінансово-промислові або мафіозні угруповання, фактично позбавляючи суспільство можливості впливати на персональний склад та політику державних органів влади);

– модель війни всіх проти всіх (коли внаслідок відсутності сильних лідерів і загальної слабкості еліти точиться постійна боротьба за вплив на владу, всередині самої влади, що призводить до її неієздатності);

– модель патронажу (коли за рахунок збереження командних методів управління верховна влада контролює /вірніше – «кришує»/ бізнес та інші сфери життєдіяльності, дозволяючи нормально функціонувати лише тим інституціям громадянського суспільства, які патронуються державною владою);

а) за єдності цінностей суспільства та влади

б) за конфлікту цінностей суспільства та влади

Рис. 2.7. Ціннісна система суспільства як механізм взаємодії громадянського суспільства та держави

– модель партнерства передбачає відвертий чесний діалог влади та суспільства, співпрацю у виробленні, прийнятті та реалізації державно-управлінських рішень, широку політичну участь та демократичні форми управління. На переконання В. Мартиненка, саме цю модель «в умовах транзитивного українського суспільства ми вправі розглядати як основний метод демократизації державної влади й управління процесами суспільних трансформацій» [там само, с. 67].

Аналізуючи українську політичну практику часів незалежності, слід визнати, що в модерній історії нашої держави застосовувалися три із зазначених моделей – патронажу (початок–середина президентства Л. Кучми), приватизації влади (кінець президентства Л. Кучми) та війни всіх проти всіх (президентство В. Ющенко). Модель партнерства як дійсно демократичний механізм державного управління все ще чекає на свою українську прописку.

Структура механізмів державного управління різними науковими школами та науковцями висвітлюється різним чином.

Так один з авторів ґрунтовного вітчизняного політологічного енциклопедичного словника О. Батанов, визначає механізм держави як комплексну системну категорію, яка характеризується єдністю організаційних, нормативно-регулятивних, матеріально-технічних, бюджетно-фінансових, ідеологічних та соціально-культурних способів і засобів матеріалізації публічної влади., завдяки яким держава здійснює покладені на неї завдання та функції. Цю систему складають інституційні, політичні, економічні, культурні, юридичні (нормативно-регулятивні), матеріально-технічні, бюджетно-фінансові, духовні (ідеологічні) механізми [47, с. 338-339].

Сучасна вітчизняна політична наука розрізняє державні механізми а) створення; б) дії, взаємодії, існування, функціонування; в) передачі влади [53, с. 380].

Економічна наука оперує здебільшого економічним, господарським та організаційним механізмами. За допомогою «економічного механізму» розкривається взаємозв'язок між різними економічними явищами, «господарський механізм» віддзеркалює структуру відтворювального процесу, а «організаційний механізм» розглядається через різні впливи (зовнішні, внутрішні), які виникають у суб'єктів господарювання з приводу виробництва і споживання матеріальних благ. Фахівець з державного управління А. Кузнецов класифікує механізми державного управління за змістом, за принципом структурної побудови, за рівнем керованого впливу та за факторами впливу [176, с. 8].

Підсумовуючи розвідку, спробуємо дати інтегральне визначення категорії «механізм державного управління» у її широкому розумінні, спираючись на визначені характерні ознаки (як спільні для всіх видів механізмів, так і специфічні для державного управління): *Механізм державного управління* – це системна сукупність інституцій, структур, послідовних дій, форм, станів і процесів у державі як продукт організованої людської діяльності, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей та вирішення нагальних суспільно-

політичних проблем за рахунок державного впливу та регулювання суспільної життєдіяльності на підставі усталених суспільних цінностей, норм і правил; є формою реалізацію функцій держави та має в якості суб'єкта органи державного управління. Відповідно, і класифікувати механізми державного управління можна за сферами життєдіяльності суспільства, функціональним призначенням, рівнем державного впливу, суб'єктом управління тощо.

2.2. Ціннісна домінанта взаємодії влади і суспільства в контексті легітимізації держави

«Громадянське суспільство» – одна з найпоширеніших категорій політології, що розроблялася Ш.Л. Монтеस्क'є, Дж. Локком, Т. Гоббсом, І. Кантом, Г. Гегелем. Ці політичні мислителі або детально аналізували зазначене поняття, або згадували цю категорію в антитезі «громадянське суспільство – держава», наполегливо підводячи нас до думки, що громадянське суспільство є соціальною субстанцією, що перебуває поза державою, опозиційна їй, і навіть у всьому протистоїть державі.

Громадянське суспільство і демократична держава – це парні наукові категорії. Без громадянського суспільства немає і демократичної держави, бо демократія повинна виражати і відображати інтереси громадянського суспільства. «Держава є виразником різнопланових особливих інтересів індивідів та соціальних груп, а громадянське суспільство – носієм і джерелом продукування цих інтересів» [9, с. 75].

У свою черг, інтереси формуються через ціннісний вимір. Як зазначає українська дослідниця Г. Гараніна, «людська діяльність немислима без цінностей, які надають їй цілеспрямованого смислу». Сучасні трансформаційні процеси спонукають до зміни цінностей, породжуючи чимало болючих проблем у суспільстві, котрі не завжди можна пояснити об'єктивною логікою розвитку, «цінності недостатньо проголосити, їх треба формувати, поширювати, тиражувати, закріплювати в суспільній свідомості, культивувати» [188, с. 54– 58].

Серед політичних мислителів Т. Гоббс був першим, хто використав термін «громадянське суспільство» в тому сенсі, в якому це заведено в сучасній політичній науці. Але, як про це свідчать книги великого англійця, він ототожнював громадянське суспільство і державу. Так у «Левіафані» Т. Гоббс послідовно обстоює абсолютний ціннісний пріоритет держави, і громадянське суспільство там він виводить лише для того, щоб висвітлити те, що має підкорятися цьому велетневі. За Т. Гоббсом поза державою панують війни, страх, бідність, мерзота, варварство, дикість, нещасття; «справедливість та власність починаються з появою держави», яка приводить громадянське суспільство до цивілізованої впорядкованості на основі права [189, с. 109]. Будь-який відступ від останнього призводить до хвороби держави, до заколотів і загибелі. Так загинула Римська імперія та інші держави, що порушували державні засади.

Вивчення та подальше уточнення поняття «громадянське суспільство» здійснив у своїх працях Дж. Локк, який не тільки услід за Т. Гоббсом активно використовує категорію «громадянське суспільство», але, мабуть, став першим, хто по-справжньому, хоча і неявно, проголошував примат громадянського суспільства перед державою.

Дж. Локк указував, що основу громадянського суспільства складає приватна власність. Якщо у Т. Гоббса абсолютним володарем приватної власності виступала держава, яка може, якщо вважає за потрібне, конфіскувати будь-яку приватну власність, то для Дж. Локка приватна власність є священною та недоторканою, оскільки «великою та головною метою об'єднання людей у державу є збереження їхньої власності» [190, с. 332]. Якщо Гоббс допускає наявність політичних акторів, що перебувають начебто поза законами держави, то Локк переконаний, що для жодної людини не може бути зроблено виняток. «Для багатого та бідного, для фаворита при дворі та селянина за плугом» має бути єдиний закон, який є правителем громадянського суспільства» [там само, с. 345].

Ш.Л. Монтеск'є в трактаті «Про дух законів» визначає дві гарантії від диктатури і свавілля властей: громадянське суспільство і розділення властей.

Він обґрунтовує верховенство права, будучи, по суті, першим теоретиком концепції правової держави. Він формулює поняття свободи як права робити все, що дозволено законом [191, с. 169–187].

На противагу Т. Гоббсу, Ш.-Л. Монтеस्क'є, не ототожнює громадянське суспільство з державою; він розрізняє громадянські і політичні закони. Перші закони – безпосередньо громадянські, або закони власні, що не мають офіційного закріплення в державних документах. Політичні закони – суть закони громадянського суспільства, але трансформовані в державу і тому політичні, тобто ті, що дають людям певну свободу дій в державі, обмежуючи їх природну свободу. Розглядаючи діалектику громадянських і політичних законів, Ш.Л. Монтеस्क'є ніби формулює суперечливу їх єдність. Зникнення однієї із сторін призводить або до анархії (при зникненні політичних законів), або до тоталітаризму (при порушенні законів власності, громадянських законів).

Слід зазначити, що до Гегеля так чи інакше очевидно не виділяється громадянське суспільство – воно явно не зіставляється, як щось незалежне, самостійне, з державою. За Гегелем громадянське суспільство має місце поруч з державою, а не в середині неї. Громадянське суспільство і держава утворюють тотожність уже як самостійні інститути. Ця тотожність діалектично роздвоєна: приватні інтереси (громадянське суспільство, сім'я) і спільний інтерес (держава). При зіткненні цих інтересів вони мають бути підпорядковані державі. Тим самим сім'я і громадянське суспільство є складовими частинами держави. Отже, Гегель, як нам уявляється, послідовно проводить відокремлення громадянського суспільства і держави, констатує залежність і підлеглисть громадянського суспільства державі, а потім і поглинання громадянського суспільства державою [192, с. 227–369].

Однак у працях усіх цих мислителів легко помітити, що громадянське суспільство є цариною свободи, тоді як держава постає цариною права та примусу влади. Таким чином, можна говорити, що взаємодія держави та громадянського суспільства в ціннісному вимірі є діалектичною опозицією пріоритету «влади – свободи» (див. Рис 2.8). Громадянське суспільство постає базисним механізмом узгодження ціннісних пріоритетів суспільного розвитку

на шкалі бінарної опозиції «влада – свобода», унаслідок дії якого формується той політичний режим, цінностям якого найбільшою мірою відповідає пануюча в цьому суспільстві система цінностей.

Рис. 2.8. Ціннісна опозиція пріоритету «влади – свободи» в державному бутті.

Традиційно під громадянським суспільством розуміється сукупність або система саморегульованих медіаторних (посередницьких) груп, які:

– відносно незалежні як від органів державної влади, так і від недержавних одиниць виробництва і відтворення, тобто від фірм і сімей;

– здатні планувати і здійснювати колективні акції із захисту (досягненню) своїх інтересів або прагнень;

– не прагнуть при цьому підмінити собою ані державні структури, ані приватних виробників або ж перебрати на себе функції з управління політикою загалом, але згодні діяти в рамках уже громадянських або правових норм, що склалися.

Таким чином, громадянське суспільство припускає наявність чотирьох ціннісних параметрів: двоякого роду автономії та незалежності, колективного самозахисту, неузурпації чужих прерогатив, громадянськості. Цими нормами мають керуватися посередницькі одиниці громадянського суспільства, але їх мусять дотримуватися і органи державної влади та приватні виробники [193, с.18–20].

Необхідними умовами ефективної взаємодії громадянського суспільства та демократичного політичного режиму є:

– демократична система цінностей, що лежать у підґрунті відносин між державою і громадянським суспільством;

– роль і відповідальність громадян у творенні публічної влади;

– роль освіти для формування громадянськості та захисту прав людини;

– створення нормативно-правової бази для діяльності і розвитку інститутів громадянського суспільства;

– створення державно-інституціональних основ підтримки розвитку громадянського суспільства.

– гармонійного розвитку всіх трьох боків трикутника «людина – суспільство – держава» [194, с. 107].

У реальному житті можуть зустрічатися чотири діалектично суперечливі варіанти взаємовідносин громадянського суспільства і держави, які наочно демонструє ціннісна шкала бінарної опозиції «влада – свобода». За першого варіанту (домінування влади) громадянське суспільство повністю пригнічується державою, внаслідок чого виникає тоталітарний режим. Другий варіант передбачає домінування свободи, яке фактично руйнує державу і призводить до хаосу анархії. За третім варіантом держава виконує волю громадянського суспільства, але обидва ці інститути діють у рамках права. Тоді виникає демократичний режим. В останньому випадку точиться боротьба між громадянським суспільством і державою, і тоді за переваги влади виникають авторитарні режими різного ступеня жорстокості.

Громадянське суспільство уособлюється в самодіяльних асоціаціях людей (релігійних і політичних корпораціях, купецьких гільдіях, кооперативах, профспілках і таке інше), покликаних виражати і захищати їх групові й індивідуальні інтереси та права, ставати в особливі відносини з державою. Чим більш розвинене громадянське суспільство, чим більше місце в суспільній свідомості посідають цінності свободи та саморозвитку, тим більше підстав для формування демократичних режимів, і, навпаки, чим менше розвинене громадянське суспільство, тим більш імовірно існування авторитарних і тоталітарних режимів.

Громадянське суспільство можна уявити як свого роду соціальний простір, в якому у відповідності до суспільних та власних ціннісних пріоритетів люди взаємодіють як незалежні один від одного і держави індивіди. Основа громадянського суспільства – цивілізований, самодіяльний, повноправний індивід, від істотних рис якого залежать якість і зміст усього громадянського

суспільства. Особистість виступає як найважливіша умова існування і громадянського суспільства, і демократичної держави, що покликані забезпечити людину правом на самореалізацію як економічних, так і культурних, духовних та політичних ціннісних пріоритетів, реалізуючи які, особистість забезпечує відтворення соціального життя.

Якщо головним елементом громадянського суспільства виступає особа, то його несучим каркасом та механізмами – всі ті соціальні інститути, організації і групи, які покликані сприяти всебічній реалізації індивіда, його інтересів, цілей, прагнень. Ідеї індивідуальної свободи і приватної власності лежать в основі концепції громадянського суспільства. Значне місце в громадянському суспільстві посідають зацікавлені групи, що є різного роду організаціями або асоціаціями робітників, фермерів, підприємців, лікарів, адвокатів, інженерів, викладачів, учених; церковні, жіночі, молодіжні та інші громадські організації, об'єднані спільністю економічних, етнічних, релігійних, регіональних, демографічних, професійних та інших інтересів. Зацікавлені групи й організації надають окремій особі можливість реалізації її здібностей.

Громадянське суспільство припускає створення захисних засобів, щоб ніхто не міг опуститися нижче за загальний початковий статус, і, природно, однією з найважливіших функцій громадянського суспільства є забезпечення мінімуму необхідних засобів існування для всіх своїх членів.

Із зазначеного випливає принципове значення для демократизації української держави ефективної партнерської взаємодії інституцій держави та громадянського суспільства, що обумовлюється емпіричною закономірністю: «Демократичний режим може встановлюватися та розвиватися не інакше, як через забезпечення індивідуальних, групових та особистих свобод громадян. Намагання спрямувати розвиток електорального режиму в інше річище, ніж до якості ліберальної демократії, призводять до його виродження в автократію» [195, с. 85].

У структурному плані взаємодію громадянського суспільства з політичними режимами можна представити у вигляді діалектичної сукупності трьох головних сфер життєдіяльності: економічної, політичної і духовної.

Економічна сфера – це царина задоволення економічних потреб та свобод людини і, перш за все, відносини власності. Виражаючись у конкретних формах діяльності, ці відносини визначають різноманіття виробничих об'єднань і організацій (трудові колективи, кооперативи, артіль, товариства, підприємницькі асоціації, сімейні об'єднання тощо). Багатство і різноманітність цих утворень безпосередньо залежить від різноманіття різних форм власності. Під час економічної взаємодії демократична держава та громадянське суспільство встановлюють такий рівень економічних свобод і державного регулювання економіки, який би найбільшою мірою стимулював подальший економічний розвиток.

Політична сфера – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом участі в різного роду партіях, рухах, громадянських ініціативах, асоціаціях. Саме цей інтерес є домінуючим і таким, що визначає політичний образ будь-якої організації, її ставлення до існуючої держави. Під час політичної взаємодії демократична держава та громадянське суспільство забезпечують пріоритет політичних прав і свобод людини в повсякденному державному управлінні.

Духовна сфера – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства в суспільній та індивідуальній свідомості, що виражаються на запропонованому рівні у вигляді наукових теорій, концепцій і на рівні суспільної психології – у формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традиції тощо. Під час духовної взаємодії демократична держава та громадянське суспільство цілеспрямовано формують через механізми соціалізації такі ціннісні уподобання індивідів, які б найбільшою мірою відповідали домінуючій в суспільстві демократичній системі цінностей.

В аксіологічному дискурсі взаємодія політичного режиму та громадянського суспільства передбачає також кілька умов, необхідних для успішного формування та функціонування демократії, зокрема наступні:

– власність як основа індивідуальної свободи. Вона припускає, що кожен член громадянського суспільства має володіти власністю, яка робить його незалежним громадянином;

– достатня розвиненість різноманітної соціально-політичної суспільної структури, що виражає всю безліч інтересів у суспільстві. Мається на увазі, перш за все, різноманіття політичних груп, союзів, партій, організацій, груп тиску. Ця структура створює (разом з існуючими вертикальними зв'язками, що виражаються у відносинах особи і держави) горизонтальні зв'язки в суспільстві і робить його більш організованим, міцним і стабільним. За відсутності останніх громадянин безпосередньо пов'язаний з державою, і тоді виникає гостра суперечність особи і держави, в якій організаційна сила держави завжди бере гору над індивідом-одинаком;

– розвиток особи, активна, свідома участь у суспільному самоврядуванні. Громадянське суспільство може існувати тільки при індивідові такого ступеня розвиненості, що ми його називаємо особистістю як в соціальному сенсі, так і в психологічному сенсі. Останнє припускає повну самодіяльність при залученості в той або інший інститут громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є механізмом узгодження інтересів громадянина та держави, системою забезпечення життєдіяльності політичної, економічної і духовної сфер, їх відтворення і передачі їх цінностей від покоління до покоління. Часто громадянське суспільство ототожнюється з сферою приватних інтересів, потреб. Людині за своєю природою притаманне життя в співтоваристві людей, але в той самий час для неї є характерною і схильність робити все по-своєму. Самозрозуміло, що в реалізації своєї схильності людина зустрічає протидію з боку інших індивідів, які теж прагнуть все робити по-своєму.

Але для того, щоб не зруйнувати життєві основи суспільства, і створила людська цивілізація громадянське суспільство і державу з їх найважливішими інститутами, визначивши їх метою досягнення гармонії між різними соціальними силами й інтересами, яка, як свідчить історичний досвід, весь час залишалася недосяжним ідеалом, мрією, проте що часто втілюється в конкретно-історичний компроміс, який рятує суспільства від взаємного винищування. Сильне громадянське суспільство сприяє консолідації демократії, зокрема:

– воно стабілізує очікування всередині соціальних груп, унаслідок чого влада отримує більш узагальнену, достовірну та придатну для практичного застосування інформацію, на яку може покластися в процесі управління;

– воно прищеплює громадянські уявлення про інтерес та громадянські норми поведінки, тобто ті, в яких враховується існування суспільства в цілому та в яких визнається демократичний процес;

– воно забезпечує такі канали самовираження й ідентифікації, які є найбільш близькими людям і фірмам і які, у зв'язку з цим, найлегше використовувати при висуненні вимог, особливо вимог, адресованих далеким чиновникам центральних державних органів;

– воно регулює поведінку своїх членів стосовно сфери колективних зобов'язань, полегшуючи тим самим тягар правління як для влади, так і для приватних виробників;

– воно є важливим, хоча і не єдиним, джерелом потенційного спротиву сваволі та тиранії правителів – будь чи то незаконні узурпатори або фанатична більшість.

Проте занадто сильне громадянське суспільство не є для демократії абсолютним благом. Його дія на консолідацію демократичної системи та її подальше функціонування може виявитися й у негативному плані, зокрема:

– воно може зробити процес формування більшості довшим, важчим і випадковим, тим самим знижується ступінь легітимності демократичного уряду;

– воно здатне породити постійні перекоси в розподілі впливів у політичному процесі;

– часто воно впроваджує в політичне життя складну і заплутану систему компромісів, внаслідок яких може бути прийнятий такий політичний курс, якого ніхто не бажав спочатку;

– воно може підсилити тенденцію до вирішення всіх проблем з «суспільного казана», коли кожна асоціація і кожен рух задовольняють свої інтереси за рахунок суспільства в цілому.

У сучасних умовах в країнах з перехідною політичною системою проблема ціннісного вибору є однією з актуальних проблем демократичного

транзиту. Наприклад, українське суспільство розчарувалося у радянських цінностях, відтак посилилася цікавість до західних, ліберальних цінностей. Але з часом почало спостерігатися розчарування й у них. Надмірний лібертаризм (надлишок свободи), як з'ясувалося, негативно впливає на становлення цінсно-нормативної єдності суспільства, розвиток демократії [188, с. 54-55].

Як зазначає українська дослідниця О.Гук, найвищим виміром буття виступає духовність, яка й забезпечує відчуття цілісності, а у часи, «коли руйнуються старі й формуються нові ідеали, у суспільстві створюється своєрідний духовний вакуум. Отже, виникає потреба закласти духовно-теоретичну основу для того, щоб знайти відповіді на посталі культурні, релігійні, соціально-політичні запити сьогодення» [196, с. 4,8].

Поняття «демократія» є багатограним: у широкому розумінні – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації, а у вузькому розумінні воно має тільки політичну спрямованість і означає владу народу. Реальна практика розбудови демократії в країнах західноєвропейської цивілізації демонструє багато в чому несхожі політичні та державноуправлінські режими в США, Великій Британії, Німеччині, Швеції, Італії тощо. Відтак в найбільшому узагальненні заведено говорити про народно-демократичну (соціал-демократичну) та ліберально-демократичну моделі суспільного розвитку.

Лібералізація демократичного режиму передбачає процес інституалізації громадянських свобод без зміни власного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто відбувається опіка державного апарату над демократичними інститутами).

Народно-демократичним називають режим, за якого опіку над демократичними інститутами отримує народ в цілому, і громадянське суспільство зокрема (яскравий приклад таких режимів – сучасні скандинавські країни). Отже, в основі розмежування двох моделей демократичних режимів лежать ціннісні пріоритети громадянського суспільства, що у певній сукупності являють собою матрицю відповідного демократичного режиму. Якими ж є ціннісні пріоритети, окрім уже зазначеного співвідношення впливу держави та громадянського суспільства на демократичні інститути країни?

Свого часу Г. Моска говорив про два типи організації влади. У першому разі влада передається за принципом «зверху вниз» таким чином, що вибір нижчого управлінця здійснюється вищим. В іншому разі діє протилежний принцип – влада делегується знизу догори тими, ким управляють, тим, хто управляє. Перший тип організації влади Г. Моска назвав автократичним, другий – ліберальним. У свою чергу, він виокремлював народно-демократичний тип політичного режиму (до якого зараховував республіки змішаної форми правління – президентсько-парламентської та парламентсько-президентської) та ліберально-демократичний політичний режим (до якого належать, на думку Г. Моски, парламентські республіки) [197, с. 97-98].

Каліфорнійський політолог А. Лейпхарт вирізняє такі характерні риси народно-демократичного режиму як нового типу демократичного правління:

- здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів (у формі кабінету за парламентської системи чи у формі комітету за президентської системи);

- взаємне вето чи правило «співпадаючої більшості» як гарантія інтересів меншини;

- пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподіл посад у державному апараті та засобів державного бюджету;

- високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами [198, с. 155].

Принцип великої коаліції протистоїть уявленням про систему демократії, де є більшість і меншість, оскільки традиційно вони не співпрацюють у якості великої коаліції. На практиці спроби створити таке «об'єднання» в різних країнах були марними.

Право меншості на вето в змозі забезпечити йому повну чи часткову безпеку. При цьому кожна група може досягти успіху, а не зловживати правом вето. Цей принцип було закріплено конституційно у Бельгії.

Наступний принцип – пропорційності – являє собою відхилення від ідеї влади більшості. За його допомогою розподіляються фінансові ресурси та владні позиції. Цей принцип дає змогу більш чітко відобразити електоральні

настрої населення, оскільки всі члени парламенту представлені пропорційно за своєю чисельністю.

Слід також зазначити, що за народно-демократичного політичного режиму ухвалення рішень за відсутності первинної згоди може здійснюватися у два способи. Перший – вирішення одночасно декількох питань шляхом взаємних поступок, другий – делегування права вирішення складних і важливих питань визнаним лідерам.

З попереднього принципу походить наступний – автономії сегментів, тобто самоврядування меншин у сфері своїх виняткових інтересів. Цей принцип означає наступне: за всіма питаннями загального характеру рішення ухвалюються всіма сегментами, керуючись принципом пропорційності, за більш складними та важливими питаннями кожний сегмент виносить ухвалу самостійно. При цьому слід зазначити, що делегування членам коаліції прав реалізації та розробки політичних рішень є стимулом для виникнення організацій, що представляють їхні інтереси. Особливою формою автономії сегментів виступає федералізм, який забезпечує участь усіх регіонів в ухваленні рішень та автономію цих регіонів.

За Р. Мухаєвим, народно-демократичний державно-політичний режим має також і свої недоліки. Головний – втрата темпів і гнучкості при ухваленні політичних рішень. Це ускладнює досягнення стабільності. По-перше, ухвалення рішень у рамках великої коаліції здійснюється не достатньо швидко, оскільки дійти згоди з невеликою кількістю учасників завжди легше. По-друге, рішення взагалі може не ухвалитися, якщо керуватися принципом взаємного вето. По-третє, ефективність управлінської системи знижує правило пропорційного представництва за умов призначення на державну службу людини, не спираючись на її особисті якості, а роблячи вибір, виходячи з приналежності до тієї або іншої коаліції. І щодо останнього принципу: автономія сегментів робить дорожчим «народно-демократичний» режим, оскільки вимагає більших коштів для створення кожному сегменту власних управлінських структур [199, с. 189]. Це дає змогу зробити висновок, що народно-демократичний режим «інертний в ухваленні короткострокових

рішень, проте ефективний при реалізації стратегічних завдань, які вимагають консенсусу всіх політичних сил» [там само, с. 190].

Ще один недолік відзначає вітчизняний дослідник А. Стьопін. Він наголошує, що «сучасні політичні реалії свідчать, що традиційна модель демократії вже не задовольняє людство. Диктатура більшості – то вчорашній день, плюралізм тільки частково вирішує проблеми суспільства. Все частіше йдеться про необхідність консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, котра змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів, шляхів конструктивної співпраці з усіма політичними силами, створення “вирішальної меншості” і забезпечення її активної участі в управлінні суспільством. До речі, світова спільнота вже має певний досвід функціонування такої форми правління. Її елементи використовуються в англосаксонських і деяких північноєвропейських державах» [200, с. 40].

Ліберальна теорія демократії (як ідеологічний базис ліберально-демократичних режимів) заснована на англосаксонській традиції, яка розглядає демократію як відповідальне і компетентне правління. Головними принципами ліберально-демократичного політичного режиму є наступні:

- конституційний лібералізм, тобто оформлені законодавчо і соціальні, політичні, економічні, релігійні та інші права та свободи громадян;
- чіткий розподіл влади, ефективна система стримувань та противаг;
- обмеженість компетенції виконавчої влади та її підзвітність, яка забезпечується парламентом, незалежною судовою владою, омбудсменами;
- вільні, регулярні конкурентні вибори, результат яких невизначений;
- захист прав культурних, етнічних, релігійних та інших меншин;
- наявність постійних каналів вираження і представництва інтересів та цінностей громадян у вигляді партій, асоціацій, незалежних ЗМІ;
- влада закону, яка забезпечує захист громадян від свавільного арешту, терору, катувань, від невинуватого втручання в їхнє особисте життя з боку не тільки держави, але й організованих антисупільних сил [201, с.77].

Треба також зазначити, що сам процес утвердження принципу демократії залежить від загального рівня розвитку суспільства, від типу домінуючої в

ньому політичної культури. Цінностями ліберально-демократичного політичного режиму, з огляду на це, виступають самоцінність автономної особистості, її свобода визначення форм і сфери використання своєї енергії, вибір діяльності, тобто стверджується ідея індивідуалізму та гуманізму.

Такі цінності споріднені з цінностями народно-демократичного політичного режиму, проте, на нашу думку, різниця полягає в тому, що останній режим орієнтується більше на певний рівень колективізму. При цьому права та свободи окремої особистості не пригнічуються, лише посилюється роль колективу при ухваленні рішень, орієнтованих на все суспільство.

Для ліберальної демократії не є властивим існування великої коаліції, яка є характеристикою народно-демократичного режиму. Не дивлячись на принципи першого режиму, він певною мірою обмежує участь у парламенті окремих політичних груп. Це явище є виправданим, оскільки існує ймовірність порушення великою коаліцією балансу між гілками влади.

Правило «співпадаючої більшості», яке являє собою одну з головних характеристик народно-демократичного політичного режиму, не є виправданим для режиму ліберальної демократії. Попри те, що остання форма державно-політичного устрою є ні чим іншим, як втіленням прав і свобод демократії, взаємне вето в цьому випадку може лише посилити протистояння між більшістю і меншістю в парламенті.

У ліберальній моделі демократії принцип відповідальності домінує над принципом співучасті. Останній, на нашу думку, є однією з головних характеристик «народно-демократичного» режиму.

Високий ступінь автономності кожного сегменту управління негативно впливає на здійснювану політику у ліберально-демократичному режимі. Цей факт пояснюється тим, що в конституції закріплено повноваження, які народ делегує своїм обранцям. Звідси випливає, що кожний сегмент має право ухвалити таке рішення, яке відповідає інтересам тієї групи, представником якої він є. Проте у разі, коли вирішення питань стосовно всього суспільства кожна група бачить у використанні різних шляхів, це лише посилює хаос та протистояння.

Принцип пропорційності являє собою значне відхилення від влади більшості. Він також пов'язаний з процесом ухвалення рішень. Про складність їхнього ухвалення за умов дотримання цього критерію ми казали вище.

Крім того, слід зазначити, що ліберально-демократичний політичний режим досить помітно відрізняється від демократії. Лібералізм заснований на праві особистості бути вільною. У цьому сенсі різниця між режимами є очевидною: якщо лібералізм орієнтується на свободу індивіда, демократія спирається на право більшості. При цьому в демократичний спосіб може бути пригнічено свободу індивіда, чого ми не спостерігаємо за ліберально-демократичного режиму. Водночас лібералізм також у змозі завдати шкоди демократії у разі, якщо він розпорошить суспільство за груповими інтересами, а потім за індивідуальними цілями.

Слід також зазначити, що народно-демократичний і ліберально-демократичний державно-політичні режими мають низку спільних рис, які проявляються тому, що обидва вони є уособленням демократії. Саме з цієї причини їх загальними рисами є головні принципи конституцій: гарантія прав та свобод громадян; розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову; захист прав меншин; конкурентні, вільні вибори; влада закону. У цьому разі варто навести цитату Й. Шумпетера, який підкреслював, що демократія «є політичний метод, тобто певна система інституцій для ухвалення політичних (правових та адміністративних) рішень... це не обов'язково абсолютний ідеал з огляду на його власні якості. Вона, однак, замінює його, бо обов'язково завжди і всюди слугує певним інтересам чи ідеалам» [202, с. 467 – 468]. Політична практика свідчить про те, що демократичний режим як метод продуктивно функціонує лише в тому суспільстві, де ідеали й орієнтації засновані на ліберальному фундаменті.

Сучасні демократичні суспільства можуть відрізнитись одне від одного формою правління, типом державно-територіального устрою, партійними системами, особливостями взаємодії держави та громадянського суспільства. Проте, на думку Т. Лебедевої, «в кожній демократичній країні ці інститути ефективно забезпечують основні норми ліберальної демократії» [201, с.77].

Політична практика свідчить про те, що будь-яке сучасне суспільство, що здійснює кардинальні реформи, орієнтовані на людину, її права та свободи, створює соціальну тканину, основою якої є ліберальна демократія. Сучасні дослідники зазначають, що «успішне функціонування ліберально-демократичного режиму передбачає високий рівень довіри громадян до інститутів політичної влади, які забезпечують представництво їх інтересів. У цьому випадку загальний рівень легітимності державного устрою зростає, що сприяє стабільному і гармонійному розвитку суспільства» [203, с. 56]. Водночас атмосфера довіри, на переконання М. Пірен, слугує укріпленню демократії, оскільки саме довіра виступає живильною енергією механізму соціально-політичної взаємодії та лежить в основі соціальності як уміння жити в єдиній спільноті [204, с. 64].

Практично всі концепції політичної трансформації розглядають демократизм і лібералізм у якості етапів транзиту. Проте, якщо лібералізація модифікує відносини держави і громадянського суспільства, то демократизація змінює відносини між державою та політичним суспільством.

У часовому просторі ліберально-демократичний режим завжди передує народно-демократичному. Саме через це вони взаємопов'язані. Крім того, жоден з них не перебуває у статичному, раз і назавжди визначеному стані, а постійно розвивається, еволюціонує, що є доказом їхнього зв'язку.

Відомий політолог А. Пшеворський вважає демократичний режим «системою, за якої існує здорова конкурентна політична боротьба між партіями, коли поразка не є ані соціальним соромом, ані злочином» [205, с. 205]. Цей термін можна віднести не тільки до народно-демократичного, але й до ліберально-демократичного режиму, оскільки обидва вони, попри різницю, є уособленням певної форми демократії. Учений виділяє два процеси переходу до демократії, першим з яких є лібералізація, результатом якої стає або посилення існуючого тоталітарного режиму, або перехід до демократії. Другий етап – демократизація – характеризується конструюванням демократичного правління.

Отже, ми можемо побачити, що народно-демократичний і ліберально-демократичний режими мають властивості, які притаманні їм обом, а також

відмінності, які дають змогу поставити чітку межу між ними як різними проявами демократії.

На практиці кожен з усіх головних типів політичних режимів рідко зустрічається у, так би мовити, чистому вигляді. Найчастіше політичний режим у кожній країні виступає як поєднання у тій або іншій пропорції ознак різних типів, передусім демократичного та авторитарного, з переважанням ознак того або іншого режиму. У зв'язку з цим виокремлюють, зокрема, також жорстко авторитарний, авторитарно-демократичний і демократично-авторитарний, розгорнуто-демократичний та анархо-демократичний режим. До складу розгорнуто-демократичного політичного режиму якраз і відносять народно-демократичний та ліберально-демократичний політичний режими.

Таким чином, вищезазначені режими співіснують у вимірі демократії як автономні системи. Народно-демократичний режим націлений на згоду більшості, ліберально-демократичний орієнтується на особистість як основного виразника інтересів і цілей суспільства.

Проте обидва державно-політичні режими у своєму підґрунті мають права та свободи громадян, а також такий тип відносин між державою і громадянським суспільством та в самому суспільстві, який відповідає принципам демократії. У цьому полягає найбільша схожість цих режимів. Тим не менш, вони склалися під тиском певних історичних, політичних, соціально-економічних умов, і трансформація їх відбувається поступово, орієнтуючись на сучасний стан держав.

На нашу думку, подальший розвиток державно-політичних режимів проходитиме в дусі вибору одного з зазначених режимів, залежно від типу суспільства. Наприклад, західне суспільство завжди тяжіло до ліберальної демократії, оскільки менталітет країн Заходу відрізняється індивідуалізмом. Громадяни країн Східної Європи, навпаки, більш схильні до колективізму, а тому можна припустити, що народно-демократичний режим більше придатний для їхнього суспільства.

Слід зазначити, що народно-демократичний та ліберально-демократичний політичні режими сьогодні становлять основу світових режимів. Кожний з них

має свої недоліки та переваги, які проявляються при ухваленні важливих політичних рішень. Проте, виходячи з сучасних тенденцій демократичного транзиту, можна говорити (услід за Френсісом Фукуямою) про поступове утвердження демократичних режимів у глобальному суспільному просторі.

Важливими ціннісними пріоритетами демократичного здійснення влади в суспільстві мають утвердитися універсальні процедури («...демократична процедура представляє принцип, вищий за всі інші» [206, с. 35]), характер реалізації яких і обумовлює формування відповідного демократичного режиму.

До цих процедур відносять те, що:

- вищий політичний законодавчий орган має обиратися народом;
- поряд з ним мають існувати виборні органи влади та управління менш високих рівнів, аж до самоврядування;
- усі виборці мають бути рівними у правах, а виборче право – загальним;
- голосування мусить бути вільним;
- вибір серед ряду альтернатив має виключати голосування списком;
- вибори повинні здійснюватися на всіх рівнях більшістю голосів, хоча таке значення цієї більшості може визначатися різним чином;
- рішення більшості обмежує права меншості;
- орган влади повинен користуватися довірою інших органів влади;
- відносини суспільства та обраних ним органів влади мають бути взаємними і симетричними, з гарантованою законом і реакціями виборців відповідальністю носіїв влади;
- демократія існує під безперервним і пильним громадським контролем;
- держава та суспільство напрацьовують дієві механізми попередження та усунення конфліктів на всіх соціальних і політичних рівнях: між поділеними владами, між більшістю і меншістю, соціальними групами, націями, містом і селом тощо.

Водночас глобальна демократизація не є процесом, що автоматично розповсюдиться на всі країни та принесе сам собою, наприклад, Україні сучасну демократію. Трансформація, тобто перетворення, політичних режимів може відбуватися не тільки у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до

демократії, але й у зворотному. Навіть країни з розвиненими демократичними механізмами здійснення державної влади, високим рівнем політичної культури населення, давніми демократичними традиціями не застраховані від проявів авторитаризму, котрий є іманентно притаманним будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством.

Демократія не дається раз і назавжди. Громадянське суспільство має постійно бути насторожі, захищатися від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею, формувати ціннісну матрицю демократичного політичного режиму. Це вимагає формування нової демократичної системи цінностей громадянського суспільства в Україні, яка була б здатна нав'язати державі дійсно демократичний політичний режим, спроможний задовольнити головні економічні, соціальні та політичні інтереси громадян.

В іншому разі нові політичні системні кризи є неминучими. Адже «не задоволені потреби і свого часу не реалізовані інтереси до “історичного архіву” не здаються, вони лише поринають у соціальний ґрунт, “конденсуючись” там неначе задля того, аби вибухнути в найнесподіваніший для центральних державних властей момент» [207, с. 47].

2.3. Політичні цінності в структурі соціальних комунікацій та сталого розвитку державних інституцій

У державному управлінні ключовий характер мають суспільно-політичні цінності, які є ядром політичної системи, реалізуються в процесі соціальної комунікації та обумовлюють характер політичного режиму держави. Ми живемо в епоху переоцінки самих основ соціального та політичного життя, коли складається нова система суспільних цінностей та нові механізми соціальної комунікації.

Між тим, формат соціально-політичної комунікації в будь-якому суспільстві багато в чому закладений в домінуючих архетипах особистостей,

причому самі архетипи К. Г. Юнг визначав як не що інше, ніж форми прояву інстинктів, а важливою складовою архетипів, що закріплюється в них на рівні несвідомого, він назвав «цінності, що стали традицією» [208]. Детермінована домінуючими архетипами соціетальна і колективна психіка виступає не тільки підґрунтям формування національного характеру та менталітету, але й «є тим соціальним процесом, який відіграє вирішальну роль у побудові структури суспільства і самоідентифікації людей у ній. Усі інші соціальні інститути є проекцією колективної психіки і соціальної психології суспільства» [209, с. 3–4].

Соціально-політичною комунікацією (лат. *communicatio* від *communico* – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) прийнято називати процесом «взаємодії між соціально-політичними суб'єктами, елементами політичної системи, самою політичною системою та суспільством шляхом обміну інформацією безпосередньо або за допомогою телебачення, радіо, преси, мережі Інтернет тощо» [210, с. 118-119].

Як видно з визначення, соціально-політична комунікація в суспільстві завжди відбувається між: людьми як носіями певних архетипів; людиною та групою, спільнотою, державою, уособленою в державних службовцях та органах державної влади; між групами та спільнотами; між спільнотами та державою тощо. Ця комунікативна взаємодія може здійснюватися як безпосередньо, так і опосередковано, за допомогою різноманітних каналів комунікації. Державне управління є неможливим без обміну інформацією. Такий обмін за допомогою механізму соціальної комунікації об'єднує політичну систему та громадянське суспільство і дає інститутам публічної влади змогу виконувати функції управління державою і суспільством.

Успішне функціонування сучасної демократії, залученість громадян до політики, їхня політична компетентність, здатність робити усвідомлений, обґрунтований вибір і ухвалювати раціональні рішення — все це залежить від доступу громадян до всієї можливої інформації про діяльність урядів, парламентів, інших офіційних інституцій, не кажучи вже про перебіг виборів та поведінку учасників електорального процесу. Чим повнішу інформацію мають

учасники політичного процесу, чим прозорішою є політика, тим легше надати їй демократичного змісту, примусити слугувати людям, усьому суспільству. В. Новак наголошує, що в демократичному суспільстві головними ціннісними ознаками соціально-політичної комунікації як механізму взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства є «об'єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра» [211, с. 119].

Соціально-політична комунікація є найбільш широко використовуваним механізмом взаємного узгодження інтересів, соціальних дій та цілей розвитку людини, суспільства та держави. Існує значна кількість моделей і схем соціально-політичної комунікації, серед яких однією з найвідоміших є комунікативний ланцюг Г. Лассуела (див. Рис. 2.8.).

Рис. 2.8. Механізм соціальної комунікації Г. Лассуела (комунікативний ланцюг) [212, с. 19].

Водночас соціально-політична (або масова) комунікація як систематичне розповсюдження повідомлень серед чисельно великих розпоршених аудиторій з метою впливу на оцінки, думки та поведінку людей може мати полярний – від позитивного до негативного – характер. Останнє відбувається внаслідок притаманній зазначеному процесу «маніпулятивно-управлінській функції», що

«впливаючи на наші культурні та соціально-психологічні цінності, змінює наші установки, моделі поведінки та сприйняття дійсності» [213, с. 12].

З точки зору державного управління принципово важливим результатом соціальної комунікації в державі має бути підтримка соціального порозуміння та політичної стабільності. Як зазначають дослідники демократичних систем, політична стабільність у будь-якій країні значною мірою обумовлена регулюванням відносин системи суспільних зв'язків (між гілками влади, владою та бізнесом, культурою та суспільством) [214, с.27].

Не випадково саме теорія демократичної стабільності Г. Екстайна [215] свого часу дала поштовх для початку вивчення феномену політичної культури та появи в 1963 р. концептуальної праці Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура: політичні орієнтації та демократія в п'яти країнах» [372].

Хоча історично перші спроби порівняльних досліджень царини політичних культур були започатковані ще у двадцятих роках минулого століття в Чиказькому університеті (проект Ч. Мерріама «Становлення громадян»), однак вони виявилися в цілому невдалими. І лише через 30 років, коли, повторюючи подібні дослідження, Г. Алмонд і С. Верба пов'язали становлення громадянської культури з соціальною (демократичною) стабільністю, з'явилась загальновизнана у світі концепція політичної культури та класичне визначення: «Політична культура – це сукупність особистих позицій та орієнтацій членів конкретної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що створює першооснову політичних дій та надає цим діям сенс. Особисті (індивідуальні) орієнтації стосовно різних політичних об'єктів містять у собі: пізнавальні (істинне/неправдиве знання щодо явищ, подій, ідей); афективні (відчуття комунікації, залученості, протидії політичним об'єктам); оціночні (судження, думки щодо об'єктів, які передбачають застосування певних критеріїв)» [71, с. 489].

Отже, з цього визначення видно, що однією з головних якостей цієї категорії є комунікативний характер, а поле реалізації політичної культури – це система суспільних зв'язків. У найбільш загальному вигляді система суспільних зв'язків як процес соціальної комунікації є необхідним елементом соціальної

взаємодії та соціальної стабільності, де реалізуються взаємні потреби різноманітних частин суспільного організму. Зрозуміло, що в такому ракурсі політична культура виступає визначальним чинником методів, форм та характеру взаємодії держави з інститутами народовладдя.

Саме на цьому наголошує «Короткий Оксфордський політичний словник», визначаючи політичну культуру як «погляди, почування й вартості, що лежать в основі функціонування конкретної політичної системи..., знання та вміння, пов'язані з функціонуванням політичної системи, позитивне та негативне емоційне ставлення до неї, оцінкові судження про систему» [83, с. 524]. Такої ж думки дотримується Д. Ольшанський, який наголошує, що політична культура – це «основа політичної діяльності чи, принаймні, фактор, що визначає її характер, особливості та рівень розвитку» [15, с. 377].

Як зазначав Т. Парсонс, найбільш важливим процесом, що відбувається в соціумі, є процес соціальної комунікації значень, символів – тобто руху інформації. При цьому процес передачі інформації, насамперед політичної, від однієї соціальної групи (підсистеми) до іншої, безпосередньо «зав'язаний» на соціальний розвиток суспільства та його стабільність. За Парсонсом, інформаційний обмін між системами та підсистемами суспільства, що викликає структурні зміни в самих системах, є певним каталізатором суспільних процесів [216, с. 58]. При цьому, на думку дослідника, будь-яка система контролюється такою підсистемою, котра володіє більшим інформаційним потенціалом та використовує найменшу кількість ресурсів (енергії).

Отже, від того, яка саме підсистема суспільства контролює процес суспільної комунікації залежить і стабільність самого суспільства. Адже, за визначенням Е. Тофлера, інформація є «найбільш різнобічним і фундаментальним інструментом влади, оскільки дозволяє його володарю уникнути реакції на виклики, перед якими він опинився, і може бути використаним як засіб примусу інших поводитись таким чином, щоб не порушити особистих інтересів володаря знання. Знання (інформація) надає в розпорядження її володаря найбільш дієву владу» [217, с. 90-91].

Вимога стабільності будь-якої держави диктує, щоб такою системоутворюючою інституцією були політичні інститути держави – органи державної влади.

Конституція України проголошує народ головним суб'єктом влади. Визначальною якісною ознакою владосуб'єктності народу виступає рівень його політичної культури та політичної участі. Саме вони вирішальною мірою обумовлюють характер соціальних комунікацій та владних відносин у державі. Якщо в процесі соціальної комунікації влади та громадянського суспільства формується «широка, свідома і добре організована політична участь», то, за В. Бебиком, це є «найхарактернішою ознакою демократичної складової суспільно-політичної модернізації» [218, с. 112].

На думку автора, така складова соціальної комунікації, як комунікація політична є «кровоносною системою» політичної культури суспільства, оскільки за класичним визначенням Р. Шварценберга «політична комунікація є процесом передавання політичних цінностей, що циркулює між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами» [219, с. 42].

Особливої актуальності питання якісного стану політичної культури в сьогоденній Україні набуває з огляду на емпіричну закономірність, встановлену Робертом Далем, який стверджує, що «консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж політичні інститути *не спираються на демократичну політичну культуру*, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму» [220, р. 34].

Якщо звернутися до еволюції розуміння участі органів державної влади у процесах соціальної комунікації та інформаційному обміні з суспільством, можна виділити п'ять етапів поступової демократизації державної інформаційної та комунікаційної політики:

– *етап диктату*, коли держава доводила відповідну інформацію про свою діяльність у наказовому порядку, не цікавлячись реакцією громадян;

– *етап пропаганди* (однобічного суспільного інформування), коли державні органи вибірково та цілеспрямовано інформували суспільство з приводу тих або інших державно-управлінських рішень, використовуючи елементи нейролінгвістичного програмування та зомбування населення;

– *етап рекламування* (publicity), коли органи державної влади у відповідності до філософії стосунків «надавач послуг (державно-управлінських) – клієнт (громадянин)» рекламують свою діяльність, використовуючи при цьому форми та методи бізнес-реклами, що відзначаються однобічним маніпуляторським підходом;

– *етап двобічного асиметричного інформування*, коли держава вивчає головні преференції та запити суспільства з метою їх корегування або зміни. Зворотній зв'язок за такої системи відіграє роль показника ефективності маніпулювання суспільною свідомістю, за допомогою якого органи державної влади намагаються сформувати суспільну думку у вигідному для себе світлі;

– *етап двобічного симетричного діалогу*, за якого державні органи відмовляються від диктату, пропаганди та маніпуляцій і вступають у рівноправний партнерський діалог із суспільством та його складовими аж до пересічних громадян на принципах партнерства та консенсусності.

Така періодизація повністю корелюється з відомою теорією «суспільної дії» Ю. Габермаса, який розглядав суспільство як продукт людської взаємодії. Ця взаємодія може реалізовуватися в чотирьох формах суспільної дії – стратегічній, нормативній, драматургічній та комунікативній [221, с. 150].

За Габермасом, *стратегічна* дія скеровується егоїстичними цілями суб'єкта і є раціональною тією мірою, наскільки ефективним є обраний засіб досягнення мети. Інші учасники стратегічної дії виступають виключно як об'єктовані засоби або ж перешкоди на шляху до бажаного результату.

У нашій періодизації такому становищу відповідає етап пропаганди, коли держава як суб'єкт стратегічної соціальної дії одну частину суспільства (об'єктований засіб) використовує для укріплення «єдино правильної думки», а іншу частину (перешкода) знешкоджує інформаційно, психологічно або навіть фізично.

Нормативна соціальна дія передбачає підкорення поведінки людей владним вимогам, пануючим цінностям, нормам, традиціям. Цьому становищу відповідає етап диктату.

Драматургічна соціальна дія є формою конструювання публічного іміджу, трансляції в суспільство «самого себе» у вигідному світлі. Етапи рекламування та певною мірою двобічного асиметричного інформування за своєю сутністю є саме такою драматургічною дією, коли державні органи створюють і ретранслюють у суспільство відповідні політичні міфи як стосовно окремих політичних лідерів, так і державних органів і держави в цілому.

Комунікативна соціальна дія у Габермаса є вільною угодою вільних учасників соціальної комунікації для досягнення спільних результатів. Це є нічим іншим, як етапом двобічного симетричного діалогу, коли, за висловлюванням Е. Фромма, відбувається «заміна маніпулювання людьми активним та розумним співробітництвом» [222, с. 227].

Поза всяким сумнівом найбільш стабільною та міцною буде така влада, яка в своїй діяльності спирається не на примус або пропаганду, а саме на конструктивний відвертий і партнерський діалог з інститутами громадянського суспільства. Саме це мав на увазі Е. Аллен, коли стверджував, що «найбільш ефективною є така влада, котра отримує схвалення вільної людини, точніше – *вільне схвалення вільної людини*» [214, с. 58].

З точки зору стабільності демократичної системи особливої ваги набуває співвідношення використання державою двобічного асиметричного та симетричного підходів, які, на перший погляд, є достатньо близькими, оскільки у формуванні державними органами суспільної думки (суспільних цінностей) використовують механізми зворотного контролю.

Однак маніпуляційний характер першого підходу містить у собі загрозу, яку передбачив Ю. Габермаса. Описуючи сучасні західні демократії, він застерігає, що в умовах зростання інструментального розуму до критичної межі може відбутися перехід до суспільства-антиутопії, в якому громадські місця не стають ареною обговорення та вільного вибору, а суспільні проблеми, подібно

технічним, вирішуються експертами, що використовують інструментально-раціональне знання [223, с. 327].

Це є прямим шляхом до неототалітарної держави, де за наявності всіх зовнішніх ознак демократії та всіх атрибутів свобод і прав людини, їх зміст (котрий визначає поведінку людини) наповнений інструментально-раціональним знанням, повністю контрольованим державою. Отже, зовнішня свобода обертається внутрішнім поневоленням людини. Панівна ідеологія, стандартні цілі завдяки використанню технологій Public Relations, що контролюють усі сфери суспільного та соціального життя, сприймаються громадянами як свої власні, і людина навіть не відчуває власного поневолення. Це і є за Габермасом «нова якість демократичного суспільства – новий тоталітаризм».

Таким чином, нагальним завданням українського суспільства є запровадження нової демократичної політичної культури, в якій замість придушення громадської думки державною адміністративною машиною встановлюється толерантний діалог, а замість нав'язування пропагандистських кліше відбувається пошук компромісів. Причому зміна вектора впливу стосується, насамперед, органів державної влади. Саме від зміни їх домінантної позиції в соціальній комунікації залежить як розвиток політичної культури суспільства в цілому, так і доля демократичних реформ у державі.

Історичний досвід свідчить, що відсутність відповідного рівня політичної культури суспільства може призвести до домінування авторитарних рис у соціальній комунікації й відтак – до провалу демократичних реформ. Адже, як стверджує Л. Даймонд, успішний перехід до демократії відбувся, насамперед, у країнах з системою культурних цінностей, притаманних західним суспільствам – у Греції, Іспанії, Португалії. Водночас демократичної консолідації не було досягнуто в «неліберальних» електоральних демократіях третьої хвилі – в Бразилії, Парагваї, Гватемалі тощо, політична культура населення яких виявилась невіддатливою до ліберальних цінностей [224, с.494].

Це дало підставу аргентинському досліднику демократії Г. О'Доннеллу говорити про те, що загальний процес демократизації в перехідних суспільствах

складається не з одного, а з двох послідовних переходів, перший з яких веде до формування демократичних інститутів через вільний діалоговий характер соціальних комунікацій, а другий — до вкорінення демократичних цінностей у політичній культурі, що забезпечує ефективне функціонування демократичного режиму [225, с.58].

З таких застережень є очевидною особлива значущість розвитку політичної культури в Україні, де інституційно влада вже набула демократичного формату, але ще не можна говорити про демократичний характер соціальної комунікації в суспільстві та сталість нової демократичної політичної культури. Найбільш яскраво такий стан висвітлюється у порівнянні політичної практики України та демократичних країн світу. У демократичній країні гострі звинувачення у заподіянні шкоди одним політиком іншому обов'язково закінчуються відставкою – або наклепника (якщо факти не підтверджуються), або винного у такій шкоді (причому частіше за все посадовець, що здійснив аморальний вчинок чи зловживання владою, сам іде у відставку). У нашій же державі відсутні не тільки моральна або політична відповідальність, найперші посадові особи держави відверто нехтують Конституцією, порушують закони та звинувачують один одного у «державній зраді». І при цьому ніхто не йде у відставку!

За весь час незалежності можна знайти хіба що два випадки добровільної відставки вищих посадовців – і то не через звинувачення, а через відсутність політичної підтримки. Саме таким чином пішли з посади Прем'єр-міністра Л. Кучма та спікер парламенту А. Яценюк. В усіх інших випадках навіть доведені факти використання службових літаків у приватних цілях, привласнення державного майна, отримання хабарів, різноманітних зловживань службовим становищем не тільки не призводять до добровільної відставки, а часто-густо посадовець навіть не позбавляється свого крісла! «Винна» в цьому політична культура нашого народу, ментальна спадщина якого тяжіє до тоталітарного мислення, що, за А. Інкелесом, «тримається на вірі у сильного лідера, ненависті до аутсайдерів та девіантів, відчутті могутності, виразному

цинізмі, підозрливості та недовірі до інших і догматизмі та є повною протилежністю демократичній політичній культурі» [226, с.195].

Феномен політичної культури є досить складним за структурою, чинниками формування та особливостями прояву. Це достатньо консервативна та розмаїта ціннісна система взаємодій та взаємовпливу індивідуальної політичної культури та суспільної. Отже, маємо діалектичний взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних факторів. Матеріальний і культурний рівень життя, демографічні, релігійні та географічні особливості та пов'язані з ними політичні традиції, умови та характер трудової діяльності, групові моральні цінності, характерні для певної місцевості, є факторами об'єктивними. Особисті преференції виборця, його політична самоідентифікація, громадянська позиція або індіферентність як прояви розумової та вольової діяльності індивіда є факторами суб'єктивними.

Рівень політичної культури населення обумовлюється одночасно обома цими складовими. Однак обидва фактори не є статичними та незмінними. Вони складаються в процесі політичної соціалізації і за певних умов піддаються «вихованню». Так тоталітарні ідеологічні кліше вже не сприймаються більшістю нашої молоді та представників середнього покоління. З відживанням колишніх цінностей поступово закріплюються цінності нові, демократичні. Однак цей процес в Україні йде еволюційним самотоком, без його помітного спрямування та стимулювання державою, а, як справедливо зазначив М. Головатий, «пустити демократію на самоплив, щоб вона сама по собі зароджувалася, з'являлася – це багато в чому ризикований шлях» [227].

Між тим наука стверджує, що політична культура, притаманна демократичним системам, чинить вирішальний вплив на ефективність державотворення, найбільшою мірою сприяє функціонуванню демократичних держав, закладає підґрунтя їх стабільності.

При цьому одним з найважливіших компонентів демократичної політичної культури є *політична участь громадян та соціальна довіра до органів державної влади*. Як стверджують фахівці українсько-канадського проекту «Демократична освіта», саме це «постає важливим резервом надання

демократії життєздатності. Через довіру посилюється зв'язок між індивідом і спільнотою, зростає почуття єдності, можливості для кооперації... Без довіри, базованої на спільних інтересах і цінностях, неможливо впровадити ефективну комунікацію між суспільством і владою, суб'єктами влади, різними групами суспільства. До того ж, відсутність довіри перешкоджає дотриманню демократичних правил гри» [228, с. 495].

Не випадково сучасні дослідники Р. Інглехарт, А. Інкелес, Л. Даймонд визначають соціальну довіру як одну з ключових характеристик демократичної політичної культури. Довіра до влади легітимізує саму владу, дає їй змогу ухвалювати важливі для державотворення але непопулярні політичні рішення, забезпечує широку підтримку та загальний успіх реформаційних процесів, створює в суспільстві атмосферу консолідації, стабільності, впевненості в державному курсі, в політичних лідерах, в завтрашньому дні. Однак цей ключовий компонент демократичного державотворення в Україні давно перебуває за межами критичного.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що рівень довіри громадян до різних гілок та щаблів державної влади в Україні коливається в межах 3-30%. Причому найвищий рівень довіри фіксується щодо місцевих органів влади, а найнижчий – щодо вищих ешелонів влади в державі. Так згідно з опитуванням, проведеним 2 – 12 грудня 2008 р. Центром соціальних досліджень «Софія», позитивно оцінюють діяльність Президента України В. Ющенка лише 1,9% громадян; Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко – 4,2%, Верховної Ради України – 0,6%! За незначної кількості байдужих (від 3,3 до 4,9%) український народ поставив сувору оцінку сучасному державному управлінню, адже за формулювання оцінки діяльності «скоріше негативно» та «негативно» в сукупності висловили недовіру Президенту 84,0% громадян; Прем'єр-міністру – 73,2%, Верховній Раді України – 92,0% [229]. Подібна динаміка зберігалася і півроку по тому – згідно з соціологічним опитуванням, проведеним цим же центром 13 – 22 травня 2009 р., позитивно оцінюють діяльність Президента України В. Ющенка лише 1,5% громадян; Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко – 4,9%, Верховної Ради України – 0,8%. Суспільні оцінки діяльності «скоріше

негативно» та «негативно» становлять щодо Президента – 81,1% громадян; Прем'єр-міністра – 70,8%, Верховної Ради України – 89,2% [230]!

Низький рівень соціальної довіри до центральних органів державної влади можна пояснити як загальним рівнем політичної культури і тоталітарною спадщиною національного менталітету, коли людина відчувала себе «гвинтиком», не здатним впливати на державні процеси, так і бездарною державною політикою центру в усіх галузях народногосподарського комплексу, що призвела до нескінченних політичних криз, політичної та соціальної нестабільності, неготовності України протистояти світовій фінансовій кризі, різкому падінню рівня життя та зростанню безробіття та рівня цін у країні. У державному управлінні відроджуються авторитарні тенденції [231], демократичні інститути не спрацьовують.

Надії на той народний сплеск, що вивів громадян на Майдан взимку 2004 року та мав започаткувати народження нової демократичної культури суспільства, не справдилися, і разом з критично великим розчаруванням постмайданного суспільства в своїх лідерах відбувається розчарування й у самих інститутах демократії. Це ставить під загрозу демократичні перетворення в Україні та надзвичайно актуалізує розробку запровадження державних заходів щодо виховання в українському суспільстві демократичної політичної культури.

Більш того, як свідчить поява в українському секторі Інтернету 16 грудня 2008 р. «Маніфесту середнього класу» феноменально високий рівень довіри до лідерів Майдану кінця 2004 – початку 2005 рр. серед активістів помаранчевої революції змінився на свою протилежність. Розчарований середній клас – надія й опора демократії – з боєм констатує, що «державу давно контролюють кілька десятків олігархічних сімей. У 2004 вони переписали Конституцію під себе. Понарошку вони розділилися на синіх, помаранчевих, білих та сіро-буромалинових... Владу вони розглядають як спосіб дерибану всього і вся... наші “правителі”, немов у картині Пітера Брейгеля-молодшого “Сліпі” ведуть нас у прірву. Вони сліпі у своїй алчності й не здатні зупинитися» [232]. Це – крик душі, вирок псевдодемократичності лідерів та інститутів української влади, це – наслідок «самотічного» процесу формування владних відносин у суспільстві.

Україні конче необхідно подолати відчуження народу від влади, що стрімко заростає. Це можна зробити, змінюючи саму філософію державного управління, імплементуючи, насамперед у свідомість державних службовців і політиків, а через них – і у суспільну свідомість народу в цілому, норм, принципів і процедур демократичної політичної культури. Дійсно демократичне суспільство відшукує такі моделі політичної комунікації, що базуються на діалоговому форматі влади та населення. В їх підґрунті мають бути покладені фундаментальні права людини, а політична комунікація – виступати інструментом формування громадської думки на підставі демократичної політичної культури, яка однаковою мірою використовується як засобами масової інформації, так владними структурами. [233, с.73].

На жаль, спроби держави активно втрутитися в процес формування нової політичної культури залишаються поодинокими та ситуативними. Згадати можна хіба що давно забуту «Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні» від 8 грудня 2000 р. У Концепції проголошувалися цілком демократичні новели: створення умов для забезпечення демократичного, свідомого волевиявлення громадян на виборах та референдумах тощо.

Однак обставини прийняття цієї Концепції напередодні Всеукраїнського референдуму (навколо якого точилася безпрецедентна політична боротьба та який супроводжувався діями влади, далекими від продекларованих у самій Концепції), призвели до того, що «разом з водою виплеснули й дитинча». У результаті цілком слушні та обґрунтовані положення, що передбачали низку заходів, спрямованих на формування активної та свідомої поведінки громадян, підвищення їх інтересу до питання розвитку демократії в Україні, і чотири роки по тому залишаються лише на папері. Відтак і політична культура залишається в такому самому нерозвиненому стані.

На декларативному рівні державні структури розуміють важливість демократичної просвіти та ролі практичного застосування новітніх демократичних механізмів урядування, за яких «комунікативна політика держави має забезпечити створення розвинутих інституціоналізованих

комунікацій, у тому числі між владою та громадянами, на принципово нових засадах – рівній партнерській взаємодії» [234, с. 21].

Проте розвиток реальної демократії та прищеплення демократичної політичної культури в Україні залишається справою рук ентузіастів і тих керівників органів місцевої влади, які щиро намагаються запроваджувати механізми демократичного врядування в практику державного управління на місцях. Свого часу у 2001 – 2003 рр. це намагалися робити в Луганській області, де відвертий діалог влади і населення став підґрунтям найвищого на той час в Україні рівня довіри громадян до місцевої влади. Зараз поодинокі спроби запровадити діалогову форму взаємодії місцевих органів влади з територіальними громадами відбуваються, зокрема, у Полтавському районі на Полтавщині, в Дергачівському районі на Харківщині та в деяких інших.

А де ж центральна влада? За політичної війни на знищення, розв'язаної між собою найбільш імовірними претендентами на президентську посаду 2010 року, в державі не залишилося розуміння, що услід за кризою політичною та фінансовою в Україну може прийти криза демократії, яка відштовхне нашу країну в авторитаризм, подалі від європейських перспектив і прагнень. Принаймні з уст лідерів Євросоюзу все частіше лунають критичні нотки на адресу України та песимістичні прогнози її євроінтеграційних перспектив.

Зокрема, на Паризькому саміті «Україна – ЄС» у вересні 2008 р. речник Єврокомісії К. Хоман зазначила, що «політична криза в Україні і фактичний розпад демократичної коаліції завдають великої шкоди європейським прагненням України. Офіційно європейські політики у Брюсселі висловлювали жаль з приводу тривалої політичної нестабільності в Україні, а неофіційно підтверджували – ця нестабільність підриває позиції європейських друзів України і надає козирі противникам ближчої інтеграції України до Євросоюзу» [235].

За таких умов кричущо нагальною справою є вироблення та широке запровадження цілеспрямованої державної політики на розвиток демократії, нових моделей взаємодії влади з народом. Ідеологічним підґрунтям нової філософії партнерського діалогу влади з електоратом має бути переконання, що

запровадження демократичної політичної культури найбільшою мірою сприяє ефективному функціонуванню демократичних систем, закладає підґрунтя стабільності та соціальної довіри до органів державної влади, адже для стійкого демократичного розвитку необхідно, «щоб усі громадяни були залучені до політики не на словах, а на ділі, і щоб їхня участь у політичному житті була заснована на поінформованості, результатах аналізу і розумінні причин, що роблять таку участь необхідною» [236, с. 16]. При цьому саме політична поінформованість є «фундаментом, на якому будується громадська компетентність, що є необхідною умовою відповідного функціонування демократії» [237, с. 21].

Участь поінформованих громадян у публічному управлінні має бути визнано одним з показників ефективності діяльності органів державної влади при її оцінці. Нова філософія державного управління вимагає також наближення до демократичних стандартів урядування – відкритості влади, розмежування бізнесу та політики, партнерської взаємодії між владою та громадянами й інституціями громадянського суспільства у виробленні та реалізації політичних рішень, усунення адміністративних перешкод та створення максимально сприятливих умов для трудової діяльності та реалізації підприємницької ініціативи громадян, забезпечення надійного захисту приватної власності, рішучої відмови від жорсткої регламентації життєдіяльності шляхом надмірного втручання політики в економіку і приватне життя.

Держава має не тільки поділяти, але й щоденно обстоювати та пропагувати базові суспільні цінності, навколо яких має здійснитися демократична консолідація українського народу, адже лише «суспільство, у якому досягнуто консенсус щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством в цілому. Тим часом у країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, виникають тенденції ціннісних розколів» [238, с. 86].

Метою державної політики має стати поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства,

безумовне забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина, реалізація верховенства права в усіх сферах суспільного життя; всебічна оптимізація і демократизація політичної організації суспільства; забезпечення більш активної участі громадян у державному управлінні через різні форми суспільно-політичного самовираження тощо.

Це є загальними обрисами нової ціннісної системи суспільства, яка тільки й здатна забезпечити успішність реформування державно-політичного режиму та переходу України до більш ефективних демократичних моделей функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. Такий висновок робить і Н. Латигіна, яка зазначає, що «демократія як основа державного управління набуває сили лише там, де існує спільність інтересів і фундаментальних цінностей, які визнає більшість громадян суспільства. Меншість погоджується на тимчасове правління більшості не тільки тому, що сподівається колись стати більшістю, а й тому, що певні загальні інтереси, права і свободи превалюють над груповими. Саме це робить демократичне парламентарне правління життєздатним та ефективним» [239, с. 90].

У глобалізованому сучасному світі політична комунікація є необмеженим у часі рухом у двох зустрічних напрямках. А у нас громадська думка завжди «розвивалась по двом векторам як інститут вираження інтересів народу та як інститут масштабного придушення цих самих інтересів державою. При цьому другий вектор завжди домінував над першим» [240, с. 37]. І зрушень на краще поки що не видно.

Отже, нагальним завданням українського суспільства є запровадження нової демократичної політичної культури, в якій замість нав'язування пропагандистських кліше відбувається пошук компромісів. Причому зміна вектору впливу має стосуватися, насамперед органів державної влади. Саме від зміни їх домінантної позиції у державній соціально-політичній комунікації залежить як розвиток політичної культури суспільства в цілому, так і доля демократичних реформ у державі.

2.4. Громадянська політична культура як інваріантна основа демократичного державотворення

Проблеми переходів від одного типу режиму до іншого ще у другій половині ХХ століття не викликали помітного інтересу. Однак з розпадом комуністичної системи у центрі уваги опинилися питання політичного розвитку і модернізації, взаємодії уряду й опозиції в умовах різних політичних устроїв. Зазначимо, що в українській політичній науці закладено, на нашу думку, лише початки концептуальних засад аналізу як процесу трансформації у цілому, так і його структурних елементів. Проте це важливо саме тому, що реформування політичного режиму через культурні зміни усвідомлюється протягом останніх років все більшою частиною українського політикуму, адже, як влучно зазначив відомий французький дослідник демократії Гі Ерме, – «міць демократії немислима поза повноцінною демократичною культурою. Демократія життєздатна лише тоді, коли віддзеркалює політичний досвід і справжню згоду в суспільстві – згоду, яка спирається на почуття відповідальності і домінування загального інтересу» [241, с. 7].

З набуттям Україною статусу незалежної держави демократизація була проголошена в якості стратегії подальшого розвитку. Україна стала однією з постсоціалістичних країн, яка приєдналася до глобальних трансформаційних тенденцій сучасного світу. Однак темпи державотворчих перетворень не задовольняли суспільство. Зміна влади в Україні після Майдану породила сподівання на швидку демократизацію і поступальний рух до консолідованої демократії.

У силу нетривалості історичного часу постмайдану, ґрунтовних досліджень з аналізу трансформацій політичного режиму в Україні фактично не було, тому на сьогодні особливо актуальною, на нашу думку, є теоретичне вивчення впливу різноманітних факторів на характер трансформації політичної системи. Посткомуністична трансформація є, перш за все, динамічним, складним та багатовимірним феноменом. Із зрозумілих причин ці процеси виявилися слабо вивченими, а їх інтенсивність, хаотичність і різноплановість

стимулювали дослідження механізмів, чинників і факторів, що визначають сутність та перебіг державотворчих змін.

Звернімося до аналізу процесу співвідношення політичної системи та політичного режиму, визначення взаємозв'язку між ними, а також співвідношення між режимом та політичною культурою.

Будь-яка модель політичної системи, використовуючи термінологію М. Вебера, є її ідеальним типом, тобто зразком, умоглядною конструкцією, до якої прагне ця політична система [242, с. 157], проявом пануючих у цій політичній системі цінностей. Наприклад, демократія є лише політичним ідеалом, тому політична система, яка повністю відповідає демократичним цінностям та принципам, є лише ідеальним типом (зразком, теоретичною конструкцією), наближення до якого і визначає ступінь демократичності кожного «комплексу елементів інституціонального, соціологічного та ідеологічного порядків, що утворюють політичну владу конкретної країни на певний період» [243, с. 153]. Наприклад, ліберально-демократичний політичний режим відповідає партійному плюралізму, який виник, у свою чергу, з плюралізму інтересів у суспільстві, останньому відповідає плюралізм ідейно-політичних орієнтацій та установок, терпимість у стосунках між прибічниками різноманітних партій у питанні дотримання «правил політичної гри».

Коли ж ми говоримо про політичні системи, в яких демократичні цінності та норми не є всезагальними, а лише домінують над недемократичними, то в цьому разі вже йдеться про політичний режим недосконалої демократії, якщо ж у суспільстві домінують цінності протилежні демократичним, маємо говорити про авторитарний політичний режим.

Наближеність (чи віддаленість) тієї або іншої демократичної політичної системи до свого ідеального типу (ступінь демократичності) визначається ступенем домінування в цій системі демократичних цінностей та норм над недемократичними. Загалом можна стверджувати, що модель політичної системи – це її діяльність та результат цієї діяльності в ідеальній формі, тоді ж як тип політичної системи та політичний режим є характеристикою її реального, практичного функціонування.

Отже, спробуємо визначити, яким має бути ідеальне співвідношення політичної культури та політичного режиму. На думку К. Гаджієва, це питання – одне з найзаплутаніших у сучасній політичній науці [244, с. 120]. Насамперед, слід відокремитися від тих дослідників, котрі вважають політичну культуру лише продуктом політичного режиму, не враховуючи того, що політична культура є більш стійкою, ніж політичний режим, змінюється повільно і рідко, має в суспільстві глибоке коріння. На нашу думку, попри значний рівень взаємовпливу та взаємозалежності між політичним режимом та політичною культурою, саме остання є «ведучою шестернею» цього механізму функціонування соціальної системи.

Оскільки політичний режим – це спосіб функціонування та взаємозв'язку провідних елементів політичної системи суспільства, тому головні відмінності політичного режиму спостерігаються в межах самих політичних систем за принципами організації гілок та конкретних інститутів влади, форм і методів здійснення політичної влади. Водночас у рамках державно-управлінського дискурсу пропонуємо виділити з меж категорії політичного режиму ще одну відносно самостійну підсистему, яка б детально розглядала такі системоутворюючі державно-управлінські складові політичного режиму, як форма територіальної організації влади, державно-владної взаємодії та державно-владні відносини – назвемо цю підсистему державно-політичним режимом і зосередимо на ньому свою увагу.

Таким чином, коли ми звертаємося до системоутворюючих характеристик суспільної організації життя, то йдеться про типи політичних систем, коли ж ми аналізуємо суспільно-політичні інститути та публічно-владні відносини, то маємо справу з політичним режимом, нарешті, коли ми розглядаємо співвідношення різноманітних гілок та інститутів влади в межах політичного режиму, то в цьому разі йдеться про державно-політичний режим.

На наш погляд, будь-який аналіз державно-політичних режимів як складових політичного режиму та – ширше – політичної системи, був би неповноцінним без урахування їхнього співвідношення та взаємодії з політичною культурою, адже саме політична культура визначає цінності,

форми, методи та особливості політичного існування соціуму. Водночас саме «способом політичного існування будь-якої спільноти, нації чи держави» називав *політичний режим* відомий французький політолог Ж.-М. Денкен [245, с. 25].

У сучасній гуманітарній науці виділяють два стрижневих напрями наукового вивчення феномену політичного режиму та три – феномену політичної культури. Політичний режим більш традиційно розглядається з позицій першого – юридичного – підходу.

За такого погляду політичний режим співпадає з державно-політичним, оскільки редукується переважно до офіційних форм, законодавчих унормувань та легальних методів державного управління, що спираються на формально-юридичні критерії функціонування органів державної влади у відповідності до начерків конституційного права. Юридичний підхід чітко розмежовує демократичні (або правові) режими, функціонування органів державної влади за яких відбувається в рамках закону, що обмежує дії уряду, і авторитарні, за яких посадовці та владні інституції постійно переступають межі законів та допускають управлінське свавілля.

Більш модерний соціально-гуманітарний підхід трактує політичний режим значно ширше, аніж суто державно-політичний, розуміючи його як «особливий *соціальний механізм*, спосіб управління суспільством, який поєднує, з одного боку, базові моделі виборів, голосування та ухвалення рішень, а з іншого – способи політичної участі партій та груп тиску, ...за допомогою яких ідеально задані функції системи реалізуються в процесі практичного функціонування державних інститутів» [163, с. 121].

У межах такого підходу чітко відстежується взаємодія та взаємовплив політичної культури та державно-політичного режиму, оскільки останній як інституційний спосіб взаємодії з суспільством наділяється наступними параметрами:

- характер функціонального ставлення владного порядку до фундаментальних прав і свобод громадян;
- відповідність заходів адміністративних органів державно-правовим

основам, що виявляється в дотриманні конституційних норм і інших законів країни та в питомій вазі офіційно-легальної сфери в загальному обсязі дій уряду;

– ступінь політичної участі народу і його включеності в процес ухвалення державних рішень, що відображають міру соціального представництва, суспільного контролю і громадянського волевиявлення;

– рівень можливості вільного і конкурентного суперництва правлячого та опозиційного угруповань в процесі формування органів державної влади;

– роль відкритого насильства і силового примушення в сукупності методів державного управління [там само, с. 122].

Вивчення політичної культури зводиться:

– по-перше, до соціологічного аналізу сучасного стану політичної культури; при цьому основну увагу звертають на пізнавальні і практичні компоненти формування суспільної свідомості та їх засвоєння на рівні групи, особи.

– по-друге, до дослідження взаємозв'язків і взаємодії ментальності і політичної культури.

– по-третє, до розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі (тобто як предмета політичної філософії чи політичної етики) [246]. Саме в рамках третього підходу знаходимо відповіді – яким чином взаємодіють та впливають одне на одного політична культура та політичний і державно-політичний режими. Досить влучно з цього приводу висловився В. Ребкало: «не слід забувати: якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виступає як єдність культури політичного мислення, свідомості й поведінки індивідів і груп, то на рівні суспільному (соціетальному) вона повинна бути доповнена новим інтегральним елементом, таким як культура функціонування політичної системи й складаючих її інституціональних структур. Можна сказати, що політична культура – це свого роду матриця політичного життя, яка задає стійкі й динамічні форми мисленню, свідомості й поведінці окремих громадян, груп, інститутів і суспільству в цілому» [247, с. 41].

Слід зазначити, що в своєму реальному вимірі політична культура існує в трьох провідних діяльнісних формах. По-перше, у духовній (духовно-практичній), що включає політичний досвід, традиції, ролі, цінності, орієнтації й установки, способи виразу політичних відчуттів та емоцій, здійснення політичного мислення.

По-друге, у наочній (певні форми, зразки організації політичних інститутів, засобів політичної діяльності, що матеріалізують досягнення науки).

По-третє, у функціональній (певний стиль, прийоми, засоби політичної діяльності, форми політичного процесу).

Усі вищеназвані форми існування політичної культури тісно взаємозв'язані і постають у політичному процесі у вигляді певних зразків (еталонів) політичної свідомості, політичної поведінки й організації політичних інститутів. Неважко помітити, що за такої точки зору частково другий і майже повністю третій виміри політичної культури фактично збігаються з розумінням змісту та сутності політичного і державно-політичного режимів.

Зокрема, і В. Щегорцов до політичної культури суспільства включає «творчу діяльність людини у сфері політичних відносин як минулого (опредмеченого в політичних інститутах і політичних цінностях), так і сучасного, заснованого на реалізації цих цінностей і створення нових, тобто політична культура є не тільки результатом, але і єдиним, динамічним процесом творення й освоєння всіх властивих цьому політичному режиму політичних цінностей, традицій і орієнтації. У цьому сенсі в політичну культуру можна включити також засоби, методи, механізми і результати політичної діяльності, а також політичні відносини, що складаються в суспільстві» [248, с. 27]. Нарешті, тлумачення політичної культури відомого польського політолога М.Соболевського фактично ототожнює її з політичним режимом, оскільки включає в себе наступні структурні складові:

- політичні цілі, до яких прагне система, і цінності, які повинні детермінувати дії;

- основні методи політичної дії, правила політичної поведінки індивідів і груп;

– провідні політичні інститути і їх роль в політичній системі [148, с. 14].

Таким чином, система політичних цінностей функціонально формує змістовний фундамент та стрижень політичної культури, яка здійснює визначальний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступає найважливішим мотиватором політичної поведінки людини, соціальних спільнот, політичних еліт та державних діячів і службовців.

Трансформація політичного, державно-політичного режимів та в цілому соціальної системи відбувається під впливом домінуючої в суспільстві політичної культури, але динаміка державотворчих процесів здатна призвести політичну культуру до фрагментарності, розшарування, розколу, появи різних політичних субкультур. Отже, політичні інститути і процеси можна розглядати, з одного боку, як продукти відображення політичної культури, а з іншого боку, вони самі становлять підвалини формування політичної культури.

Можна сказати, що політична культура та державно-політичний режим – це дві відносно самостійні підсистеми політичного, вони впливають одна на одну та не можуть існувати одна без одної. Як зазначає В. Горбатенко, «дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей» [249, с. 4].

Одним з найважливіших факторів формування, утвердження та життєздатності державного організму є легітимність та стабільність існуючої системи і державно-політичного режиму, який діє в кожний певний період. Навіть більше: в системі цінностей, орієнтацій, установок, стереотипів, що складають політичну культуру, центральне місце посідають елементи, які сприяють формуванню та збереженню сталого державно-політичного режиму.

Особливого значення це набуває в періоди демократизації суспільно-політичного життя, адже «головною суперечністю транзитивних демократій є суперечність між демократизацією і стабільністю, суть якої полягає в тім, що швидка демократизація, яка здійснюється без урахування специфіки конкретної ситуації, породжує нестабільність, натомість потреби стабілізації політичної системи вимагають певного обмеження демократичної процедури» [195, с. 80].

Отже, забезпечення легітимності, тобто легітимізація – це форма обґрунтування, яка покликана інтегрувати розрізнені інституційні процеси і підсистеми значень та обґрунтувань, тим самим надаючи сенс усьому соціальному порядку та стабільності його функціонування.

«Послаблення політичної легітимізації, – як підкреслює відомий американський політолог Ч. Ендрейн, –...говорить про зниження підтримки [влади] з боку суспільства, занепад моральності і примусове підпорядкування властям... Примушення породжує страх, примушує ухилятися від передачі політиками точної і повної інформації. Система стає менш захищеною від структурних криз. Наступна стадія – розчарування тих, хто раніше підтримував уряд; тепер у них стосовно уряду з'являються відчуження і цинізм. Виникає опозиційна ідеологія, що робить упор на етичне відродження і позбавлення старого режиму легітимності. Визначаючи матеріальні інтереси, ці етичні цінності сприяють активізації опозиції. Якщо лідерам опозиційного руху вдасться переконати еліту і маси відвернутися від уряду, то перехід легітимності до опозиції може послужити поштовхом до скидання існуючої політичної системи» [250, с. 146 – 147].

Легітимізація – це одночасно і когнітивний, і нормативний вимір. Вона забезпечує інформування, пояснення, раціоналізацію та обґрунтування, а обґрунтувати та забезпечити свою легітимність прагне будь-який державно-політичний режим. Для цього держава здійснює цілеспрямований вплив на громадську думку та – ширше – на політичну культуру суспільства в цілому. При цьому впливові піддаються обидві складові політичної культури – когнітивні та афективні орієнтації громадян.

Як зазначають М. Багмет та Л. Ляпіна, когнітивний складник політичної культури людини містить знання про політичну сферу і поінформованість про політичні події. Він формується як на пасивній основі у процесі соціалізації (отже, під впливом держави), так і на активній (коли людина самостійно, свідомо і цілеспрямовано цікавиться політичним життям). Афективні орієнтації конструюються на підставі почуттів і емоцій, викликаних різними політичними об'єктами.

Не випадково українські політики, державні діячі, партії та політичні блоки значно більше апелюють до відчуттів, емоційності виборців, аніж до їх розсудливості. Тому, на переконання вказаних дослідників, «афективний складник політичної культури в сучасному суспільстві, очевидно, часто може займати домінантне становище» [251, с. 5].

Очевидно, що потреба в цілісному, комплексному аналізі політичної культури та державно-політичного режиму як складових політичної системи суспільства має не лише суто науковий, теоретичний характер, але, в умовах державотворчих трансформацій в Україні та її політичного режиму, набуває як ніколи великого практичного значення. Тому будь-яка поспішність у реформуванні державних структур та їхня швидкоплинність, які не враховують національний менталітет і політичну культуру, призводить до відторгнення цих структур у суспільстві та до їхньої фактичної делегітимізації.

Саме тому, на наш погляд, на певному етапі процесу трансформації радикальні, а іноді й революційні зміни мають поступитися еволюційним процесам, які містять у собі традиційність державотворення та визначають стійкість політичного процесу. Адже, як слушно зауважив відомий американський політолог Г. Алмонд, стабільна демократія стає можливою лише тоді, коли вона з'єднується з такими своїми протилежностями, як пасивність, віра, шанобливе ставлення до влади, компетентність [252, с. 202].

При аналізі державно-політичних режимів слід розуміти, що зміни урядів чи головних осіб при владі не обов'язково ведуть до зміни режиму, а зміна режиму, хоча це і траплялося рідше, може відбутися без зміни уряду (перехід від парламентського до прем'єрського урядування під час прем'єрства М.Тетчер), або без зміни форми правління (прихід до влади фашистів у Німеччині).

У сучасному вітчизняному політичному дискурсі точиться суперечка щодо типологізації політичного режиму в Україні. Так, В Полохало започаткував дискусію щодо демократичної спрямованості перехідного періоду і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні [253].

Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, які були характерними, на його думку, для більшості пострадянських країн. Це:

- по-перше, відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї;
- по-друге, однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень;
- по-третє, відсутність реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками;
- по-четверте, тіньові привласнення, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтелістських зв'язків;
- по-п'яте, поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу;
- по-шосте, домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму;
- по-сьоме, утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур [там само, гл. 2].

Узагальнюючи, зазначені фактори, В. Полохало стверджує, що головною причиною не повної, і навіть неправильної трансформації політичного режиму є незавершеність трансформації політичної культури.

Проблема формування неототалітаризму замість демократії, на думку С. Лінецького, полягає в тому, що «змінити назву політичного режиму» значно легше, ніж трансформувати підданську політичну культуру в активістську чи громадянську, для чого необхідно, перш за все, виховати нове покоління громадян. А для цього, як відомо, необхідно не одне десятиліття. Використовуючи систему аргументації «від супротивного», київський дослідник стверджує, що «попри значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протиборства з демократичною альтернативою... а “перехідність” у цьому контексті означає радше невизначеність остаточного підсумку їхнього змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а отже, його певну історичну самотність» [254, с. 195].

М. Шаповаленко вважає, що сучасній Україні притаманний синдром «делегативної демократії», за якої існує низка формальних інститутів демократії (вибори, парламент, президент, багатопартійність), але суспільство не має ефективних механізмів контролю владних структур після виборів, і тому в процесі соціально-політичної комунікації політика не має зворотних зв'язків з іншими сферами суспільства, а державні особи не несуть відповідальності за свої дії [255, с. 22].

В. Бортников, О. Фісун, О. Дергачов, у свою чергу, переконані, що стан державно-владних відносин, характер процесів і стан політичних інститутів відповідають неопатримоніальному державно-політичному режимові. Неопатримоніалізм, який «наскрізь пронизує сучасну українську політичну систему», характеризується, на їхню думку, наступними рисами:

- право на управління приписується, скоріш за все, особистості, а не посаді, незважаючи на існування формально прийнятої конституції;
- президент владарює над державним апаратом і стоїть над її законами;
- відносини лояльності і залежності пронизують формальну політико-адміністративну систему, і зайняття бюрократичних позицій відбувається скоріше не для виконання суспільних функцій, як це подається зовні, а скоріше для примноження особистого статку та підвищення власного статусу [256, с. 130].

У свою чергу, А. Колодій є прибічником твердження Г. О'Доннела та Ф. Шміттєра, згідно з яким Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним, оскільки відсутня політична культура суспільства в цілому, та громадянська культура зокрема [257, с. 84].

Серед закордонних транзитологів (насамперед, таких як О'Доннелл, В. Меркель та А. Круасан) поширено тезу про Україну як про державу з «делегативною» або «дефектною демократією» [258].

Остання розглядається як неповноцінна демократія, у якій населення через невисокий рівень політичної культури залишається пасивним у період між

виборами, а формально демократичні інститути пронизують авторитарні владні відносини.

Натомість Т. Кузьо услід за Т. Карозерсом та деякими іншими західними політологами пропонує визначати Україну як «гібридну державу» зі змагальним авторитарним режимом. Для гібридної держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають незначну підтримку населення [259, р. 10].

Як бачимо, незважаючи на різні визначення політичного режиму в Україні, всі без винятку дослідники ставлять наголос на вирішальному значенні політичної культури суспільства щодо формування типу державно-політичного режиму. З цього приводу С. Коен зазначав, що кожній суспільно-політичній системі, кожному політичному режимові відповідає своя особлива «базисна» модель політичної культури. Її значення настільки велике, що «жодна політична система, в жодній країні світу не буде стабільною, якщо вона не народжена в цій самій країні, на її ґрунті як результат розвитку власної політичної культури» [260, с. 13].

Відтак, без урахування особливостей національної політичної культури (субкультур – для України), без цілеспрямованої державної політики з формування та виховання громадянської культури українців не можна і говорити про успішність демократичного транзиту в нашій державі.

На жаль, такої політики в Україні не було ані за часів режиму «революційного романтика», першого Президента України Леоніда Кравчука, ані за режиму «реформаторського прагматика» Леоніда Кучми, ані зараз, за панування режиму «помаранчевого революціонаризму» (у термінології І. Варзаря) Віктора Ющенка, оскільки інерційність пострадянських політичних інститутів, яка здійснювала домінуючий вплив на перебіг і характер політичного життя в Україні за часів перших двох президентів, зберігає свій вплив і за третього. Інституційний злам протягом чотирьох років діяльності помаранчевої влади так не відбувся.

Залежно від домінуючої політичної культури, когнітивних та афективних переваг виборців, комбінацій політичних інститутів, ресурсів і стратегій, дослідники говорять про різні сценарії трансформації політичних режимів:

– «війна всіх проти всіх» – передбачає відсутність у одного з владних суб'єктів значної переваги у контролі над ресурсами за умови використання значною кількістю владних суб'єктів силових стратегій;

– «переможець отримує все» – використання владними суб'єктами силових стратегій у разі наявності домінуючого суб'єкта формує модель вирішення конфлікту за принципом «гри з нульовою сумою». Тобто в результаті конфлікту один із суб'єктів отримує повну перевагу над усіма іншими та максимізує чи навіть монополізує свій контроль над ресурсами;

– «картель еліт» – використання владними суб'єктами компромісних стратегій у разі наявності домінуючого суб'єкта сприяє досягненню згоди про взаємне прийняття провідними політичними акторами держави формальних та/чи неформальних норм та правил політичної діяльності нового режиму на умовах, що їх запропонував домінуючий суб'єкт;

– «боротьба за правилами» або «пакт еліт» – використання владними суб'єктами компромісних стратегій у разі відсутності домінуючого суб'єкта. Формальні норми та правила політичної діяльності нового режиму існують як головні інструменти боротьби суб'єктів за максимальний контроль над ресурсами [261, с. 33].

Політична культура пов'язана не тільки з політичним режимом, але й з іншими політичними інститутами, за допомогою яких відбувається соціалізація молоді та соціальна адаптація людей більш зрілого віку в умовах трансформації політичної системи до тих соціальних ролей, яких вони мають дотримуватися в своїй соціально-політичній та економічній діяльності. З точки зору взаємодії політичної культури та політичних і державно-політичних режимів важливе значення має функція соціалізації, яка більшістю дослідників відводиться політичній культурі.

Функція політичної соціалізації – одна з найважливіших функцій політичної культури. Вона здійснює входження індивіда в політику, сприяє його

підготовці і залученню у владні відносини, сприяє засвоєнню пануючих цінностей, норм, культурних орієнтирів та зразків соціально-політичної поведінки, що дає людині можливість безболісно інтегруватися в той або інший тип політичного режиму, що склався (звичайно, за винятком «дисидентів» – громадян, власна ціннісна система яких через силу особливості характеру або виховання кардинально не співпадає з домінуючою в цьому суспільстві).

У свою чергу, політична соціалізація не просто включає в політичне життя нові покоління та забезпечує сталий політичний розвиток суспільства, але й дозволяє досягати того мінімального консенсусу між державою і громадянами, який гарантує стабільність політичного режиму.

Політична соціалізація є важливим елементом політичної культури, що характеризує її динамічний розвиток. Це є «процес поступового засвоєння стандартів (цінностей, норм, установок, зразків поведінки) політичної культури, що призводить до формування у людини якостей та вмінь з адаптування в конкретній політичній системі та виконання в ній певних функцій. Розвиток цього процесу здійснюється у трьох сферах: діяльності, спілкування, самосвідомості.

Значення політичної соціалізації полягає в тому, що це:

- 1) засіб збереження та еволюції політичної культури;
- 2) суттєвий компонент загальної соціалізації індивіда;
- 3) головна детермінанта політичної поведінки людини» [71, с. 510].

Головне завдання політичної соціалізації – досягнення індивідуумом уміння орієнтуватися в політичному просторі та виконувати тим самим спеціалізовані функції з публічного управління та самоуправління. Отже політична соціалізація тісно пов'язана із засвоєнням особистістю соціального та політичного досвіду, накопиченого суспільством і сконцентрованого в культурних традиціях, групових і загальноколективних цінностях, нормах статусного й рольового політичного поведіння.

Вона є двоєдиним процесом: з одного боку, політична соціалізація фіксує перехід вимог політичної системи у внутрішню структуру людини у формі певних норм, цінностей, рольових очікувань, а з іншого боку демонструє, як

особа вибірково освоює ці традиції і переконання, закріплюючи їх в тих або інших формах політичної поведінки і впливу на владу.

При цьому, як зазначає Н. Пробийгорова, «політичні цінності, традиції, зразки поведінки та інші елементи політичної культури засвоюються людиною безперервно, протягом усього життя. Сприймаючи одні ідеї і навички, людина водночас може поступатися іншими орієнтирами, обирати для себе нові способи спілкування з владою» [262, с. 128].

Політична соціалізація здійснюється різноманітними політичними інститутами, серед яких найголовнішими є: сім'я, оточуюче середовище, система освіти, засоби масової інформації, релігійні, соціально-політичні організації та державні установи. І якщо один з цих інститутів, наприклад держава, «не спрацьовує» – в суспільстві може вирости покоління з девіантними формами політичної поведінки.

Соціалізація може бути первинною та вторинною, розходження між якими обумовлені дією трьох факторів: віку людини, наявності в неї того або іншого суб'єктивного політичного досвіду і здатності до самостійних форм мислення та поведінки у сфері політики.

Первинна політична соціалізація, як правило, відбувається з трьох-п'яти років. На думку американських політологів (зокрема Д. Істона та деяких інших), первинна політична соціалізація – це сфера безпосереднього сприйняття політичного життя, інформацію про яке дитина черпає у відносинах батьків, з їхніх політичних оцінок, їхньої реакції та почуттів. На цьому підґрунті в неї відбувається персоналізація політики, на протязі якої ті або інші постаті, що належать до сфери влади, стають для неї зразками контакту з політичною системою.

Вторинна політична соціалізація починається тоді, коли особистість здатна самостійно визначати різного роду політичні та соціальні цінності, настанови та норми, а в загальному значенні – здатна до створення нової індивідуальної політичної культури (субкультури).

Науковці, як правило, виділяють чотири провідні типи і моделі політичної соціалізації: гармонійний, плюралістичний, конфліктний та гегемоністський.

Гегемоністський тип політичної соціалізації властивий тоталітарним режимам. Для нього є характерними: вороже ставлення індивіда до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім своєї, нав'язування своїх поглядів і переконань, ігнорування прав і свобод інших людей; входження людини в політику базується виключно на домінуючих моноідеологічних цінностях держави, що безупинно насаджується агітаційно-пропагандистськими методами всьому суспільству.

Конфліктний тип політичної соціалізації вимагає лояльності лише до однієї соціальної групи, в межах якої визнається рівноправ'я, однак стосовно інших спільнот людина має жорстко обстоювати свої групові цінності. Така модель притаманна для авторитарних країн із значною культурною та соціальною гетерогенністю, де засвоєння індивідом політичних цінностей певної спільноти, клану, професійного цеху тощо відбувається на тлі жорсткої боротьби з представниками інших політичних субкультур.

Плюралістичний тип політичної соціалізації властивий ліберально-демократичним політичним режимам континентальної Європи. Він має наступні характерні ознаки: визнання людиною рівноправ'я з іншими громадянами, визнання прав і свобод громадян, можливість перегляду власних ціннісних орієнтацій, високий рівень громадянської активності та політичної участі.

Гармонійний (або системний) тип характерний для демократичних режимів англо-американського типу. Він передбачає гомогенне культурне середовище, домінування демократичних цінностей, розвинутого громадянського суспільства, позитивне ставлення до влади та правового порядку [210, с. 228 – 229].

Отже, політична культура – це не ізольоване явище; вона є підсистемою політичної системи суспільства і перебуває в різних залежностях із складовими її частинами: економічною, правовою, моральною, державно-управлінською, релігійною. Крім того, політичній культурі властива динамічність, вона знаходиться в тісній взаємодії з існуючим політичним та державно-управлінським режимом, допомагаючи його сталості або розхитуючи його.

Таким чином, торкнувшись лише деяких теоретичних аспектів дослідження політичної системи та політичного режиму, на підставі перелічених факторів, які загалом складають політичну культуру будь-якого суспільства, можна зробити висновок, що саме трансформація політичної культури є вирішальним чинником для трансформації політичного режиму країни.

Розуміння державно-політичного режиму як функціональної характеристики політичної системи, що включає способи і методи політичного владарювання, а також порядок взаємовідносин громадян, суспільства і політичної влади, дало змогу визначити місце політичної культури в структурі політичного режиму.

Пануюча в суспільстві політична культура як інституціоналізована система домінуючих цінностей багато в чому обумовлює витoki, характер і особливості конкретного державно-політичного режиму. Політична культура виступає як елемент і функціональний аспект державно-політичного та політичного режимів, знаходить свій вияв в ідеологічній складовій, політичному плюралізмі або монізмі, типі партійної системи, ступеню гласності та відкритості в суспільстві. Крім цього, політична культура виступає важливим джерелом легітимності режиму, бо жоден політичний режим не може ігнорувати ставлення до нього підвладного населення.

2.5. Національна ідея – світоглядно-ідеологічний механізм демократичного державотворення

В сучасному глобальному міжнародному співтоваристві для держав, що прагнуть не відставати від цивілізаційного прогресу, надзвичайно актуальним є співставлення будь-яких внутрішньополітичних, соціально-економічних, культурних чи інформаційних процесів щодо відповідності міжнародній системі політичних та соціальних цінностей. Адже тільки єдина система політичних координат здатна гармонійно поєднати світ ціннісної самоідентифікації людини та державно-політичного режиму, в якому вона існує.

Це досить влучно підмітив А. Ейнштейн, який майже 100 років тому у своїй промові «Мотиви наукового дослідження» зазначав, що «людина намагається у будь-який адекватний спосіб створити собі просту і зрозумілу картину світу... На цю картину та її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя, щоб у ньому отримати спокій і впевненість, котрі вона не може знайти в дуже тісній запамороченій круговерті власного життя» [263, с. 40]. Якщо ж «проста і зрозуміла картина світу» персонального світогляду пересічного громадянина не збігається з офіційним світоглядом держави та пануючих політико-управлінських еліт, всі державотворчі намагання уряду будуть марними, оскільки, за Н. Смелзером, не знайдуть широкої громадської підтримки або взагалі сприйматимуться вороже, бо цінності є «переконаннями стосовно цілей, які поділяють у суспільстві, до яких людина повинна прагнути, і головних засобів їх досягнення» [264, с. 333].

Зовсім інший результат на виході системи отримуємо, коли персональні надії, бачення кращого майбутнього кожного громадянина держави збігаються з проголошеними державою. І не просто проголошеними, а такими, що становлять сутність і зміст її щоденної державної політики. Така політика вже може визначатися в категоріях національної ідеї як «духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє» [265, с. 753].

З політичної історії світу відомо, що найбільш потужним механізмом суспільних зрушень, джерелом енергії для суспільно-політичної та економічної діяльності кожного громадянина є національна ідея – стисле гасло як квінтесенція найбільш значимих у суспільстві цінностей.

Саме завдяки національній ідеї рівних можливостей і здатності кожного «зробити себе» піднялись Сполучені Штати, національні ідеї світового лідерства у різних галузях економіки стали підґрунтями «економічного дива»

азійських «тигрів» – Японії, Кореї, Тайваню. Навіть порівняно невеличкий Сінгапур досяг значних успіхів у соціально-економічному розвитку не в останню чергу внаслідок створення консолідаційної системи цінностей у вигляді «Білої книги», що стала програмним документом для держави та суспільства. До речі, в етнічних пропорціях Сінгапур східний до України – там проживає 75% корінного населення китайців, 15 % малайців та 6 % індійців. Попри абсолютне переважання китайців, національна ідея Сінгапуру не базується на національних ознаках, адже спільні цінності суспільства «Біла книга» визначила наступним чином: політична нація є вищою за етнічні групи, а суспільство вищим за індивіда; родина є основою суспільства; гарантування поваги та суспільної підтримки особистості; консенсус замість суперечок; расова та релігійна гармонія [63, с. 522 – 523].

Поширеними є точки зору, згідно з якими національну ідею називають:

- чітко сформульованим спільним інтересом абсолютної більшості громадян, котрий об'єднує їх на шляху до спільної мети;
- фундаментальною ідеєю, за допомогою якої досягається єдність дій різних соціальних груп;
- інтегративним чинником суспільного життя країни;
- спільною метою та довгостроковою стратегією розвитку суспільства;
- духовним орієнтиром суспільного життя;
- конкретною прагматичною метою;
- відповіддю — чим нація була, чим вона є та чим вона хоче бути в майбутньому;
- масово шанованими в суспільстві цінностями та пріоритетами, що є частиною характерних рис, ментальності нації;
- гласним договором між громадянином і державою про взаємні обов'язки та гарантії, принципи особистого та суспільного життя;
- етичною платформою, яка дає змогу людині усвідомлювати себе членом певної нації і відчувати гордість за цю належність тощо [266].

Однак, чи можна говорити про «чітко сформульований спільний інтерес абсолютної більшості громадян, котрий об'єднує їх на шляху до спільної мети»,

якщо і досі наприкінці другого десятиліття незалежності відсутній ґрунтовний компаративний аналіз ціннісних орієнтацій громадян в Україні: наскільки вони схожі та відмінні в різних регіонах держави та у порівнянні з ціннісними орієнтаціями громадян країн західноєвропейської демократії та країн православно-слов'янської цивілізації? Тобто ми не тільки не маємо чітких орієнтирів відправної точки демократизаційних процесів (окрім загальної тези щодо посттоталітарної політичної культури суспільства), але й не маємо і закріплення у державно-управлінських документах конкретних визначень тих цінностей, які державі необхідно (якими саме шляхами?) закріпити у суспільній свідомості. Отже, демократизація по-українськи приймає форму дороги з одного невідомого в інше невідоме.

Власне національна ідея за будь-яких умов має ціннісне навантаження – вона «діє в усіх випадках буття моральної істоти» [267, с. 221]. Національна ідея структурно має містити триєдиний сенс: осмислення існування країни на цьому етапі; усвідомлення ідеального принципу існування країни; чітке бачення нового, про що повинні думати, осмислювати, говорити народ і держава стосовно розвитку суспільства [там само, с. 219]

В. Піскун зазначає, що українська національна ідея має два виміри – філософсько-концептуальний як узагальнення досвіду українського народу та буттєвий вимір української національної ідейності [268]. Дослідниця однією з найгостріших проблем відсутності національної ідеї бачить особливості світосприйняття різними українськими спільнотами, світосприйняття, що ґрунтується на двох типах сакралізації власності – на притаманному українцям землеробському типу культури та на торговельно-накопичувальному, не властивому українському світогляду, застосування якого, на думку В. Піскуна, призводить до катастрофічних наслідків. Тому для України постає необхідність трьох паралельних напрямів модернізації – економічної, політичної та структурно-управлінської як необхідних умов «української перспективи».

Особливість дослідження ціннісних передумов формування такої національної ідеї для України полягає в тому, що вона має бути одночасно наближеною (адаптованою) до ціннісної системи демократичних країн і до

ціннісної самоідентифікації громадян як Заходу, так і Сходу та Півдня нашої країни. Лише такі спільні світоглядно-ідеологічні цінності здатні забезпечити реалізацію євроінтеграційного вектору державотворення в Україні.

Слід зазначити, що у сучасному глобальному світі на зміну класичним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим з можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як найвищим культурним спільностям людей і найширшому рівню культурної ідентифікації [269, с. 47; 270, с. 51]. Відтак самоідентифікація громадян відбувається вже не за ознаками підтримки тієї або іншої політичної доктрини (всі відомі політичні ідеології є продуктом виключно західноєвропейської цивілізації), а за ознаками більш високого ціннісного порядку.

Для України останнє набуває особливої актуальності, оскільки, за Б. Цимбалістим в історичному розвитку українських земель можна виокремити три головні тенденції: а) українці багато століть були бездержавною нацією і не мали досвіду державної влади; б) постійно денаціоналізувалася правляча верства (еліта) українського народу; в) і, головне, територія України була розділена на різні частини, які протягом століть опинялися під впливом іноді ворогуючих країн, що обумовило «розірвану» фрагментарну політичну свідомість українського народу та його розкол на велику кількість політико-культурних блоків [271 с.78].

Зважаючи на останню обставину, С. Хантінгтон визначає сучасну Україну як державу, по якій пролягає розлом цивілізацій. Понад 400 років Правобережна Україна існувала у складі європейських держав, всотувала у себе державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму та протестантизму. Стільки ж часу жителі Лівобережної частини не знали нічого іншого, крім суміші колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців. Ця цивілізаційна різниця між двома українськими етносами не могла проявитися у тоталітарній сталінській державі, але цілком закономірно виявилася в Україні незалежній (як і в посттоталітарних балканських країнах).

Щоправда, рівень визнання цивілізаційних ціннісних розбіжностей між регіонами нашої держави коливається від фактичного невизнання (зокрема,

Президент В. Ющенко увесь час говорить про єдину українську політичну націю) до поділу на «хороших» і «бандитів» (зокрема, І. Лубківський визнає існування трьох Україн – національної, архаїчно-комуністичної та кримінально-донецької [272]).

Спробою перевести цивілізаційний розкол України на суто ціннісний, де «хороші» національні цінності конфліктують з «пережитками тоталітаризму» є намагання М. Михальченка та Ю. Шайгородського виокремити власну «українську цивілізацію», єдиним шляхом для якої визнається «перехід на західні моделі розвитку, залучення західних цінностей» [273, с. 6]. Такі позиції не можна назвати ані науковими (жоден закордонний науковець не розглядає Україну як окрему цивілізацію), ані конструктивними (неможливо об'єднати країну трьох цивілізацій беззаперечним нав'язуванням усім її громадянам цінностей лише однієї, нехай і найсильнішої на сучасному етапі розвитку).

У чому не можна не погодитися з Ю. Шайгородським, так це в тому, що суспільні цінності є своєрідним «культурним кодом», коли в межах певної соціальної спільноти створюються притаманні їй специфічні ціннісні системи і кодекси, що виражають їх домінуючі інтереси і цілі. Якщо такі цінності співпадають з цінностями існуючого політичного режиму – вони стають мотивами державотворчої діяльності; «людина буде шукати і обов'язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються у суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети» [114, с. 1-2].

За цивілізаційного підходу зрозуміло, чому так гостро реагували і реагують в Україні на спроби «русифікації» чи «українізації», адже мова є не тільки виразником і хранителем цінностей, а сама є однією з найбільших, інтегруючих суспільних цінностей, отже будь-які утиски мови підсвідомо сприймаються як наруга над святинею, посягання держави на базову цінність відповідної соціальної спільноти.

Сьогодні час нарешті остаточно визнати, що єдина Україна складається з представників різних цивілізацій – західної та православно-слов'янської (крім того динамічно розвивається і третя цивілізація – ісламська, представлена

зокрема, кримськотатарським народом). А ще важливіше визнати, що не може бути «хороших» цивілізацій та «поганих», притаманних їм цінностей «гарних» і «негативних». Відтак, не може і будуватися національна об'єднавча ідея на одному нав'язуванні «хороших» цінностей одного субетносу (представників однієї цивілізації) іншим (цінності яких апіорі визнаються «недемократичними»). Тому дуже легко спрогнозувати несприйняття південно-східною Україною запропоновані Віктором Ющенком у його промові на честь річниці Т. Г. Шевченка в якості національної ідеї єдиної державної мови, Помісної церкви та європейського вибору, «котрий повертає Україну до її природного цивілізаційного простору» [274].

Природу такого несприйняття яскраво розкрив Стефан Шульман, який, досліджуючи українську національну ідентичність, вирізняв як окремі категорії громадянський та етнічний націоналізм. У першому випадку об'єднання нації відбувається за громадянськими, політичними ознаками, в другому – за етнічними. Посилаючись на результати соціологічних досліджень Центру Разумкова, Шульман зробив висновок, що в Україні громадянська самоідентифікація (79%) домінує над етнічною (21%), через що основою національної ідеї мають бути не етнічні, а саме громадянсько-політичні гасла [275]. Якщо ж звернутися до згаданої промови Президента, то з трьох запропонованих ним об'єднавчих гасел два перших мають етнічний характер і лише останнє – громадянсько-політичний, проте з яскраво вираженим цивілізаційним західноєвропейським вектором.

Стратегічним національним інтересом для України є розкриття природи цивілізаційних протистоянь та запровадження механізмів, якщо хочете, «національного примирення» – такої національної системи цінностей, яка не була б ворожою ані для львів'ян, ані для луганчан, ані для кримчан. Ця нагальна проблема вже наприкінці другого десятиліття нашої незалежності залишається все такою ж гостроактуальною та кричущою, адже «попри все, суспільна свідомість в Україні залишається не просто “розколотою”, а й атомізованою і амбівалентною: половина населення, наприклад, орієнтується на зв'язки з Росією, а друга половина – на інтеграцію в Євросоюз. Приблизно навпіл

поділені і симпатії електорату. Таке становище триматиме доти, доки Україна не самовизначиться у стратегічному виборі шляхів подальшої трансформації суспільства» [276, с. 23].

Цивілізаційні протистояння, за С. Хантінгтоном, обумовлені низкою факторів, серед яких найважливішими є фундаментальні розбіжності в усталених цінностях; посилення взаємодії між регіонами світу на тлі їх зростаючої цивілізаційної самосвідомості; досить агресивне нав'язування Заходом своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як «загальнолюдських», що автоматично ставить цінності інших цивілізацій у розряд «другорядних» або і навіть «шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні» [270, с.324].

Очевидно, що в ході реалізації державної політики можна або посилювати цивілізаційні розбіжності між Сходом і Заходом (якщо базувати таку політику виключно на цінностях одного з українських субетносів), або зменшувати цивілізаційні розбіжності та об'єднувати громадян країни у політичну націю (якщо за основу державної політики взяти відмову від нав'язування цінностей, вивчення та виокремлення як базових для державної політики спільних для всіх субетносів цінностей, виведення за дужки поточного суспільного дискурсу цінностей, що розколюють суспільство, наприклад, проблем російської мови, ОУН-УПА та Помісної церкви).

Змальовуючи варіанти політичного розвитку для України в рамках першого з підходів, С. Хантінгтон попереджає про небезпеку розколу нашої держави по лінії цивілізаційного розлому внаслідок загострення цивілізаційних розбіжностей і нездатності обох частин держави до ціннісного компромісу. Більш того, ознаки цивілізаційної війни, що їх наводить американський політолог, уже виразно починають проявлятися в нашій державі: «В міру зростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах “ми” проти “них”, група об'єднується все сильніше і переконання міцнішають... Цивілізаційна самосвідомість зміцнюється стосовно інших ідентичностей. Виникає “динаміка ненависті”. Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує

відмінність між силами добра і зла, і врешті-решт намагається перетворити цю відмінність на основоположну... Для них також властива запеклість, оскільки на кону – фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує ймовірність геноциду щодо іншого» [там само, с. 431-432].

Досить близькі апокаліптичні прогнози для України знаходимо й у С. Переслегіна, який порікує, що «три різноспрямовані вектори впливу розривають українську територію та кладуть край існуванню єдиної держави» протягом 20-25 років [277, с. 179].

За таких умов необхідно замислитися про саме майбутнє України. Про ті очікування українського народу, що пов'язуються з державою, а в найбільш глобальному контексті – про місце України у майбутньому світі. Адже ми маємо обрати подальшу стратегію державотворення лише з двох варіантів: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відвертий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ від Сходу до Заходу в цілісну державу та проведення модернізації із збереженням культурно-цивілізаційної самобутності всіх її регіонів.

Ми живемо в епоху повномасштабної політичної кризи українського суспільства. Позитивом цього може бути хіба що розуміння, що «система цінностей змінюється лише в кризові періоди життя, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей і відображують зміни пріоритетів» [278, с. 59]. Отже, зміна ціннісної системи для нас є неминучою, і має йтися тільки про її характер: або стихійний (як це поки що і відбувається в Україні), або цілеспрямований як свідомо державна політика на формування об'єднавчої національної ідеї, що всотує в себе найголовніші спільні для всіх регіонів і субкультур країни цінності.

Головним механізмом формування національної ідеї є цілеспрямоване формування системи політичних міфів – пантеону національної слави як основи консолідації суспільства. У рамках концепції політичної міфології, міф (від

грецького *mithos* – переказ, сказання) визначається як міфологічна свідомість – емоційно зафарбовані, почуттєві уявлення про політичну дійсність, що заміщає і витісняє реальні уявлення про неї та її справжнє знання [53, с. 391]. Політичний міф підмінює об'єктивне в політиці його суб'єктивним сприйняттям, суб'єктивним образом, внутрішнє, змістовне в політиці – зовнішнім і вигаданим. Політичний міф відіграє і позитивну роль, «гармонізуючи відносини між людиною та навколишнім світом...» [279, с. 77].

Д. Ольшанський переконаний, що політичний міф як псевдоісторичне оповідання про минуле й сучасність відіграє ретроградну соціальну і політичну роль [15, с. 292]. З. Бжезінський наголошує на функціональному призначенні політичного міфу для посилення авторитету існуючого режиму [147, с. 253]. С. Манічев бачить у міфові спрощену модель надскладної політичної дійсності, яка надає пересічній людині можливості в простій і доступній формі осягнення світу як організованого цілого [280, с. 146]. Е. Кассіерер говорить про необхідність міфу як однієї із символічних функцій (поряд з наукою, мистецтвом, релігією, мовою), іманентних людині [281, с. 41]. Д. Брунер переконаний, що розвінчання міфологічної картини світу легко призводить до тривоги та занепокоєння людини, оскільки спроба з раціональної точки зору пояснити міф зачіпає людину на рівнях більш глибоких, аніж раціоналізм [282, с. 326], тому єдиною альтернативою міфу, що розвінчується, є інший міф.

Первісна свідомість людства майже повністю базувалася на міфології – таким чином первісні люди намагалися пояснити природні та суспільні явища, розуміння яких виходило поза межі тогочасного знання. У первинному суспільстві міфологія була головним засобом розуміння світу.

У міфі відбувається злиття сакрального і земного, загального й одиничного, дійсності з вигадкою в єдину, нероздільну цілісність, усе в дійсності неспоріднене розуміється як родинне, а міфологічний час припускає наявність «усього в усім», поєднуючи в єдиний сплав минуле, сьогодення та майбутнє.

Міф завжди орієнтований на «повсякденну, ненаукову масову свідомість, що звичайно прагне вийти за межі інформації про окремі події та факти, виявити їх глибинні, споконвічні першооснови» [15, с. 292].

Актуальність звертання до міфології в сучасному пострадянському урбанізованому інформаційному світі зростає через відсутність загальноновизнаної чіткої політико-філософської доктрини (національної ідеї): людина не може існувати, не маючи хоча б міфологічних уявлень про власне суспільство й про себе. Ми охоче руйнуємо «ганебну», «важку» спадщину царату, більшовизму, кучмізму, замінюючи їх голими деклараціями, добрими намірами, а не логічною, зрозумілою картиною (і дійсністю) політичного буття. В умовах засилля піар-акцій на телеекранах і на вулицях пересічний громадянин через певний набір архетипів, виражених у міфах, ритуалах, культових символах, знаходить певну цілісність, самоідентифікацію з несвідомим, інтеграцію особистісних і колективних частин психіки. «Міф перетворює хаос на космос, створює... можливість усвідомлення світу як організованого цілого...» [283, с. 146].

Як правило, політичні міфи мають таку саму архаїчну й алогічну психологічну природу, як і міфи первинні. Як зазначають М. Маклуен та У. Онг, політичні міфи, рятуючи свідомість пересічних громадян від раціональної логічної роботи, пропонують та формують певну цілісну та викривлену картину світу через резонанс взаємовідображень, взаємозв'язків що миттєво виникають (і зникають).

Міф як емоційне, почуттєве уявлення про політику заміщає і витісняє об'єктивне, реальне уявлення про неї, а також справжнє знання політики її суб'єктивним сприйняттям та штучно сконструйованим іміджем. Політичний міф особливо притаманний політичній свідомості та самосвідомості лідерів, він досить широко культивується в політиці, наполегливо впроваджується й експлуатується як психологічний інструмент легітимації влади.

Українська політична школа визначає політичний міф як драматичне символічно сконструйоване презентування реальності, яку люди сприймають на вір, у та зводить його до наступних елементів: міф – це символічний образ політики, її ідеалів; міфи з'являються та функціонують тому, що їх підтримує більшість; міф є проекцією в минуле або в майбутнє, якому надають сучасне звучання; це реальність для тих людей, які підтримують міфи [147, с. 253].

Сучасний політичний міф відповідає споконвічним сподіванням людини, але на відміну від архаїчного, він актуальний і конкретний, характерний для свого часу. Це політичний міф про великого вождя, мудру політику та очікування добрих змін. Зазвичай він зникає разом зі змінами обставин і перебігом часу, а нерідко – разом з розчаруванням в об'єкті шанування або відкриттям його справжнього обличчя.

Оскільки політичний міф стає надбанням політичної свідомості, він формує певне світовідчуження, психологічні й ідеологічні установки, що володіють стійкістю до забобонів. Політичний міф установлює власні причинні зв'язки між реальними об'єктами, породжує помилкові об'єкти (героїчні образи пересічних політичних лідерів), легенди про славне минуле, поєднує дійсність із вигадкою, вносить вигадані відносини в справжню тканину політичних відносин. Політичний міф замінює реальні знання віртуальними образами.

Слід відзначити і дуальність міфу. З одного боку, він заміщує небажану людині дійсність, сприяючи її виживанню, з іншого – неминуче спотворює цю дійсність. Міф заряджає людей впевненістю та ентузіазмом, задає набір життєвих сенсів. Разом з тим він звільняє людину від відповідальності, почуття провини, голосу совісті [284, с.124].

С. Манічев у роботі «Міфологія в політичних технологіях» наводить схему конструювання політичного міфу [283]. Насамперед, історія суб'єкта (героя) міфу (політика, кандидата) розгортається не в його власному життєвому просторі, а в життєвому просторі виборця. По-друге, політичний міф має бути драматургічною дією, адже лише коли драматургічна дія викликає емоціональні відчуття і виникає віра людини в фабулу міфу.

По-третє міфологічна розповідь має конструюватися за законами нарративно-біографічного жанру: свідчення про минуле життя героя, рефлексія логіки його життя, «біографічних конструкцій», прийоми виразності, метафоричність, що дозволяють перевести тему розповіді в текст з запрограмованим експресивним, естетичним, емоційним ефектом.

По-четверте, головна складова політичного міфу – переконання героя, які обов'язково мають відображати ціннісні засади життя того електорального

сегменту політичного поля, на який спрямовується міф. У такому разі сама логіка життя героя, що співпадає з логікою світосприйняття виборця, є найбільш сильним засобом переконання.

По-п'яте, політична міфологія висуває до героя певні обов'язкові вимоги: неординарність, він має знати щось, чого не знають інші, і що він хоче сказати людям; він мусить мати переконання й чітко їх відрефлексувати; він повинен мати непохитну віру в те, заради чого бореться за владу. Лише за такої структурної побудови політичного міфу комунікативна дія, викликана цим міфом, має шанси на успіх.

Сучасне джерело породження та поширення багатьох міфів – політична пропаганда і діяльність ЗМІ. Зіставлення характеристик міфів і продуктів масової політичної комунікації виявляє їхню подобу, ізоморфізм, здатність до взаємопідсилення. Міф у політиці відіграє суттєву роль, формуючи та корегуючи повсякденну масову свідомість. Він широко прищеплюється та експлуатується як сильний аргумент легітимації влади і політики.

Хоча окремі дослідники (М. Обушний, Д. Ольшанський) вважають, що політичні міфи використовуються лише внутрішньо слабкою або порочною політикою, незрілим (у демократичному розумінні) суспільством, насправді сучасні політичні реалії світу переконливо свідчать про «медіатизацію» політики країн розвинутої демократії, насамперед США (термін, який ввів у науковий обіг Г. Оберройтер), яка, по суті, є міфологізацією. За Оберройтером сучасне телебачення створює можливості так званої символічної діяльності політиків, коли політика перетворюється на гру на публіку, стилізуючись відповідно до вимог драматургії політичних міфів, віддаючи перевагу видовищам, ритуалам та персоніфікованим діям.

Головними ознаками політичного міфу є: заміна наукового пояснення тотальним генетизмом й етіологізмом (пояснення зводиться до розповіді про походження й утворення); різко розмежований міфологічний, ранній (сакральний) і поточний, наступний (профанний) час; міфологічна подія утілює не просто минуле, а особливу форму першотворення, першопредметів, першого роїв, першоджерел і першодій, що передували емпіричному часу.

Міф сполучає два аспекти: діахронічний (розповідь про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення або майбутнього) та затверджує узвичаєну систему цінностей, підтримує і санкціонує певні норми поведінки.

Політичні міфи на рівні групи виконують інтегруючу функцію стосовно цілого (суспільства), визначають розташування індивідуума в широкому полі політичних відносин: індивідуум – держава, індивідуум – нація, індивідуум – історія або цивілізація. Специфічною функцією є політичне моделювання, оскільки політичний міф являє собою набір прецедентів, зразків для наслідування. Політичні міфи є ірраціональними, що орієнтуються на віру, суспільні інтереси, важко піддаються перевірці та істотно впливають на громадське життя. Політичні міфи за їх типологією можна поділити на концептуальні, або фундаментальні; ідентифікаційні, або відокремлюючі; персоналізовані, або героїчні; програмні, або утопічні; антиміфи, або контрміфи; псевдоміфи.

Концептуальні, або фундаментальні міфи є, як правило, загальнонаціональними – «націєтворчими», спрямованими на колективну свідомість усього суспільства. Це міфи, що закріплюють державну ідеологію, національну ідею, пануючі погляди на розвиток суспільства. Вони мають історичний та героїчний характер, «розкривають» славетне походження нації та її лідерів, виправдовують претензії держави чи нації на певну винятковість, богообраність, високу історичну місію тощо. Такі міфи спонукають пересічного українця пишатися тим, що він є нащадком Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Петра Сагайдачного, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Лесі Українки та продовжувати «віковічну боротьбу кращих синів українського народу за власну державність».

Ідентифікаційні, або відокремлюючі міфи призначені для закріплення певною політичною силою власного електорату за допомогою ідентифікації – фіксації базових цінностей певної суспільної групи (електорального сегменту), та відокремлення – побудови «образу ворога», який загрожує самому існуванню цінностей цієї спільноти. Це одвічна конструкція за типом протиставлення «свої – чужі», але вона руйнівна, конфліктна, здатна призвести до суспільного

конфлікту. На жаль, саме за такою конструкцією проходили в Україні президентські перегони 2004 р. З одного боку, розігрувалося протиставлення «ми – прагматичні професіонали, за Росію, за єдиний народ, вони – ображені реваншисти, за США та НАТО, за розділ українців на три сорти». З іншого боку, «ми – Майдан, чесні, незаплямовані, боремося за відкриту владу та інтереси всього народу; вони – бандити, злочинці, захищають корумпований режим купки олігархів». Взаємне посилення ворожнечі двох полярних відокремлюючих міфів поставило Україну на межу розколу.

Персоналізовані, або героїчні міфи побудовані на психологічній потребі пересічного громадянина у зразках для наслідування, ідеалах поведінки, соціальних і політичних взірцях. Тому героїчних міфів ідеалізує конкретного політика, надає існуючому образу харизматичних рис. Будується такий міф за канонами героїчної драми, малює з політика образ непохитного борця за суспільні ідеали з могутніми супротивниками – «партійно-репресивним апаратом СРСР» (В. Чорновіл), «бандитською владою Кучми» (В. Ющенко), «зазіханнями американського імперіалізму» (Н. Вітренко).

Програмні, або утопічні міфи мають за мету актуалізацію та легітимізацію в суспільній думці певних політичних програм. Таким міфом був комунізм, «суспільство загального благоденства», таким міфом сьогодні виступає ліберальна демократія та ринкова економіка.

Антиміфи, або контрміфи створюються задля руйнування певних усталених або поширюваних міфів. Так на протиположність міфу «Кучма – миротворець, який єдиний на пострадянському просторі утримав країну від кровопролиття» було висунуто міф «Кучма – вбивця Георгія Гонгадзе». На протиположність міфу «Ющенко – месія українського народу» було висунуто міф «Ющенко – американський ставленик», на протиположність міфу «Янукович – міцний господарник, що досягає високих результатів рішучими діями, здоровим прагматизмом» було висунуто міф «Янукович – двічі судимий бандит, який добивається результатів вибиванням зубів у губернаторів».

Псевдоміфи являють собою не закінчений міф, а, так би мовити, заявку на нього. Суспільству пропонується не цілісний міф, а лише його обриси, тема. Він

містить інтригу драматичного сюжету, однак не має розв'язки, страждає браком завершеності. Таким міфом виступали широковідомі «чемодани з компроматом», які так ніколи нікому і не були пред'явлені. Таким міфом до сього часу є «отруєння кучмівським режимом Віктора Ющенка».

Разом із тим ідеологія демократичних перетворень та розбудови ринкової ліберальної економіки має і нові міфи, в тому числі такі, що відіграють негативну роль. Так посилена критика колективізму, який ніби-то неодмінно веде до казарми та породжує конформізм, обертається прославленням індивідуалізму, який є невластивим слов'янській (православній) ментальності. Новітня українська історія є свідченням шкідливості міфу про ринок і приватизацію як панацею від усіх соціально-економічних хвороб суспільства.

Як зазначають М. Обушний, А. Коваленко та О. Ткач, оцінюючи роль політичної міфології в історії людства, «якщо свого часу міфологія поступилася місцем низці спеціалізованих форм суспільної свідомості, занурившись углиб буденної свідомості, де й були законсервовані її окремі фрагменти, то наприкінці ХХ — на поч. ХХІ ст. міфологія виринула з глибин свідомості і досягла її вершин, — але вже не як елемент, а як метод мислення» [53, с.393].

Роль політичної культури суспільства (народу) у становленні реального народовладдя важко переоцінити. Не випадково фахівці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України В. Цветков та В. Горбатенко саме політичну культуру поставили на чільне місце у своєму визначенні демократії: «Демократія – відкрита суспільна система з високою політичною культурою; форма суспільного (людського) буття, яка створює найсприятливіші умови для життєдіяльності людини; форма організації політичної (державної) влади в умовах соціального розшарування» [285, с. 70].

Більш того, відсутність відповідного рівня політичної культури суспільства призводить до нездійсненності демократичних реформ. Адже, як стверджує Р. Даль, «консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж

політичні інститути не спираються на таку політичну культуру, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму» [184, с. 89].

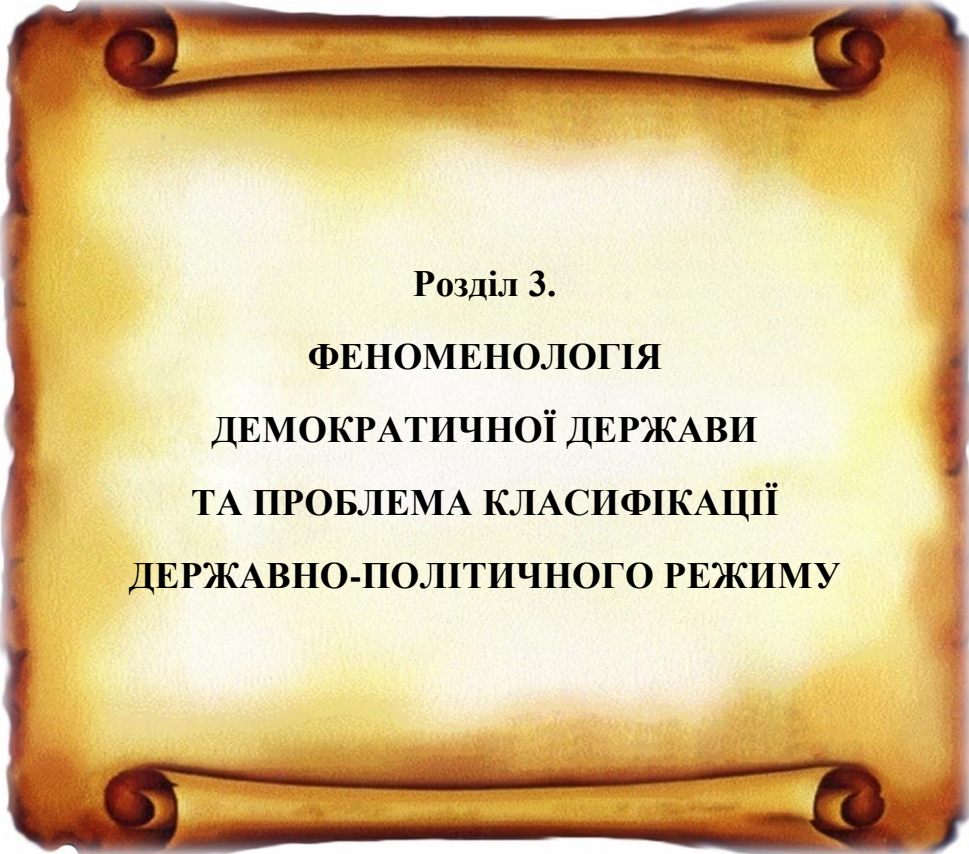
Аналіз особливостей демократичного державотворення латиноамериканських транзитивних суспільств дав підставу Г. О'Доннеллу говорити про те, що загальний процес демократизації в перехідних суспільствах складається не з одного, а з двох послідовних переходів, перший з яких веде до формування демократичних інститутів, а другий — до вкорінення демократичних цінностей у політичній культурі, що забезпечує ефективне функціонування демократії [225, с. 58].

З таких застережень є очевидною особлива значущість розвитку політичної культури в Україні, що якраз знаходиться на шляху демократичних перетворень і вже сформувала необхідні демократичні інститути, але ще не можна говорити про сталість нової демократичної політичної культури. Адже ментальна спадщина нашого народу тяжіє до тоталітарного мислення, яке обумовлює родюче поле для розквіту будь-яких, в тому числі й маніпулятивних політичних міфів, оскільки у виборчій культурі українців, на думку В. Жовтянської «домінує патерналізм, що виражається у психологічній залежності від влади, покладанні на неї відповідальності, причому рівень патерналізму тим вищий, чим старший вік самого виборця» [286, с. 46].

Тому стратегічною метою українських політичних реформ, за М. Михальченком має бути формування нової політичної культури через державний вплив на громадську думку та формування й управління цією думкою у відповідності до поставлених цілей і завдань [287, с. 93].

Відтак стає зрозумілим, що хоч би як нам цього не хотілося, але реальна євроінтеграційна перспектива для Української держави є віддаленою й цілком пов'язаною з «розбудовою Європи в собі» — успішністю послідовного закріплення в політичній культурі українського суспільства цінностей демократії шляхом запровадження та реалізації національної програми формування нової ціннісної системи суспільного світогляду та демократичної політичної культури як базисних засад національної ідеї України.

A scroll with a yellowish-brown, aged appearance, featuring four dark brown circular fasteners at the corners. The text is centered on the scroll in a bold, black, serif font.

Розділ 3.
ФЕНОМЕНОЛОГІЯ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ
ТА ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ
ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Третій розділ присвячено дослідженню феномену державно-політичного режиму як підсистеми політичного режиму, що являє собою адміністративно-організаційну форму існування держави. На підставі порівняння відомих класифікацій політичних режимів визначено, що найзагальнішим критерієм класифікації державно-політичних режимів є рівень співвідношення влади та свободи з двома ідеальними типами – тоталітаризмом (домінування влади над свободою) та анархією (домінування свободи над владою) та двома сталими типами режимів – авторитаризмом і демократією, між якими перебуває велика кількість гібридних режимів.

Запропоновано ідеальну модель алгоритму демократії як механізму функціонування демократичного режиму та проведено аналіз відповідності політичної системи України цій моделі, що дало можливість зробити висновки про конституційно закріплену систему тотальної безвідповідальності української влади та принципову недовіру системи стримування та протидії.

Проведено компаративний аналіз ліберально-демократичного, соціал-демократичного, авторитарного й популістського державно-політичного режимів та виокремлено ціннісні фактори і чинники, відповідність політичного процесу яким обумовлює формування демократичних, авторитарних або «дефектних» державно-політичних режимів. Визначено, що «дефектність» української політичної системи обумовлюється проявами неопатримоніалізму та популізму вітчизняного політичного процесу. Розглянуто ціннісні відмінності авторитарного, ліберально-демократичного та популістського режимів.

Проаналізовано сутність, типологію та характерні риси сучасних авторитарних режимів. Обґрунтовано висновок про те, що авторитаризм може служити певним підготовчим (перехідним) етапом, що створює умови для подальшої демократизації.

3.1. Типологізація державно-політичних режимів як системи суспільних відносин

Однією з найактуальніших соціально-політичних проблем сьогодення є проблема становлення, розвитку і трансформації демократичного політичного (державно-політичного) режиму в Україні. Глобалізація як провідний політичний тренд сучасного світу є одним з чинників трансформації систем суспільно-політичного управління, вона створює принципово нові умови владних відносин та провокує розвиток інноваційних процесів у країнах, що встали на шлях демократизації. Наша держава є однією з таких країн, і конституційно проголошений курс на розбудову демократичної правової соціальної держави, що прагне інтегруватися до спільного європейського дому, актуалізує дослідження класичної наукової спадщини щодо розуміння генезису, сутності та типології політичних режимів як системи суспільних відносин.

Як свідчить Л. Вей, досвід політичних трансформацій останніх десятиліть переконує в тому, що політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди призводять до появи повномасштабної демократії [288, с. 55]. Наслідком подібних поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування ще науково не осмислених «гібридних» або «дефектних» політичних режимів. Відтак проблема типологізації державно-політичних режимів як системи суспільних відносин є одним з центральних об'єктів державно-управлінських та політичних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Проведення типологізації політичних режимів дає змогу віднайти спільне та відмінне в різноманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватись за різними ознаками, у відповідності до яких розрізняють ті або інші типи політичних режимів.

Розуміння сутності та різноманітності форм політичного режиму сягає своєї давнини. Хоча за часів Античності самого поняття «політичний режим» ще не існувало, однак усвідомлення форм і методів владарювання, підкріплених відповідними владно-політичними відносинами, легко знаходимо як у

практично-політичній спадщині давньогрецьких достойників (режим Солона в Афінах, Лікурга – у Спарті, Філолая – у Фівах, режим принципату за Октавіана Августа, домінанту – за Діоклетіана, преторіанський режим Римської імперії тощо), так і в античній політичній філософії (у творах Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона).

Першу спробу наукової класифікації державно-політичних режимів зробив Платон Афінський, запропонувавши розрізняти відомі на той час форми політичного правління на «правильні» (монархія, аристократія) та «неправильні» (олігархія, демократія, тиранія, тимократія) [289, с. 221, 329–345]. Зважаючи, що ознаками класифікації у Платона є суто структурні внутрішньо апаратні чинники кількості та ціннісних підходів до управління державою, можна стверджувати, що в цьому разі йдеться, скоріше, саме про державно-політичний, аніж про суто політичний режим. Платонівський аналіз зазначених режимів приводить філософа до висновку щодо нездатності як «неправильних», так і певною мірою «правильних» держав забезпечити «загальне благо» суспільства. Це спонукало Платона до розробки «ідеальної» держави, концепція якої через тисячоліття перетворилася на науковий базис усіх тоталітарних політичних режимів.

Погляди вчителя розвинув та вдосконалив Аристотель Стагірит. Він першим застосував емпіричний метод – спостереження та індукцію, розкрив соціальну природу походження політичної влади та проаналізував ціннісно-мотиваційні фактори здійснення державного управління.

Аристотель удосконалив класифікаційні критерії форм державно-політичного режиму: кількість правлячих осіб (один, декілька, більшість) і вищу мотивацію правителів (загальне благо або приватний інтерес). Якщо правителі діють альтруїстично заради загального блага, така держава є «правильною». Якщо ж керманичами рухає приватний інтерес, або альтруїзм поступово перероджується на егоїзм (ось де історичні витoki корупції!), то держава стає «неправильною» [81, с. 488–489] (див. табл. 3.1.).

Стабільність режиму, за Аристотелем, є наслідком дотримання паритету рівності та свободи. При цьому рівність може бути як кількісною (така рівність

зумовлює появу демократичного режиму), так і «за шляхетністю» (основа аристократичного та монархічного режимів). Свобода суспільства залежить як від зазначеної вище мотивації правителів, так і від формування середнього класу громадян-власників. Порушення цього паритету призводить до трансформації режиму – його «виродження» або повалення, адже «стійким державним ладом є лише такий, за якого здійснюється рівність у відповідності до шляхетності і за якого кожен користується тим, що йому належить» [там само, с. 542].

Таблиця 3.1.

Форми політичних режимів за Аристотелем

Форми політичних режимів	Чинники класифікації	Кількість правителів		
	<i>Мотивація правителів</i>	один	декілька	більшість
<i>Правильні</i>	Загальне благо	Монархія	Аристократія	Політія
<i>Неправильні</i>	Приватний інтерес	Тиранія	Олігархія	Демократія

Класифікація режимів Аристотеля є класичною, вона вплинула на розвиток політичної думки кількох тисячоліть. Триста років після Аристотеля практично ті самі форми політичних режимів відзначає і Марк Тулій Цицерон. Щоправда, демократія у Аристотеля є однією з найгірших форм, тоді як для Цицерона демократія є найкращою: «лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємнішого за неї немає нічого» [290, с. 61]. У характеристиках умов стабільності режиму Цицерона заслуговує на увагу визначення пріоритетності поміркованості, злагоди та дотримання конституційних принципів, моральних чеснот політичних лідерів.

Надзвичайно детально і прискіпливо охарактеризував механізми, мотиви та методи державного управління сучасних йому політичних режимів Нікколо Макіавеллі. Влада, на його думку, є самодостатньою, а політика є відображенням природи людини, вона має бути жорстко реалістичною, а головним критерієм державно-політичного режиму є ефективність: успіх тут визначається правильним розрахунком, досвідом, умінням передбачити наслідки подій і рішень. Зазначені критерії в сукупності з принципом

самодостатності влади в ціннісному вимірі висувають в якості «найвищого блага» безпеку держави. У цьому разі для Макіавеллі мета виправдовує засоби, оскільки «чимало того, що на перший погляд здається добродійністю, а насправді згубне для государя, і навпаки: виглядає як порок, а насправді надає государю добробут та безпеку» [291, с. 46]. Пізніше у своєму «Політичному трактаті» Бенедикт Спіноза афористично повторить цю сентенцію «Добродетель держави – безпека (secliritas)» [292, с. 6].

З огляду на зазначену мету й вище благо держави, Макіавеллі розрізняє не самі політичні чи державно управлінські режими, а на історичному аналізові режимів різних держав класифікує методи захоплення та утримання влади як механізми стабілізації режимів. Філософ вважав більш міцними та стабільними монархії, оскільки «в республіках більше життя, більше ненависті, більше жаги помсти; в них ніколи не вмирає й не може вмерти пам'ять про минулу свободу» [96, с. 16].

Шарль-Луї Монтеск'є вперше заговорив про залежність політичного режиму (або форми правління) від географічного чинника. Він пояснював формування режимів східних деспотій особливостями природно-кліматичних умов Азії. Проте значна частина його уваги приділена європейським політичним режимам, при цьому в основі виокремлення Монтеск'є республіканської (або демократичної), монархічної та деспотичної форм політичного режиму немає географічних факторів: «Республіканське правління – те, за якого верховна влада перебуває в руках або всього народу, або частини його; монархічне — за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як в деспотичному все поза будь-якими законами і правилами рухається волею і свавіллям однієї особи» [293, с. 77.]

Якщо античні та середньовічні політичні філософи схилилися до нормативного підходу, коли, відштовхуючись від принципів і теоретичних конструктів, характеризували (методом співставлення) реальні сучасні для них політичні режими, то епоха модерну перевернула дослідження «з ніг на голову» – знаходячи емпіричну адекватність теорії через визначення специфіки та спільних рис стійких політичних режимів, що історично склалися.

Георг Гегель одним з перших звернув увагу, що сутність політичного режиму визначає діалектика взаємодії громадянського суспільства з державою. Історично визначено три типи такої взаємодії. Згідно з першим держава виконує волю громадянського суспільства; вона служить лише нічним сторожем, коли громадяни сплять (Дж. Локк).

За такого підходу громадянське суспільство так би мовити «наймає» державу з її посадовцями та державним апаратом для політичного управління суспільством заради загального блага людей. Якщо при цьому держава недостатньо сумлінно виконує свої функції або порушує права громадян, останні вправі скасувати відповідні політико-управлінські рішення і навіть «звільнити» винних представників держави, уряд тощо.

Подібний характер владних відносин, як правило, формує демократичний політичний режим.

Другий тип передбачає такі відносини між громадянським суспільством і державою, за яких держава повністю поневолює суспільство, робить громадян «гвинтиками» державної системи.

Коли держава стає понад усе, інтереси кожного громадянина підкорені «вищим інтересам держави (нації)», й утопічна (як правило) мета суспільного розвитку повністю поглинає права та свободи людини, можемо говорити про формування тоталітарного політичного режиму.

Третій тип взаємодії громадянського суспільства з державою характеризується існуванням певного балансу, рівноваги сил між громадянським суспільством і державою. Влада в такій державі має власні, відмінні від народних, інтереси, проте вимушена рахуватися з громадською думкою, допускаючи ту або іншу ступінь індивідуальних прав і свобод.

У подібному разі ми маємо авторитарний режим.

Саме за цими критеріями характеру взаємодії держави та громадянського суспільства склалася сучасна класична та найбільш поширена типологія політичних режимів та систем. Згідно з нею зміст політичного режиму визначається рівнем забезпеченості громадян свободою з боку держави. Обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів

відтак дозволяють чітко віднести існуючий у суспільстві політичний режим до одного з базових типів: демократичного, тоталітарного або авторитарного.

Зазначена тріада режимів – тоталітаризм, авторитаризм, демократія – активно використовувалася до кінця ХХ століття. Проте наявність в сучасній історії тільки двох чітко визначених тривалих у часі тоталітарних режимів (фашистської Німеччина та Радянського Союзу за часів Сталіна) примусила політологів надалі оперувати переважно двома базовими категоріями — авторитаризм і демократія. Подальші класичні дослідження та класифікація політичних режимів відбувалися під сильним впливом бінарної дихотомії «автократія – демократія» характеризувалися розвитком різноманітних підвидів зазначених політичних режимів.

Одним з перших використав поняття «режиму» в його сучасному значенні в 20-ті роки ХХ ст. родоначальник досліджень політичної еліти Гаetano Моска. На підставі аналізу внутрішніх механізмів функціонування режимів, насамперед, принципів передачі політичної влади шаблями соціальної піраміди, він запропонував нову типологію політичних режимів як механізму рекрутування еліт.

Зокрема, на цій підставі він вирізняє бінарні типології: «аристократичний – демократичний» та «автократичний – ліберальний» політичні режими. У першому разі доступ до політичної еліти держави відкритий або всім громадянам (за демократичного режиму), або тільки представникам вузької, виділеної за принципом походження або статку соціальної групи (за аристократичного режиму). У другому разі владними повноваженнями наділяється або одноосібний правитель (за автократичного режиму), або влада делегується широкими верствами населення за допомогою виборів (за ліберального режиму) [294].

Оригінальну типологію політичних режимів на початку ХХ ст. запропонував наш співвітчизник В'ячеслав Липинський. У відомих «Листах до братів-хліборобів...» він виокремлює, по-перше, «демократію з республікою» (взірцем якої є демократичний республіканський лад США); по-друге, «охлократію з диктатурою» (під якою розуміє владу організованої меншості над

народом у стані натовпу на кшталт більшовизму); по-третє, «класократію з правовою — законом обмеженою і законом обмежуючою — монархією» (де активна меншість — виборна аристократія — обмежує свою владу слухняністю монархові, обмеженому, у свою чергу, законами, ухваленими в законодавчих установах представниками класів) [295]. Як представник консервативної течії, В. Липинський саме останню конституційну монархію вважав за найкращу форму державного устрою.

Засновники сучасної політології, представники відомої Чиказької школи, Гарольд Лассуелл та Абрам Каплан на самому зламі ХХ століття зробили спробу висунути більш детальні критерії, на підставі яких політичні режими можна віднести до того або іншого типу. Таки критеріїв було запропоновано шість:

- межі впливу політичної влади;
- механізм розподілу гілок влади;
- спосіб рекрутування політичної еліти;
- відповідальність влади перед народом; механізм розподілу суспільних благ; можливість оскаржити владні рішення.

Проте створити скільки-небудь струнку типологію авторам не вдалося. Вони виділяли все ті ж самі два «ідеальні» типи режиму — демократію та деспотію. На думку Лассуелла та Каплана, демократію відрізняють три головні характеристики:

- влада здійснюється максимально відповідально;
- політичний процес є відкритим;
- користь (зиск) від влади розподіляється між усіма елементами політичної структури.

Політична система вважається авторитарною, якщо правлячі кола мають перевагу в контролі над керованими і не обмежені ними в процесі ухвалення та реалізації рішень [296].

Найбільш послідовний опис тоталітарної системи запропонувала Ханна Арендт в роботі «Витоки тоталітаризму» (1951 р.). Родовими ознаками тоталітаризму вона визначила: терор як норму управління суспільством,

контроль однієї політичної організації над всіма соціальними підсистемами (політикою, економікою, культурою тощо); всеосяжну ідеологію як інструмент такого контролю [297, с. 393–396, 442]

Класичним поділом політичних режимів, як це зазначалося в попередньому розділі, є поділ на демократичний, авторитарний та тоталітарний, які, в свою чергу, поділяються на свої підвиди. Такий підхід можна назвати правовим, за яким пояснення категорії зводиться лише до офіційних форм та легальних методів державного управління, що спираються на формально-юридичні критерії функціонування влади.

За цих умов політичний режим за своїм сенсом наближується до форми правління державою, її конституційно-правових підвалин.

Існує точка зору, що сутність державно-владного режиму залежить від соціально-економічного розвитку країни. Наявність тоталітарних режимів вони пояснюють відсталими соціально-економічними відносинами, відсутністю демократичних навичок і традицій, низкою політичною культурою і традиційною свідомістю мас, тому що, на думку М. Дюверже, плюралістична демократія відповідає високому рівню індустріалізації, авторитаризм – економічній відсталості. Подібну ж точку зору розділяє С. Хантінгтон, який стверджує, що тоталітарні системи зазвичай існують при відносно низькому рівні соціальної активності і політичного розвитку [298, с. 28].

Серед науковців існує певна розбіжність класифікації політичних режимів залежно від критеріїв такої класифікації. Принаймні Андреас Шедлер у статті «Що таке демократична консолідація?» нарахував 550 різновидів однієї тільки демократії! [299, с. 92].

Як зазначає авторитетний український політологічний енциклопедичний словник, найважливішими класифікаційними ознаками політичного режиму можуть бути: спосіб формування органів влади; співвідношення законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, центрального уряду та місцевого самоврядування; становище і роль громадських організацій і політичних партій; правовий статус особистості; встановлена законодавча і політична система; зміст і співвідношення дозволеної і забороненої політичної діяльності;

політична стабільність; історичні, культурні традиції, моральні звичаї народу» [47, с. 294].

В основі класифікації політичних режимів, що робляться політологами Заходу, лежать, багатопартійність, наявність легальної опозиції, принципи відносин громадянського суспільства з державою, конкурентності в боротьбі за владу та ступінь залученості громадян до державного управління. Діяльність державного апарату та партійної системи, що відповідає цим критеріям, ототожнюється з демократичним політичним режимом, що не відповідає їм – з авторитарним/тоталітарним політичним режимом у їх різних модифікаціях.

Одна з найбільш відомих класифікацій політичних режимів ХХ ст. була запропонована американським класиком політичної науки Робертом Далем. Свою типологію він розглядав за двома змінними – рівнем політичної конкуренції (ступінь залученості опозиції до політичного процесу) і рівню політичної участі (відсоток громадян, що мають реальну можливість боротися за владу і брати участь у формуванні політики). Ці дві координатні лінії ділять поле політичних режимів на чотири сектори (див. Рис. 3.1.).

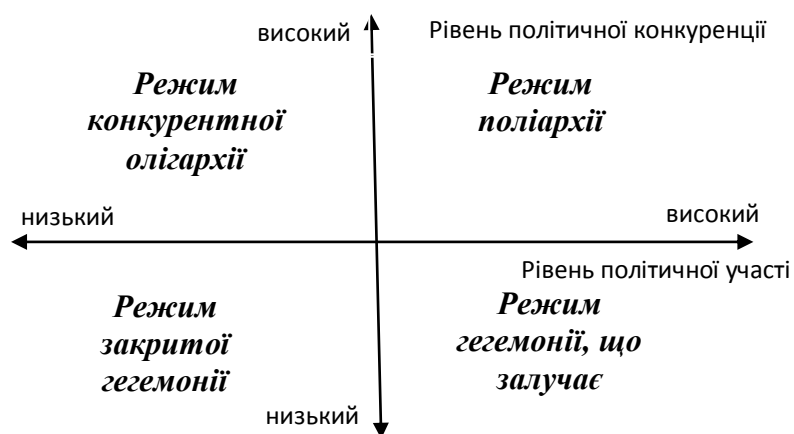

Рис. 3.1. Типологія політичних режимів Р. Дала

За Далем, режиму «закритої гегемонії» відповідає мінімальний рівень політичної конкуренції за низької залученості громадян до політичного процесу. «Гегемонії, що залучає» відповідає низька конкуренція, але значний відсоток «залучених громадян». Висока конкуренція в поєднанні з низькою залученістю — це «конкурентна олігархія»; і, нарешті, висока конкуренція плюс висока ж

залученість відповідають «поліархії» [243, с. 33–34]. Цей термін Р. Даль запозичив у Аристотеля, але значно розвинув його. Р. Даль припустив, що участь громадян в політиці визначається не тільки виборчим законодавством, але і наявністю інших умов — наприклад, широкого набору ліберальних прав і свобод, які дозволяють обстоювати громадянські інтереси в суспільно-політичній сфері.

А. Шадт виділяє дві принципово відмінні «родини» політичних режимів: ліберально-демократичну та диктаторську [300, с. 11-14].

М. Дюверже у відповідності до різних критеріїв поділу називає наступні режими: 1) ліберальний і авторитарний; 2) демократичний, автократичний, змішаний; 3) монократичний (диктаторський), директорії (колективне правління), комбінований [82, с. 47].

А. Оріу виділяє президентський (США), парламентський (Італія) і режим директорії, режим класичної (західної) демократії й авторитарний. Режими країн, що розвиваються, він ділить на парламентський (плюралістична партійна система, наявність легальної опозиції) і президентський (з гіпертрофованою виконавчою владою) [298, с. 279]

Американський політолог Р. Гестил розділяє політичні режими на вільні, частково вільні та невольні [74]. Англійський дослідник С. Бойнхен розрізняє наступні режими: 1) багатопартійні парламентські демократії; 2) традиційні монархії; 3) однопартійні мобілізаційні; 4) змішані; 5) військові; 6) квазівійськові диктатури; 7) радикальні ідеологічно орієнтовані.

Іспанець Л. Саністебан наводить власну типологію політичних режимів, серед яких називає: імперські політичні системи, ліберальні держави, авторитарні та консервативні держави, ототожнюючи таким чином політичний режим і з політичною системою, і з політичною ідеологією (лібералізм, консерватизм) [301].

Досить цікавою є класифікація політолога В.Хербісона, що виділяє серед авторитарних особливу групу популістських режимів, маючи на увазі режими, за яких політичні лідери йдуть на безпосередні контакти із цивільним населенням, цивільними структурами, широкими народними масами, що

підтримують їх, прагнуть мобілізувати широкі прошарки суспільства для здійснення різних соціальних та економічних реформ.

Такої ж точки зору дотримується С. Хантінгтон, який наголошує, що популістські режими відкидають існуючі політичні інститути, політику, що проводиться попереднім режимом, лідери апелюють до національної самосвідомості народу, прагнуть відродити в ньому патріотизм, що опирається на героїчне минуле нації або держави; популістські режими борються з державною та партійною бюрократією, ієрархічним принципом організації державної влади. Одним з головних об'єктів критики з боку популістського режиму є державний апарат, викритий у корупції. Тому, за Хантінгтоном, першочерговим завданням такого режиму проголошується чистка державного апарата. Але, як свідчить історичний досвід, згодом популістський уряд сам уже стає невід'ємною частиною бюрократії та корупційних відносин [298, с. 47].

У західній політичній науці широке розповсюдження отримала типологія політичних режимів, запропонована Х. Лінцем. Він вирізняє дві головні осі розмежування політичних режимів: за конституційністю влади та її ідеологізацією (див. Рис. 3.2.).

На першій осі розвиток іде від політичного монізму через обмежений політичний плюралізм до реального політичного плюралізму. На другій перебуває політична участь громадян – від низької до широкої та мобілізаційної (тотально-примусової). Х. Лінц за цими критеріями виділяє тоталітаризм, посттоталітаризм, султанізм, авторитаризм (дототалітарний, корпоративний, постколоніальний, расовий, популістський, військово-бюрократичний) та демократію (олігархічну, охлократичну, поліархічну) [302, с.38].

Як видно з лінцевої «мапи політичних режимів», найменше різновидів мають тоталітарні та демократичні системи. Більшу численність видів авторитарних режимів Ендрю Натан пояснює тим, що історично «авторитарні системи були з нами довше, управляли більшою кількістю людей, і ми не знаємо, можливо, управлятимуть ще більшою кількістю людей в майбутньому, ніж демократично системи» [303, с. 37].

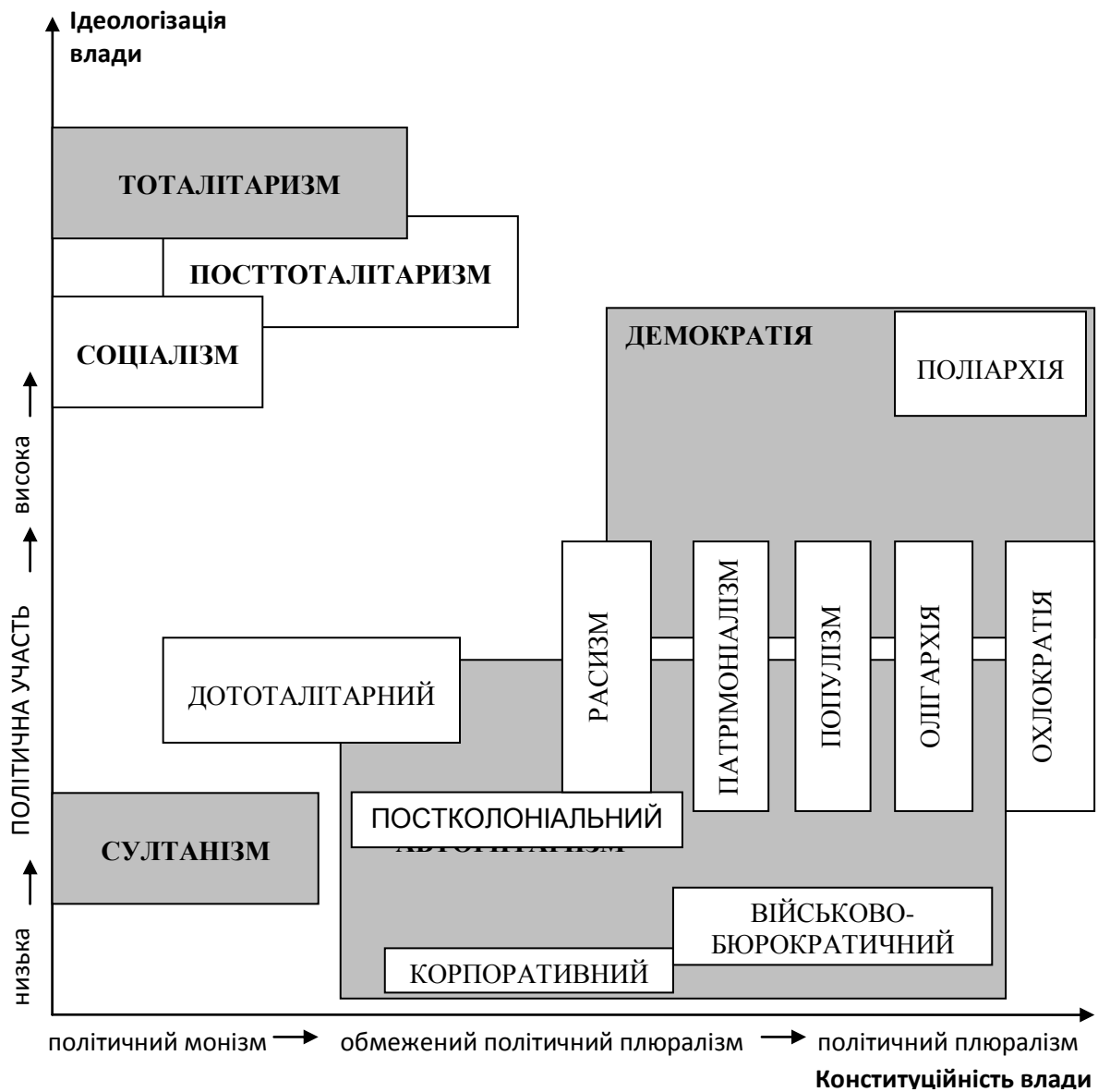

Рис. 3.2. Типи політичних режимів. Адаптовано за: Х. Лінц [302, с. 157].

Отже, в основі класичних типологій політичних режимів лежать умови доступу до влади (конкурентне чи неконкурентне отримання влади одним лідером, панівною групою чи панівною більшість), а також мета-мотивація правителів і рівень залученості громадян до державного управління. Таким чином, класичним є розподіл політичних та державно-політичних режимів на тоталітарні (деспотичні), авторитарні та демократичні.

Проте класична типологізація політичних режимів на тоталітарні – авторитарні – демократичні не дає змогу чітко виокремити спільне і відмінне в методах і засобах здійснення державної влади в сучасних транзитивних суспільствах.

У науковому світі ще не склалася загально визнана типологія сучасних режимів транзитивних держав як системи суспільних відносин. У науковому дискурсі політичні режими багатьох сучасних країн, що встали на шлях демократизації, не можуть бути віднесені в чистому вигляді до жодного з класичних режимів, а перебувають десь між авторитаризмом та демократією. Між тим, реальні режими в цих країнах є настільки різноманітними за характерними ознаками, методами та способами здійснення влади, що віднесення їх до якогось одного «проміжного» типу є також некоректним. Отже, постає завдання визначення характерних чинників та ознак, у відповідності до яких можна переконливо класифікувати ті або інші політичні режими транзитивних країн.

Насамперед, визначимося в принциповому розумінні демократичного та авторитарного режимів. *Демократичним* політичним режимом заведено означати таку форму організації суспільно-політичного життя, яка заснована на принципах рівноправності його членів, періодичній виборності органів управління, децентралізації та розосередженні влади між громадянами з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів та ухвалення рішень відповідно до волі більшості [47, с. 563]. *Авторитарний* режим являє собою тип урядування, за якого володарі вимагають безперечної покори урядованих [83, с. 17].

Порівнюючи ці два визначення, стає очевидним, що найузагальнюючим критерієм типологізації режимів є співвідношення між двома політичними субстанціями – владою і свободою. Саме обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють належно оцінити характер існуючого в суспільстві політичного режиму. Більшість типологій перехідних режимів оперують тими або іншими факторами здійснення влади та допуску чи обмежень політичних еліт і громадян до державного управління. Так за Робертом Далем існує чотири ідеальних типи політичних режимів: закрита гегемонія (тоталітарний режим), відкрита гегемонія (авторитарний режим), змагальна олігархія та поліархія (демократичний режим) та ціла низка їх модифікацій [243, с.33–34].

У наведеному вище дослідженні Х. Лінца режими класифікуються у відповідності до бінарних шкал «політична участь – мобілізація» (участь громадян у політичному житті за вільного вибору чи за примусу держави); «політичний монізм – плюралізм» (наявність чи обмеженість ідеологічної свободи) [цит. за 177, с. 176]. Це дало змогу поряд з демократією, тоталітаризмом і авторитаризмом виокремити режими султанізму (як форму тоталітаризму без примусової політичної мобілізації мас), постколоніального, корпоративного та військово-бюрократичного авторитаризму (С. Хантінгтон назвав його «преторіанським»), расової демократії.

Спираючись на теорію поліархії, Д. Кольєр та С. Левіцкі називають інші критерії відповідності демократії (у негативному значенні – авторитаризму): вільні вибори із загальним виборчим правом; свободу слова та відкритість передвиборчої боротьби; дотримання громадянських свобод та реальну участь громадян у політичному житті; обсяг реальної влади обраного уряду; повноту розвитку та відданість політиці соціального забезпечення; соціально-політичну стабільність [304, с. 194, 196]. За вказаними критеріями вони нараховують у різних дослідників 58 різноманітних типів політичних режимів, що містяться між демократією та авторитаризмом! [там само, с. 202 – 206].

Підстава типології Жана Блонделя – структура еліт. Політичну конкуренцію він розділив на закриту і відкриту, залежно від того, існує чи ні легальна опозиція. Залученість населення за Блонделем може бути інклюзивною та ексклюзивною. Структурно еліти можуть бути монолітними і диференційованими (залежно від існування субгруп еліти та ступеню їх автономії) [цит. за 305, с. 117]. Різним поєднанням цих змінних відповідають шість типів політичних систем (див. Табл. 3.2.):

1) Традиційні — закриті, ексклюзивні, з монолітною елітою; як правило, такі типи політичних систем характерні для монархій.

2) Егалітарно-авторитарні – закриті, інклюзивні, з монолітною елітою; характерні для низки соціалістичних країн (Китай, Куба, Північна Корея).

3) Авторитарно-бюрократичні – закриті, ексклюзивні, з жорстко диференційованою елітою (характерні для військових режимів).

4) Авторитарно-неегалітарні – закриті, інклюзивні, з диференційованою елітою (наприклад, Італія часів Муссоліні).

5) Конкурентні олігархії — відкриті, ексклюзивні, з диференційованою елітою; характерні для країн, де населення практично не може вплинути на результати боротьби між елітними групами (Росія часів Єльцина, Україна).

6) Ліберальні демократії — відкриті, інклюзивні, з диференційованою елітою (сучасні європейські держави).

Американський політолог Ф. Шміттер говорить про існування не одної, а трьох форм ліберальної демократії: доліберальної, власне ліберальної та постліберальної. Крім того, він виділяє два гібридні транзитивні режими. У тих випадках, коли авторитарний режим проводить лібералізацію без демократизації, тобто громадяни одержують ліберальні права без вільних виборів, формується диктабланда (*dictablanda*). Коли має місце демократизація без лібералізації, тобто вибори проводяться, але їх результат приречений, оскільки ЗМІ сковані, підконтрольні державі та правлячим соціальним угрупованням і в громадян де-факто немає ліберальних прав, такий режим Шміттер пропонує називати демокрадурой (*democradura*) [306, с. 208].

Таблиця 3.2.

Типологія політичних режимів Ж. Блонделя

Режими	Закриті з монолітною елітою	Закриті з диференційованою елітою	Відкриті
Ті, що включають	Традиційні	Авторитарно-бюрократичні	Конкурентні олігархії
Ті, що виключають	Егалітарно-авторитарні	Авторитарно-інегалітарні	Ліберальні демократії

Ціннісний підхід до проблеми класифікації державно-політичних режимів демонструє американський політолог Чарльз Ендрейн. Він оперує трьома чинниками типологізації: два – це варіації дихотомії «влада – свобода» – влада держави над соціальними групами (сильна – слабка) та політична дистанція між керманічами і громадянами (значна – невелика); третій чинник є суто аксіологічним – суспільні цінності та матеріальні інтереси, що формують

політичні завдання і цілі (вони можуть бути злитими або диференційованими і неспівпадаючими). Такий підхід дає змогу виокремити:

– народний (родоплемінний) режим, за якого дистанція між слабкою владою та народом практично відсутня, а цінності та інтереси злиті (такі режими функціонують, зокрема, в Африці);

– цілком протилежний йому бюрократично-авторитарний режим (сильна влада утримує народ на відстані, а матеріальні інтереси та суспільні цінності різко розмежовані);

– елітистський та популістський мобілізаційні режими (значна дистанція між владою та народом, злиті інтереси й цінності);

– нарешті, «співузгоджений» режим з можливістю доступу громадян до влади, відносною свободою соціальних груп та розмежованими суспільними цінностями та матеріальними інтересами. Цей тип режиму також розділений на два, залежно від того, співпадають чи ні суспільні цінності та інтереси народу і правлячої верхівки – у першому разі маємо демократичний режим, у другому – конкурентну олігархію (див. Табл. 3.3.) [250, с. 19].

Таблиця 3.3.

Типологія політичних режимів Ч. Ендрейна

Чинники класифікації			Влада держави над соціальними групами		Політична дистанція між керманичами та громадою	
			сильна	незначна	значна	незначна
Суспільні цінності та матеріальні інтереси	близькі для еліти та народу	злиті	Популістський (Мексика, Венесуела)	Народний родоплемінний (країни Африки)	Популістський (Мексика, Венесуела)	Народний родоплемінний (країни Африки)
		різні	Бюрократично-авторитарний розвинутий (Південна Корея)	Плюралістична демократія (США, держави ЄС)	Бюрократично-авторитарний (Китай, Аргентина)	Плюралістична демократія (США, держави ЄС)
	протилежні для еліти та народу	злиті	Елітистський мобілізаційний (Північна Корея)	феодальний	Елітистський мобілізаційний (Радянський Союз)	феодальний
		різні	Військово-бюрократичний (хунти)	Конкурентна олігархія (Колумбія, Бразилія)	Військово-бюрократичний (хунти)	

Ціннісно-ідеологічний підхід є характерним для іспанського політолога Л. Саністебана. За ознаками домінуючої ідеологізованої ціннісної системи він виокремлює такі типи політичних режимів, як імперські політичні системи (сильна централізація влади, експансіоністська правляча еліта, наявність спільного політичного проекту, що стоїть зверхньо над інтересами груп), ліберальна держава (розподіл влад, права людини, формальна рівність усіх перед законом), авторитарні консервативні держави (автократична концентрація політичної влади, державний контроль над різними сферами соціального життя, панівна ідеологія) [301, с. 111, 116–117].

Виключно державно-управлінські чинники лежать в підґрунті ще однієї широко відомої класифікації режимів, котрі за конституційним підходом поділяють на президентські та парламентські з двома змішаними формами: президентсько-парламентською та парламентсько-президентською. Як правило, цих чинників три: форма обрання глави держави (всенародно чи в парламенті), право призначення/звільнення уряду та прем'єр-міністра, контроль над виконавчою владою. Відмінність цих режимів є вельми істотною з точки зору як організації здійснення влади, так і шансів її стабілізації в процесі переходу від авторитаризму до демократії. Узагальнюючи дослідження президентських та парламентських державно-політичних режимів (Х. Лінца, А. Лейпхарта, М. Шугарта, Дж. Кері та ін.), К. Лоуренс на великих статистичних масивах констатує, що парламентські республіки є значно демократичнішими, тоді як президентські тяжіють до авторитаризму [76, с. 46 – 48].

В. Меркель та А. Круасан критеріями відповідності демократичності режимів вважають всезагальне виборче право, ефективність монополії на панування з боку демократично легітимованого уряду та конституційно-правовий порядок. Якщо в транзитивній державі порушено якийсь із цих чинників, виникає режим «дефектної» демократії. За обмеження виборчого права (Латвія) це «демократія, що виключає»; коли для громадянського суспільства є закритими певні політичні сфери, виникають територіальні та/або функціональні анклавні – це «анклавна демократія» (Парагвай), якщо ж у

державі не дотримуються конституційні права людини, формується «неліберальна демократія» [258].

Цікавою спробою звести воедино всі існуючі класифікації став російський «Політичний атлас сучасності», створений дослідницькою групою, керованою А. Мельвілем. Усі відомі показники, що використалися для опису політичних систем, автори звели до п'ятих окремих індексів: 1) індекс державності: вказує на ступінь успішності, керованості, спроможності, ефективності та суверенності держави; 2) індекс зовнішніх і внутрішніх загроз; 3) індекс потенціалу міжнародного впливу: дозволяє оцінити рівень суверенітету та сукупні ресурси держави у взаємодії з міжнародною спільнотою для вирішення своїх національних завдань; 4) індекс якості життя; 5) індекс інституційних основ демократії: дає оцінку традиції політичної конкуренції, представництва, участі, обмеження виконавчої влади, дотримання конституційних правил. Він відображає можливості участі людей в ухваленні політичних рішень [307].

Особлива увага дослідників (Ч. Ендрейн, С. Хантінгтон, В. Момсет, Р. Даль) була прикута до феномену існування (особливо в транзитивних державах) формально цілком демократичних політичних режимів, за яких політичні лідери виходять за межі права під гаслом політичної доцільності, йдуть на безпосередні контакти із цивільним населенням, громадянськими структурами, широкими народними масами, що підтримують їх, прагнуть мобілізувати широкі верстви суспільства на боротьбу з корупцією, яка символізує попередні «злочинні» режими тощо. Проте подібна політика є лише заграванням з натовпом, надмірні обіцянки ніколи не здійснюються, а справжні мотиви та інтереси правлячої групи далекі від народних і полягають у якнайдовшому перебуванні при владі. Такий режим отримав назву популістського. Докладні світоглядно-ціннісні, інституційно-правові та політико-інструментальні риси популізму наведено в роботі дослідницького колективу НАДУ під головуванням Е. Афоніна [308, с. 287–292].

Філіп Рьодер говорить про формування на пострадянському просторі чотирьох типів поставторитаризму: автократії, олігархії, етнічно орієнтованих та

врівноважених республік [309]. Натомість Олександр Фісун переконаний, що в більшості пострадянських країн формується неопатримоніалізм [305].

Відомий дослідник політичних режимів О. Циганков групує класифікації режимів як: традиційні – мобілізаційні – автономні; ліберальні – терористичні; світські – теократичні; режими реформ – контрреформ [310, с. 122–127].

Вітчизняний дослідник В. Якушик пропонує наступне «дерево класифікації» політичних режимів: 1) режими постійні та тимчасові; 2) режими нормального та надзвичайного функціонування; 3) конституційні та неконституційні; 4) режими функціонування правової держави, режими революційної законності та режими свавілля (відсутність законності); 5) світські, релігійні, атеїстичні; 6) безпартійні, одно-, дво- та багатопартійні; 7) цивільні та військові; 8) режими, що мають досить стабільну та надійну внутрішню опору та такі, що постійно потребують постійної підтримки ззовні; 9) режими, котрі опираються лише на національні інститути влади та такі, що підтримуються за допомогою діючих на території інститутів, які представляють законні сили; 10) режими, що мають реально постійною і активною сферами своєї діяльності увесь світ, та такі, котрі у своїй діяльності фактично обмежені рамками своєї країни і мають лише окремі компоненти загальнопланетарної системи забезпечення національних інтересів [311, с. 21–23].

Отже, в підґрунті більшості класифікацій політичних режимів є ціннісні підвалини співвідношення влади та свободи, особливості механізмів реалізації державної влади та її взаємодії з громадським суспільством.

3.2. Алгоритм демократії як механізм демократичного державно-політичного режиму

Протягом 2006 – 2009 рр. в Україні точиться перманентна безкомпромісна боротьба за повноваження між урядом та Президентом. Ця боротьба призвела до конституційної кризи, пов'язаної з переходом від президентської до парламентської республіки, започаткованим ще 8 грудня 2004 р. та таким, що

набув чинності з 1 січня 2006 р. Політикум розділився навпіл у розумінні (скоріше у тлумаченні) як положень Конституції, так і напрямків розвитку політичної системи країни аж до взаємних обвинувачень у спробах узурпації влади. Конституційна криза надзвичайно актуалізувала пошуки теоретичних передумов розбудови збалансованої політичної системи, яка б найкращим чином забезпечувала демократію в Україні. Станом на кінець 2009 р. в публічному дискурсі обговорюється вже 5 проектів удосконалення чинного Основного закону країни.

Політичному дискурсу навколо головних характеристик політичного режиму, який має бути створений в Україні, не бракує жвавості. Безпосередні учасники конфлікту (В. Ющенко, В. Янукович та їх поплічники), політологи і соціологи (В. Фесенко, О. Доній, В. Карасьов тощо), політичні оглядачі і журналісти (Ю. Мостова, С. Рахманін, С. Шустер, С. Лозунько тощо) активно виступають зі своїми коментарями і тлумаченнями нормативних текстів. Однак більшість цих висловлювань радше є політичними оцінками, аніж спробами незаангажованого політичного аналізу теоретичних передумов, що спричинили конституційну кризу. Тож спробуємо на науково-теоретичному рівні розібратися, як має працювати «ідеальна» демократія та в чому полягають теоретичні недосконалості нашої конституційної реформи; який саме політичний режим є сьогодні в Україні, та який режим більш ефективно працює в умовах, подібних до українських.

Отже, почнемо від самого початку: що таке є сучасна демократія? Відштовхнемося від двох всесвітньо відомих крилатих визначень демократії Авраама Лінкольна: «...це урядування народу, яке здійснює народ і в інтересах народу» [312, с. 59] та Адама Пшеворського: «...це визначеність процедур за невизначеності результату» [цит. за 313, с. 70]. Філіп Шміттер та Тері Карл додають ще кілька важливих рис: «сучасна політична демократія – це система врядування, за якої керівники підзвітні (відповідальні) за свої дії в державній сфері громадянам, що діють опосередковано завдяки конкуренції і співпраці своїх обраних представників» [306, с. 80]. Таким чином, демократія мусить характеризуватися наступними обов'язковими рисами: влада належить народу

(абсолютній більшості дорослих громадян країни з окремими обмеженнями, що встановлюються виключно судом у відповідності до норм законів, наприклад, щодо недієздатних чи осуджених); народ реалізує свою владу опосередковано через представників (причому за Р. Далем, вільні вибори мають відбуватися досить часто) [184, с. 69]);

– як передача влади народом до своїх обранців, так і їх діяльність у державній сфері відбуваються за жорстко прописаними процедурами (на процедурному характері демократії наголошують також Дж. Сарторі, Р. Даль, Х. Лінц та інші класики демократичної теорії);

– кінцевою метою демократичного урядування має бути реалізація інтересів більшості населення країни (реалізація передвиборчих обіцянок);

– демократична система має забезпечувати підзвітність і відповідальність народних обранців (можливості усунення громадянами тих своїх представників, що виконують покладені на них функції).

На підставі цих визначень спробуємо синтезувати алгоритм реалізації демократії як «ідеальну» модель.

Народ як носій суверенітету (вищої влади в державі) прагне розпорядитися нею задля реалізації своїх інтересів/потреб. Однак в сучасному світі це здійснити безпосередньо народу неможливо як через просторово-часові обмеження, так і через безкінечне різноманіття інтересів громадян. Постає нагальна проблема визначення найбільш суспільно вагомих інтересів. Отже, першим кроком (процедурою) демократії є *артикуляція інтересів*: політичні партії, окремі політики, громадські лідери виступають виразниками і провідниками тих або інших суспільних інтересів, об'єднаних у політичні (виборчі) програми. Інтереси можуть визрівати «внизу» і підхоплюватися політиками, а можуть і актуалізуватися (нав'язуватися) ними суспільству.

В умовах чесної конкуренції між політичними акторами, що у своїх програмах зобов'язалися обстоювати проголошені цінності, і відбувається вибір найважливіших суспільних інтересів (політичних програм) шляхом *делегування влади* громадянами своїм представникам у процесі регулярних виборів. Це є другим кроком демократії.

Наступною процедурою слід визнати *легітимізацію політичної програми*, що здобула найбільшу підтримку громадян на виборах. Така легітимізація відбувається в цілому шляхом прийняття відповідних законів та, зокрема в деталях – у Законі про національний Бюджет (де постатейно розписується на реалізацію якої суспільної вимоги скільки відпускається коштів). З метою легітимізації програми діяльності, що отримала підтримку більшості, в усіх демократичних країнах (крім України) запроваджено додатковий ефективний механізм легітимізації. Він передбачає неодмінною умовою затвердження кожного нового уряду тільки після того, як його очільник надасть парламенту чітку та конкретну програму діяльності виконавчої влади та отримає схвалення законодавчого органу на її виконання. Так артикульований у програму і підтриманий народом інтерес стає законом для органів державної влади.

Четвертий крок демократії полягає у практичній *реалізації політичної програми* як закону та завдань для органів державної виконавчої влади у відповідності до програми дій уряду та затвердженого державного бюджету країни.

Забезпечення реалізації покладених завдань на будь-яку структуру в будь-якій державі вимагає системи ефективного *поточного контролю* (підзвітності), що є наступним кроком демократії. Причому за демократичних процедур такий контроль має багатоступеневий і різнорівневий характер: у структурі політичного режиму – це система стримування та противаг, у державному управлінні – безпосередня підзвітність нижчих органів вищим, у політичній системі суспільства – різноманітні форми громадської участі в ухваленні політичних рішень та громадського контролю за діяльністю державних органів влади.

Нарешті, останній крок демократії реалізується в інституті *політичної відповідальності*, коли суб'єкт державного управління (політик, партія, блок) за умови ефективного виконання наданих народом повноважень з реалізації суспільних інтересів і надалі залишається при влади або ж (у наступному виборчому циклі чи навіть достроково) втрачає владу, якою не зміг ефективно розпорядитися і не задовольнив сподівання суспільства (див. Рис. 3.3.)

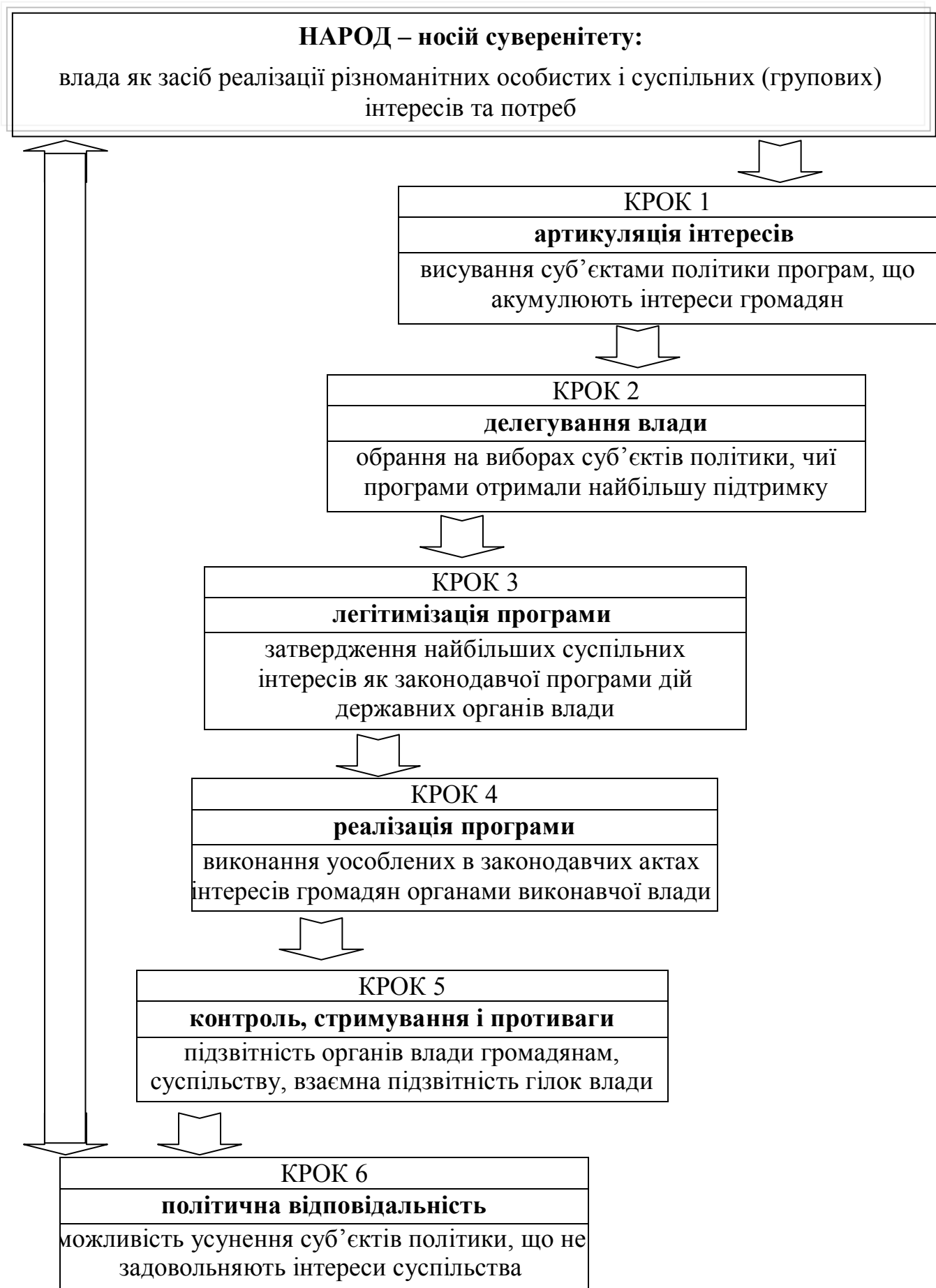

Рис. 3.3. Алгоритм реалізації демократії

Слід наголосити, що всі зазначені процедури демократії закріплено в Конституції України. Вимога артикуляції інтересів громадян і суспільства є змістом, зокрема, ст. 36., верховенство влади народу та делегування влади громадянами до суб'єктів політики передбачено ст. 5. та 69., легітимізація програми, що отримала підтримку більшості громадян, – ст. 85., виконання – ст. 116, 118, система суспільного контролю, стримування та противаг закріплена у ст. 113, 118, принцип політичної відповідальності – у ст. 87, 111 Конституції України.

Особливістю наведеного алгоритму демократії є жорстка структурна послідовність виконання демократичних процедур, за якої невиконання бодай одного з кроків демократії призводить до руйнації власне демократії через неможливість вимоги відповідальності

Спробуємо проаналізувати, як відбувається реалізація демократії в Україні (див. Табл. 3.4.).

Суб'єктами політики, котрі акумулюють та артикулюють інтереси громадян та отримують від них делеговану владу на загальнодержавному рівні є: Президент України та парламентські партії і політичні блоки; на регіональному рівні – партії та політичні блоки, обрані до місцевих (районних та обласних) рад за пропорційною виборчою системою; на місцевому рівні – партії і політичні блоки, обрані до місцевих рад за пропорційною виборчою системою; міські, селищні та сільські голови, селищні та сільські ради, обрані за мажоритарною виборчою системою.

Мусимо зазначити, що деякі особливості формування та підтримки передвиборчих програм в Україні свідчать скоріше про емоційний, а не раціональний характер електорального волевиявлення. Досить часто вирішальним у виборі наших співгромадян є не чітке усвідомлення власних інтересів та ідентифікація їх з політичними програмами тих або інших суб'єктів політичного процесу, а особиста прихильність до особи політичного лідера. Непоодинокими є випадки, коли наші співгромадяни голосують не «за», а «проти» певного кандидата. Однак це не означає повної невідповідності інтересів громадян передвиборчим програмам, а скоріше свідчить про надання

українським виборцем переваги інтересам духовного, морально-етичного гатунку над інтересами матеріальними.

Таблиця 3.4.

Аналіз реалізації демократії в Україні

Суб'єкти політики	КРОК 1	КРОК 2	КРОК 3	КРОК 4	КРОК 5	КРОК 6
	артикуляція інтересів	делегування влади	легітимізація програми	реалізація програми	контроль, стримування й протипаги	політична відповідальність
<i>загальнодержавний рівень:</i>						
Президент України	+	+	-	+ -	+	-
Верховна Рада України (партії та політичні блоки)	+	+	+	+ -	+	-
<i>регіональний рівень:</i>						
Обласна (районна) рада (партії та політичні блоки)	+	+	+	-	-	-
Голова обласної (районної) ради (обирається більшістю ради)	+	+	+	-	+	-
Міська рада (партії та політичні блоки)	+	+	+	-	-	-
Міський голова (обирається за мажоритарним принципом)	+	+	-	+	-	-
Селищна (сільська) рада (обирається за мажоритарним принципом)	+	+	+	-	-	-
Селищний (сільський) голова (обирається за мажоритарним принципом)	+	+	-	+	-	-
Обласна (районна) державна адміністрація	-	-	-	+	+	-

Таким чином, можна стверджувати, що перші дві процедури демократії в Україні більшою мірою відповідають теоретичній моделі.

Перше принципове протиріччя з'являється на третьому кроці реалізації демократії. Воно полягає в тому, що творці української Конституції допустили існування двох загальнодержавних програм розвитку суспільства, що акумулювали інтереси громадян. У сучасних умовах це положення Конституції уможлиблює ситуацію, коли Президент отримує підтримку більшості громадян на реалізацію своєї загальнодержавної програми (скажімо, «Програми А»), а коаліція чи партія, що отримала більшість у Верховній Раді, отримує підтримку більшості громадян на реалізацію своєї загальнодержавної програми (скажімо, «Програми Б»). Яка саме програма – «А» чи «Б» має бути легітимізованою у програмі діяльності уряду та виконавчих органів влади? Під яку саме з цих програм має верстатися Державний бюджет?

Політична теорія чітко визначає: якщо такою програмою є президентська («А»), то в державі функціонує президентський політичний режим, якщо парламентська («Б») – парламентський. Для того ж, щоб подібне протиріччя не виникало в принципі, у демократичних країнах намагаються не допускати, щоб виборці голосували за дві потенційно протилежні загальнодержавні програми. У парламентських демократіях це досягається, наприклад, виборами Президента не народом, а у парламенті.

У президентських політичних режимах проблема подвійної легітимності вирішується як заснуванням двопалатних законодавчих органів, так і організацією адміністративно-територіального поділу федеративного типу [314, с. 844] (щоб розмежувати програми: у президента – загальнонаціональна, у парламентарів – регіональна), або встановленням вимоги для президента набрати принаймні 25% голосів виборців не менше ніж у двох третинах регіонів [315, с. 87], або використанням мажоритарної системи виборів до парламенту (таким чином депутатський корпус виступає не з консолідованою загальнонаціональною програмою, а кожен з парламентарів – із власною), або застосуванням двопартійної системи із сильними центристськими партіями, між якими немає різнобачень стратегії державного розвитку, а передвиборчі програми відрізняються лише тактичним баченням вирішення суспільних проблем, закріплених у президентській програмі.

У президентських системах, за визначенням класиків політичної теорії, часто існують підстави «для двох конкурентних претензій на легітимність: однієї – з боку президента, а другої – з боку парламенту» [314, с. 841]. При цьому, як зазначає Х. Лінц, «не існує демократичного принципу, на основі якого можна було б розв'язати цей конфлікт, а механізми, що їх може запропонувати конституція, теж виявляються надто складними і суто юридичними, щоб мати велику силу в очах електорату» [316, с. 219].

Тому «Президенти, надто ті, хто прийшов до влади після плебісцитарної чи популістської виборчої кампанії, часто з'ясовують: влада, яку вона мають, безнадійно недостатня для задоволення породжених під час кампанії сподівань. Цей факт відображують постійні спроби президентів набути нових повноважень або вимагати надзвичайних повноважень» [там же, с. 221].

Хіба не цю картину ми спостерігали за часів Л. Кучми, коли «ламали через коліно» депутатський корпус, і спостерігаємо зараз, коли відбуваються «війни за повноваження»?

Дж. Сарторі, М. Уоллерстайн та С. Мейнверінг на підставі багаторічних компаративних досліджень світових демократій в один голос стверджують, що найгіршим для державного управління є поєднання безпосереднього вибору президента (загальнонаціональної президентської програми) та пропорційної виборчої системи [317, с. 73; 318, с. 160], оскільки «Президентські системи загалом менше сприяють розвиткові демократії, ніж парламентські системи, і їхні вади стають ще більшими за умов багатопартійності» [314, с. 859].

Повертаючись до третього кроку демократії, маємо визнати, що Президент в Україні не має чіткого визначеного механізму легітимізації своєї програми (оскільки інститут легітимізації – парламент – зацікавлений у прийнятті програми депутатської більшості).

Отже, Президент України не може нести політичної відповідальності перед суспільством за реалізацію тих інтересів громадян, обстоювати які він зобов'язався під час виборчої кампанії.

Ще одна теоретична недосконалість української Конституції проявляється на четвертому кроці демократії – у процесі реалізації програми, що

акумулювала інтереси народу й отримала найбільшу підтримку на виборах. Як відомо, органами державної виконавчої влади в Україні на місцях є обласні та районні державні адміністрації. Чию програму вони мають (і чию хочуть) виконувати – маємо вибір з трьох можливих варіантів: Президента (програма «А»), парламенту (програма «Б»), чи місцевої ради (програма «В»)?

Оскільки голів місцевих адміністрацій призначає Президент (нехай навіть і з подачі Кабміну, причому в останні роки за відсутності погодження з урядом досить часто Президент В. Ющенко просто призначав своїм указом виконуючих обов'язки), він має визначальний вплив на діяльність місцевих адміністрацій. Кабмін, у свою чергу, хоча і визнається вищим виконавчим органом у державі, таким, де-факто є не повною мірою, оскільки його вплив на безпосередньо підпорядковані виконавчі органи (місцеві державні адміністрації) не є прямим і визначається виключно домовленостями з Президентом.

Таким чином, парламентська більшість не має змоги безпосередньо реалізувати ті суспільні інтереси, що були нею акумульовані та підтримані більшістю населення на виборах через необхідність домовлятися з Президентом (а значить, у кращому разі знаходити консенсус і з двох самостійних програм робити одну або, в гіршому разі, наражатися на гостре протистояння і перманентну політичну кризу).

Отже, це унеможлиблює політичну відповідальність парламенту.

Обласна та районна ради мають ще менше важелів впливу на виконання власної програми розвитку регіону (фактично лише один – висловлення недовіри голові ОДА /РДА/ двома третинами голосів, що в українських реаліях зовсім не означає, що зазначений голова неодмінно буде звільнений з посади Президентом).

Виявляється, отже, що і місцеві депутатські корпуси не можуть нести політичну відповідальність за реалізацію власних обіцянок виборцям, оскільки не мають підзвітних виконавчих органів.

Таким чином, системи стримувань та противаг, суспільного контролю за діяльністю владних органів в Україні є недосконалими, а політична криза в Україні має під собою не суб'єктивні передумови протистояння «доброго»

Президента і «поганого» Прем'єр-міністра, а теоретичну недосконалість Конституції України стосовно подвійної легітимності (аж до можливої протилежності) загальнонаціональних програм Президента і парламентської більшості, щодо їх реалізації, що обумовлює конституційно закріплену тотальну безвідповідальність органів влади в Україні.

Шляхами подолання такої безвідповідальності є подальше вдосконалення Конституції шляхом внесення таких змін, які б закріпили можливість легітимізації лише одної загальнонаціональної виборчої програми (напр.: сильний Президент з мажоритарною виборчою системою або парламентський політичний режим); підзвітність і підпорядкованість виконавчих органів тому суб'єкту політичного процесу, котрий виступив з цією загальнонаціональною програмою, та встановлення дієвих механізмів стримування і противаг, суспільного контролю за діяльністю влади в Україні.

Українські політики часто говорять про демократичну розбудову країни. Однак неможливо побудувати храм, не маючи уявлення про його майбутні обриси, архітектурного проекту та чіткого плану будівельних робіт. Так само неможливо побудувати новий (або зміцнювати існуючий) суспільний лад, не маючи відносно систематизованої та взаємопов'язаної сукупності ідей, уявлень, концепцій щодо принципів функціонування, особливостей владних відносин нової державної конструкції системи суспільних та державно-управлінських цінностей.

Ця суто теоретична конструкція набуває надзвичайної актуальності в буремні часи трансформаційних перетворень політичної системи держави. Адже, як зазначає О. Крюков, успадкувавши від радянських часів генотип ідеократичного традиційного суспільства українське суспільство всіляко прагне його зберегти й у таких умовах «закономірним було неприйняття більшістю громадян України на перших стадіях трансформації системи ліберально-радикальних, соціал-дарвіністських методів управління суспільством» [319, с. 89].

Таким чином, несформованість демократичної політичної культури в Україні робить механізми демократичного державотворення неефективними та

становить загрозу розбудові демократичної держави, проголошеній Конституцією державним курсом. Однак щоб подолати відстань від авторитаризму до справжнього народовладдя, необхідно мати вірні орієнтири – контури та обриси майбутнього демократичного суспільства.

Такими обрисами є світоглядно-ідеологічні цінності сучасної демократії, що розкривають ціннісний аспект демократизації відносин держави та суспільства.

Як було зазначено в першому розділі монографії, сучасна наука розглядає цінності як «духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали тощо і виступає критерієм оцінки дійсності людиною та джерелом сенсоутворюючої основи людської діяльності. Цінність включає життєзначимі предмети, природні утворення і продукти людської діяльності» [40, с. 643]. Сукупність політичних ціннісних орієнтацій держави та суспільства існує у формі світогляду або ідеології.

Світогляд (англ.: world-outlook) – це філософське сприйняття людиною навколишнього світу; система життєвих цінностей, переконань, ідеалів, поглядів особистості на об'єктивний світ та своє місце в ньому [320, с. 564].

Ідеологією (грец.: idea – поняття, logos – знання) можна назвати будь-яку сукупність докладних і несуперечливих ідей, завдяки яким певна соціальна група сприймає та розуміє навколишній світ [83, с. 261].

Як бачимо, між світоглядом та ідеологією є багато спільного, але є і принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), тоді як ідеологія притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і має яскраво виражений динамічний характер, оскільки складає засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. Ідеологія завжди базується на світогляді, але, в кінцевому рахунку, спрямована на його перетворення (вдосконалення).

Таким чином, якщо розглядати світогляд як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то ідеологія виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

Ідеологія починається з віри в те, що суспільство може жити краще, аніж є насправді. Фактично, це є планом удосконалення суспільно-політичного устрою. Тому головним змістом будь-якої ідеології є відповідний соціальний ідеал, на сучасному етапі – демократія в моделі поліархії. Як правило, ідеологія не стільки тлумачить існуючий суспільно-політичний лад, скільки демонструє «як має бути» – синтезує реальні політичні процеси з інтересами та бажаннями соціальної спільноти, що є носієм і виразником цієї ідеології.

За Ентоні Даунсом ідеологія являє собою словесний образ кращого суспільства та основних шляхів його створення. Відтак кожна ідеологія містить у собі елементи утопічності та міфології. Це обумовлюється необхідністю для реалізації відповідної ідеології залучення широких народних мас, тому розробники та носії ідеології намагаються представити її не як бажаний ідеал для своєї обмеженої соціальної спільноти, а як ідеал, що є більш сприйнятним для всього народу або більшості громадян. Отже, неминучим є розширення обіцянок та утопічних елементів, соціальний популізм, які в процесі державотворення в рамках відповідної ідеології об'єктивно призводять до розбіжності між обіцяним і дійсним, між словом і ділом. Саме тому, за твердженням Я. Баріону, ідеологія суттєво відрізняється від політичної науки через оперування, переважно, не раціональними доводами, а гаслами, бажаннями, забобонами, міфами, закликами до відчуттів, посиленнями на авторитет тощо [71, с. 529].

Відомий американський політолог Семюел Хантінгтон ототожнює ідеологію та світогляд. Розвиваючи погляди Д. Белла, він зазначає, що в сучасному глобальному світі класичні ідеології, які є продуктом виключно Західної цивілізації, все більше відходять на другий план. Натомість їх місце займають цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим з можливих соціальних спільнот – цивілізаціям.

При цьому саме визначення цивілізації Хантінгтон дає через культуру у її найширшому світоглядному розумінні: «Цивілізація – це найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів» [63, с. 51]. У світі після «холодної війни», – стверджує він, – люди і держави все більше визначають свої інтереси в рамках цивілізаційних координат. Самоідентифікація відбувається на рівні світогляду, коли і політики, і пересічні громадяни схильні довіряти тим, з ким відчувають спорідненість мови, релігії, базових цінностей, законів, традицій і звичок тощо.

Як і ідеології, світогляди різних цивілізацій мають якщо не антагоністичний характер, то, принаймні, характер гострого суперництва. Світ ХХІ століття за Хантінгтоном – це світ протистояння цивілізацій. Вони постійно контактують, але співіснують не перетинаючись. Глобалізація зробила політичний світ затісним і спричинила глобальну кризу ідентичності людей та соціальних спільнот. У доглобалізаційні часи розподіл на «ми» і «вони» відбувався за ідеологічними константами. Коли ж настає криза ідентичності, для людей в першу чергу мають значення кров і віра, релігія і сім'я. Люди об'єднуються з тими, у кого те саме коріння, церква, мова, цінності й соціальні інститути, і дистанціюються від тих, у кого вони інші.

С. Хантінгтон визначає, що демократія як ідеологія є продуктом західноєвропейського суспільства. Він виокремлює вісім головних суспільних цінностей західноєвропейської цивілізації, що є світоглядно-ідеологічними засадами демократії, які подає у порівнянні з іншими цивілізаціями.

Насамперед, цінністю сама по собі є власне демократія. Як форма реалізації влади народу та як державно-управлінська концепція вона зародилась у Давній Греції, а відтак генетично є притаманною її цивілізаційним нащадкам. Разом з мовою науки – латиною, історією і культурою античності, західноєвропейська цивілізація ввібрала в себе і розуміння демократії як кращої форми державного управління.

Принциповою світоглядною цінністю демократії є законослухняність. Концепція «закон – понад усе» та похідна від неї висока правова культура та

схильність до правової держави в цивілізованому бутті була також успадкована від римлян. Середньовічні мислителі розвинули ідею про природний закон, згідно з яким монархи повинні були застосовувати свою владу, і в Англії з'явилася традиція загального права. У більшості інших цивілізацій закон був значно менш важливим чинником, що обумовлює мислення і поведінку.

Такі світоглядні цінності католицизму та протестантства як богоугодність наполегливої праці та прагнення власного економічного процвітання, – це, поза сумнівом, найважливіша історична особливість західної цивілізації та складова демократії. Щоденна кропітка праця в розумінні протестантів наближає людину до раю. Протестантська етика обумовлює сильні позиції приватної власності, а значить – її захисту, системи прав людини.

Саме це, за М. Вебером, стало підґрунтям економічної ефективності західної цивілізації. Світова практика підтверджує справедливість такого висновку: у відомому дослідженні 65 країн світу Р. Інглегарта та У. Е. Бейкера «Модернізація, культурні зміни та стійкість традиційних цінностей» [321, с. 146] наведено графік рівня демократичності та ВВП на душу населення. Цей графік наглядно демонструє, що найбільший рівень як демократії, так і економічної ефективності належить історично протестантським країнам, далі – католицьким і лише потім, зі значним відривом, розташувалися конфуціанські, православні, й лише наприкінці – мусульманські.

Важливими цінностями демократії є релігійний, соціальний та мовний плюралізм. Протягом усієї західної історії спочатку церква взагалі, потім багато церков існували окремо від держави. Бог і кесар, церква і держава, духовні та світські власті – таким був переважаючий дуалізм у західній культурі. В ісламі Бог – це й є кесар, у Китаї і Японії кесар – це Бог, в православ'ї кесар – молодший партнер («помазаник») Бога. Як бачимо, розділення церковної і світської влади і неодноразові зіткнення між церквою та державою, типові для західної цивілізації, в жодній іншій з цивілізацій не мали місця.

Починаючи з VII–VIII ст. на Заході виникали численні соціальні групи, чернечі ордени і гільдії, потім вони розширилися, і до них у багатьох регіонах Європи приєдналося безліч союзів і співтовариств. Крім цього, існував

плюралізм класовий – були відносно сильна й автономна аристократія, міцне селянство і невеликий, але значущий клас купців і торговців. Цей європейський соціальний плюралізм різко контрастує з бідністю громадянського суспільства, слабкістю аристократії і силою централізованих імперій в Росії, Китаї, на Оттоманських землях, а також в інших незахідних суспільствах.

Нарешті, мова є скарбницею, носієм усіх цінностей будь-якого суспільства. Як чинник визначення людей однієї культури вона поступається тільки релігіями. Захід відрізняється від решти цивілізацій своїм різноманіттям мов. Захід успадкував латинь, але з'явилася безліч народів, а з ними і національних мов, які об'єднані в широкі категорії романських і германських. Традиційно в багатьох цивілізаціях є так звана стрижнева мова, яка внаслідок своєї цивілізаційно-ціннісної сутності намагається домунівати над іншими мовами.

На цивілізаційному рівні базисних цінностей зрозуміло, чому так гостро реагували й реагують в Україні на спроби «русифікації» чи «українізації», адже мова є однією з найбільших інтегруючих суспільних цінностей, отже будь-які утиски мови підсвідомо розцінюються як наруга над святинею [313, с. 170].

Наступною непересічною цінністю демократії є традиція представництва як інституту реалізації свободи та природного права на владу. Згадане вище розділення гілок влади, релігійний та мовний плюралізм рано дали початок соціальним станам, парламентам та іншим інститутам, покликаним виражати інтереси аристократів, духовництва, купців та інших груп. Ці органи забезпечили форми представництва, які під час модернізації розвинулися в інститути сучасної демократії та зробили неоцінний внесок до розвитку свободи та терпимості до на Заході.

Жодна інша сучасна цивілізація не має навіть порівнянної тисячолітньої історії в галузі представницьких органів.

Загально визнаними цінностями демократичного суспільства є індивідуалізм та похідна від нього і соціального плюралізму конкурентність. У країнах Заходу індивідуалізм розвинувся ще в XIV–XV століттях, а ухвалення права на індивідуальний вибір – так звана «революція Ромео і Джульєтти», – домінувало на Заході вже до XVII ст. Відчуття індивідуалізму і традиції

індивідуальних прав і свобод, на Заході не мають собі рівних серед усіх інших цивілізованих суспільств.

Найповніше описав сучасну ліберальну демократію Л. Даймонд. На його думку, це політичний режим, якому притаманні наступні характерні цінності:

- реальна влада належить виборним особам і тим, що призначаються ними;
- виконавча влада конституційно обмежена;
- підзвітність виконавчої влади забезпечується незалежною судовою владою, парламентом, обмундсменами, генеральними аудиторами;
- є реальна можливість чергування партій при владі;
- жодній групі, що дотримується конституційних принципів, не відмовлено у праві створювати свою партію і брати участь в електоральному процесі;
- культурним, етнічним, конфесійним та іншим меншинам, так само, як і групам більшості, не забороняється захищати свої інтереси у політичному процесі та використовувати свою мову і культуру;
- окрім партій і періодичних виборів, існує багато інших каналів висловлювання та представництва інтересів і цінностей громадян – автономні асоціації, рухи та групи, які громадяни можуть створювати і до яких мають право приєднуватися;
- існують альтернативні джерела інформації, незалежні ЗМІ, до яких громадяни мають необмежений політичний доступ;
- індивіди користуються основними свободами, включно із свободою переконань, думок, обговорення, слова, публікацій, зборів, демонстрацій, подання петицій;
- усі громадяни політично рівні, хоча і відрізняються за обсягом політичних ресурсів, які мають у своєму розпорядженні;
- особисті та групові інтереси ефективно захищені незалежною, позапартійною судовою владою, рішення якої визнаються і втілюються у життя іншими центрами влади;
- влада закону захищає громадян від свавільного арешту, вигнання, терору, тортур та невиправданого втручання в їх особисте життя з боку не тільки держави, але й організованих антидержавних сил [322, с. 13–14].

Такими в основних рисах є найважливіші світоглядно-ідеологічні цінності інституту демократії як державно-політичного режиму.

Підсумовуючи, слід зазначити, що автори концепції громадянської (демократичної) культури Г.Алмонд і С.Верба на підставі вивчення досвіду Німеччини, Італії та Мексики зробили висновок щодо запровадження світоглядно-ідеологічних цінностей демократії у суспільну свідомість як необхідної передумови політичної трансформації країн, які встали на шлях розбудови демократичних суспільств.

Таким чином, демократизація політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті передбачає імплементацію в суспільну свідомість провідних цінностей демократії. Це процес надзвичайно складний і непередбачуваний, адже, за Ш. Ейзенштадтом, за демократизації руйнування старого не обов'язково сприяє виникненню нового. Часто розрив традиційних зв'язків і втрата традиційних цінностей призводить до дезінтеграції, дезорієнтації і хаосу, а не до вкорінення нових цінностей і інститутів [323, с. 99]. Тому успішність демократичного транзиту, на наш погляд, може бути забезпечена лише за умови формування та реалізації національної програми формування нової ціннісної системи суспільного світогляду і демократичної політичної культури в Україні.

3.3. Система стримувань і противаг як суспільно-ціннісна основа механізму демократичного державно-політичного режиму

Політичні процеси 2005–2009 рр. свідчать, що половинчасті конституційні реформи, зміни правлячих еліт через дочасні парламентські вибори так і не вирішили проблеми політичної кризи в Україні і лише загострили ситуацію хиткої рівноваги двох політичних таборів, неспроможних самостійно сформувати ефективну парламентську та урядову більшість. У ситуації, коли політичні лідери країни фактично розпочали президентські перегони, зайняті відвертою політичною демагогією та популізмом, надзвичайно актуалізуються пошуки ефективної системи розподілу повноважень, стримування та противаг

гілок влади, незадоволеність якою в Україні артикулюють усі провідні політичні актори.

Інформаційно-політичний простір України заповнений мало не щоденними дослідженнями і публікаціями щодо природи, складових та перебігу системної політичної кризи, що дає підстави стверджувати про надзвичайну актуальність проблеми та зацікавленість суспільства у її якнайшвидшому вирішенню. Ситуації навколо функціонування демократичних інституцій в Україні у 2007 р. навіть присвятила резолюцію Парламентська Асамблея Ради Європи. Певну тривогу європейських парламентарів викликає те, що «політичні реформи, які б закріпили “правила гри” і створили передумови для гарантування демократичних прав і свобод законними інституціями і сприяли б політичній конкуренції, не було завершено й дотепер;... особисті суперечки та недалекоглядні змагання за особисту користь, пов’язану з посадами, призвели до спроб деяких політичних сил використати конституційний вакуум, що з’явився після набуття чинності в січні 2006 року суперечливих конституційних змін 2004 року. Асамблея шкодує, що брак належних противаг дає змогу ключовим державним органам відчувати себе понад законом. Це серйозно заплямувало репутацію усіх політичних лідерів в Україні» [324]. Політики і політологи, чиновники і науковці державного управління, журналісти і громадські діячі висловлюють різноманітні точки зору та рецепти лікування цієї «хвороби влади» в Україні.

Щоправда, не тільки серед політиків, але й серед науковців немає однастайності щодо причин, чинників та факторів недосконалості українського державно-політичного режиму. У суспільно-політичному дискурсі недосконалості Конституції хтось наголошує на «боротьбі демократичних сил проти спроб узурпації влади Партією регіонів», хтось – на спробах перетягування чинним Президентом собі кучмівських (і навіть більших) повноважень, хтось – на половинчастості конституційної реформи та її недовершеності, хтось – на особистісному суб’єктивному протистоянні найбільш імовірних кандидатів майбутніх президентських перегонів. Утім, незаангажованих спроб узагальнити всі підходи як недоліки конституційної

інженерії в Україні бракує попри чітке розуміння, що «наявність досконалої політичної системи, моделі чіткого розподілу владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції – вирішальні умови незворотності демократичного процесу» [155, с. 7].

Спробуємо розглянути ці актуальні політичні процеси крізь призму розбудови ефективної системи стримування та противаг гілок влади.

Оскільки владна діяльність нерозривно пов'язана з суспільними умовами і потребами в координації і вольовому контролі над виробництвом, розподілом і споживанням соціальних благ і цінностей, можна припустити, що ієрархічний принцип соціальної впорядкованості є первісним (таким, що базується на первинних потребах людини). Адже ієрархічна співвідпорядкованість є головною моделлю поведінки людей у їх діяльності в економічній, воєнній, державотворчій та інших матеріальних сферах. На першому етапі державотворення у ціннісному та соціальному сприйнятті переважали притаманні ієрархічними багаторівневим централізованим соціальним системам з сильним одноосібним центром позитивні якості – висока мобілізаційна та оборонна могутність, стратегічне планування соціального розвитку та можливість концентрації суспільних зусиль на вирішальних напрямках розвитку, висока виконавча дисципліна та відповідальність тощо.

Однак за кілька тисяч років розвитку людської цивілізації із зміцненням держав та стабілізацією політичних режимів у Європі поступово на перший план суспільних відносин людина–держава починають виходити і ті недоліки, що об'єктивно притаманні ієрархічним структурам.

Насамперед, це неминучість концентрації влади в одних руках з відповідною тоталітаризацією політичного режиму, суб'єктивно вмотивований рівень обмеження індивідуальної свободи, відсутність рівності, перетворення людини на «раба Левіафана», «гвинтик» державного механізму з примітивними виконавчими функціями та жорсткою відповідальністю перед примхливою волею суверена. Як зазначає А. Добролюбов, «Жорстка беззмінна ієрархічна державна система може бути або тоталітарною, або ніякою» [166, с. 19]. А ще

він додає, що «як це не важко та принизливо для народу, для інтелігенції, для суспільствознавчих наук, схожість гітлерівського та сталінського політичних режимів у тому, що ці «топорні» режими, збудовані недоуками, виявилися практично сильнішими за попередні правові вчення та побудовані на їх засадах державні, суспільні інститути, захисні органи» [там же, с. 146].

Зазначені недоліки ієрархічної побудови політичних режимів зумовили пошук нових механізмів і моделей розбудови держави. Особливо яскраво це проявилось в епоху Просвітництва, коли в ціннісній структурі західних суспільств почали домінувати гуманістичні ідеї рівності, свободи та прав людини. Головним спрямуванням просвітницької критики тодішніх політичних режимів став інститут одноосібного правління, на думку більшості філософів-демократів – головного джерела зла в соціетальній структурі розбудови суспільства. Відповідно до цього меседжу і варіант подолання «зла» пропонувався в дусі Аристотелевої «політейї» – колективного правління, що отримало узагальнену назву «республіканського правління». Республіканський устрій, зберігаючи в цілому ієрархічну централізовану структуру побудови політичного режиму (а відтак і зберігаючи переваги ієрархічності влади), покликаний усунути недоліки абсолютизації ієрархічності.

Раціоналізований соціум західноєвропейської цивілізації (суспільства, в якому почали домінувати індивіди з раціональним психологічним типом мислення та дій) запропонував рішення цієї проблеми в часово-правовій площині: повнота вертикально-ієрархічної державної влади розподілялася між трьома горизонтальними незалежними інститутами, водночас уся керуюча вершина піраміди влади, починаючи з найвищої особи, у відповідності до прийнятих соціумом правил (Конституції) незалежно від ефективності правління суворо періодично мала змінюватися шляхом виборів на заздалегідь обумовлених процедурних умовах. За такої моделі обмеження влади найвищої в державі особи досягається не волею іншого претендента на трон (завжди суб'єктивною), а конституцією, певним суспільним договором.

Трансформація вертикальної ієрархії влади у горизонтальну призвела до революційної зміни цінностей раціонального суспільства, що перетворилося з

абсолютистського на демократичне. Місце знехтуваних трансцендентних джерел влади («Божественного монарха») у системі суспільних цінностей посів новий суверен – народ як джерело влади в демократичному суспільстві. «Після падіння авторитету абсолютизму "воля народу", або "суверенна влада народу", зайняла місце, що звільнилося у пантеоні базових суспільних цінностей. Для такого способу мислення, який вже міг розлучитися з харизмою абсолютної влади, але не був в змозі існувати без будь-якої харизми взагалі, подібна заміна виявилася найбільш прийнятною і з етичної точки зору, і як пояснювальний принцип» [325, с. 328].

Отже, мислителі Просвітництва розділили державну владу не тільки в часі та персонах (періодична ротація керманців держави), але й за ознаками функціональними. А щоб жодна з гілок влади не мала змоги підкорити собі іншу і стати черговим диктатором, було розроблено систему взаємного стримування різних гілок та інституцій влади. Тому зараз «розподіл влади і створення на його основі політичної системи, в якій функціонує механізм стримувань і противаг, є загальнодемократичним принципом» [326, с. 8].

Власне, у різних демократичних країнах ця система має свої особливості та свої, притаманні механізми, однак незмінним залишається головний принцип: на будь-яку спробу будь-якої гілки влади перебрати на себе функції та повноваження іншої гілки остання має законодавчо закріплені механізми протидії аж до усунення узурпатора з державної посади. Систему стримувань та противаг Т. Джефферсон визначав як наріжний камінь демократії, наголошуючи, що уряди встановлені для того, щоб забезпечити людям ці права, і владу їх можна визнати справедливою формою лише за умови схвалення громадянами держави. Щоразу, коли яка-небудь форма правління починає руйнувати ці права, народ має право змінювати або відмінити її і встановлювати нове правління, заснувавши його на нових засадах і в тій формі, яка буде найбільш придатною забезпечити народні прагнення [327, с. 142–151].

Витоки українського політичного конфлікту як незбалансованості системи противаг і балансів гілок влади найбільш яскраво висвітилися ще під час президентських перегонів 2004 р.

Пробуджена політична нація очікувала не тільки на нового Президента, а й на нову модель управління всіма суспільними процесами за демократичними принципами відкритості, правовою безперервністю, дотримання писаних і неписаних суспільно-політичних норм, спрямованості на згладження протиріч і досягнення консенсусу.

Як показав час, ані суспільство, ані команда помаранчевих сил не були готовими до реалізації таких очікувань. У результаті настало нове широке суспільне розчарування. Авторитет народного Президента впав до звичного рівня його попередника. У суспільстві виникла небезпечна ілюзія, що достатньо лише змістити «поганих політиків» і поставити на їх місце «хороших» «демократичних» як одразу в країні запанує демократія. Обурена маса прибічників Майдану всю провину за наростання політичної кризи переклала на недоречність конституційних реформ та недосконалість парламентаризму. Це підіграли і результати парламентських перегонів 2006 та 2007 років, що призвели лише до нового загострення політичної кризи, парламентських бійок, стану «холодної громадянської війни».

Спираючись на теорію і практику конституційної інженерії та партійних систем, легко побачити, що це далеко не так. Проста зміна влади без удосконалення системи стримування та противаг гілок влади в Україні жодним чином не вплине на зменшення гостроти політичного протистояння. Слід погодитися з М. Розумним, який системними причинами виникнення політичної кризи в Україні називає зміни до Конституції 8 грудня 2004 р., що обумовили неефективну та незбалансовану модель влади. Отриманій в результаті компромісних політичних домовленостей моделі державно-політичного режиму виявилися характерними:

- невідповідність функцій і повноважень у сфері відповідальності основних інститутів влади – президента, уряду, парламенту;
- нечітке розмежування повноважень Президента і Прем'єр-міністра у сфері виконавчої влади;
- неврегульованість функціонування інститутів владної більшості та опозиції [328, с. 10].

Чи є дотримання паритету влади цінністю для українських політиків? Чи прагнуть вони до демократичного розподілу повноважень і компетенцій, чи, може, змагаються у «перетягування ковдри» на себе? Прослідкувати рівень порушення балансу влад в Україні легко, порівнявши систему стримування та противаг нашої держави з класичними демократичними державами світу. Серед розвинених демократій лише дві не є парламентськими чи парламентсько-президентськими: суто президентські США (система з найсильнішим президентом) та президентсько-парламентська Франція (система з сильним президентом). Тому саме їх та Польщу (змішана система з відносно сильним президентом) і парламентсько-президентську Італію (система зі слабким президентом) оберемо для порівняльного аналізу.

По-перше, розглянемо систему стримування і противаг на найвищому рівні *«Президент–парламент»*. У кожній з демократичних країн (від найсильнішого президента до найслабшого) президенту противажить двопалатний парламент, причому відправити у відставку всенародно обраний гарант конституції може лише нижню палату (ст. 12 Конституції Франції (КФ) [329]), або взагалі не має за конституцією такого права (США). І тільки обраний парламентом президент Італії та всенародно обраний президент Польщі можуть відправити у відставку обидві палати парламенту. Однак обидва Президенти не можуть зробити це за власним бажанням чи з власної ініціативи, а виключно за погодженням з Головами обох палат парламенту! (ст. 88 Конституції Італії (КІ) та ст. 98 Конституції Польщі (КП) [там само]).

Водночас Конституція США чітко передбачає механізм відставки президента в порядку імпічменту (ст. 2. р. 4.) за хабарі, зраду та інші тяжкі злочини. Президент Польщі може постати перед Державним Трибуналом за порушення Конституції, закону чи скоєння злочину (ст. 145 КП). В Італії (ст. 90 КІ) та Франції (ст. 68 КФ) президента можна притягнути до відповідальності лише за державну зраду. Як бачимо, порівняно з парламентом позиції президента України є більш сильними за своїх колег, оскільки конституційний механізм імпічменту в Україні є фактично нездійсненим, тоді як наш Президент єдиний може самотійно повністю делегітимізувати парламент.

«Призначення – відставка» уряду та контроль над виконавчою владою.

Президент США є єдиним керівником виконавчої влади в країні. Однак «послів, консулів, суддів Верховного Суду, а також всіх інших посадових осіб Сполучених Штатів, посади яких встановлено законом» він призначає за порадою та згодою Сенату (ст. 2. р.2. Конституції США). Крім того, виконавча влада президента не розповсюджується на самоуправління штатів та територіальних громад, опікуючись виключно загальнодержавними справами.

Президент Польщі згідно зі ст. 10 Конституції Польщі здійснює виконавчу владу. Відповідно, він призначає голову уряду та міністрів. Однак у двотижневий строк новопризначений уряд (Рада Міністрів Польщі) зобов'язаний винести на розгляд Сейму програму діяльності з проханням надати йому вотум довіри на виконання цієї програми. Якщо Сейм таку довіру не висловлює, це автоматично тягне відставку уряду, і новий склад Ради міністрів разом з головою уряду обирається вже Сеймом, а не призначається Президентом (ст. 154 КП). До того ж у Сейма є право (ст. 159 КП) відправити у відставку окремого міністра. Цікава паралель простежується між польською конституцією і українським Законом про Кабмін. У разі, якщо польський президент не призначить уряд протягом 14 днів, право на таке призначення автоматично переходить до Сейму (саме в такому праві, зафіксованому в Законі України про «Про Кабінет Міністрів України», Віктор Ющенко у своїх першочергових законопроектах (зокрема законопроект 1312) категорично відмовив парламенту, внаслідок чого це положення вилучено в новій редакції зазначеного закону).

Голову уряду Італії та, за його пропозицією, членів Ради міністрів призначає Президент. Однак уряд по цьому має заручитися підтримкою обох палат парламенту, отже, парламент має можливість реалізувати свою незгоду з кандидатурами Президента. До того ж існують Державна Рада та Рахункова палата, які контролюють уряд і перебувають «виключно на службі нації», через що незалежні від волі уряду та Президента (ст. 100 КІ).

Президент Франції призначає та звільняє Прем'єра і весь уряд. Однак Національні збори обов'язково мають схвалити програму уряду, декларацію

загальної політики та ключових проєктів і у разі несхвалення Прем'єр зобов'язаний подати президенту прохання про відставку уряду (ст. 49-50 КФ). До того ж представники Президента Франції в департаментах не здійснюють господарчо-розпорядчих функцій, а лише відповідають за національні інтереси й адміністративний контроль (ст. 72 КФ).

Очевидно, що і тут позиції Президента України, який до того ж призначає всіх голів виконавчої влади в областях та районах та має суттєві важелі при призначенні Прем'єр-міністра і членів уряду, є значно сильнішими, а права парламенту України значно слабшими відносно інших проаналізованих держав. Порівняння конституцій стосовно цього свідчить, що тільки в Україні може існувати уряд без підтримки парламенту та затвердженої програми діяльності!

Особливо слід зупинитися на загальнодемократичній практиці *контрасигнації актів Президента* Прем'єром чи профільними міністрами. Така процедура передбачена Конституцією Франції (ст. 19.), Польщі (ст. 144), Італії (ст. 89). Порівняймо формулювання, наприклад, італійського народу з президентським законопроектом 1312, поданим як першочерговий на розгляд Верховної Ради України.

Стаття 89 італійського основного закону наголошує, що «жоден акт Президента республіки не дійсний, якщо він не контрасигнований міністрами, що відповідальні за цей акт». Натомість ст. 26 президентського Проекту Закону про Кабінет Міністрів України № 1312 недвозначно наказує: «Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 частини першої статті 106 Конституції України, **невідкладно** (виділено мною – авт.) скріплюються підписами прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання» [330]. І хоча у прийнятих поправках до закону слово «невідкладно» відсутнє, це не зменшує імперативності вимоги підпису міністром актів Президента.

При цьому в Польщі офіційні акти Президента не тільки «вимагають для своєї чинності підпису Голови Ради Міністрів» (ст. 144 КП), але й «мають внутрішній характер та зобов'язують лише організаційні одиниці, підпорядковані органу, що видав ці акти» (ст. 93 КП).

Нарешті, розглянемо *вплив державної влади на організацію місцевого самоврядування*. В усіх без винятку розвинених демократіях місцеве самоврядування є абсолютно незалежним і жодним чином не підконтрольним органам державної влади, парламенту чи президенту. Так, стаття 15 польської Конституції прямо проголошує «Територіальний устрій Республіки Польща забезпечує децентралізацію публічної влади». У демократичних країнах передбачено хіба що оскарження в суді тих рішень місцевої влади, які, на думку гаранта Конституції, порушують основні права і свободи людини.

Водночас в Україні була спроба поставити місцеве самоврядування під повний контроль держави через запропоновані серед першочергових президентських законопроектів зміни до Законів України про місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування (законопроект № 1311 від 10.01.2008), в яких передбачається вимога обов'язкової контрасигнації (скріплення підписом) голови місцевої державної адміністрації всіх рішень відповідної ради! Як зазначив на «Свободі слова» заступник голови Секретаріату Президента України І. Пукшин, це пропонується з метою запобігання «самодурства» місцевих рад, що можуть приймати антиконституційні акти. Однак Пукшину виявилось складно пояснити, чому замість загальноприйнятого у демократичному світі механізму судового оскарження таких рішень пропонується альтернатива «самодурства» тепер уже з боку голів РДА? Такі президентські пропозиції виглядають як фактичне скасування місцевого самоврядування в умовах, коли кожне рішення місцевих влад залежатиме від волі та настрою однієї невідповідної територіальним громадам посадової особи.

Як бачимо, і в цьому плані позиції Президента України є значно міцнішими за повноваження інших «колег по цеху». Таким чином, у цілому в ключових конституційних питаннях розподілу влади в Україні порушено владний паритет на користь інституту президента навіть у порівнянні з президентськими та президентсько-парламентськими республіками. Це – перша причина перманентного політичного протистояння Президента та парламенту.

Вона нас виводить безпосередньо на проблему недосконалої конституційної інженерії (за терміном Дж. Сарторі), коли внаслідок прийняття

змін до Конституції України ми отримали багатопартійну систему пропорційного представництва з президентсько-парламентською формою державного режиму, принципова несумісність яких є науково доведеною такими сучасними класиками політичної науки як, М. Дюверже, Дж. Сарторі, М. Уоллерстайн, Х. Лінц, Д. Горовіц, С. Мейнверінг, А. Лейпхарт та ін. За останню чверть ХХ ст. з усіх країн сталої (безперервної) демократії лише 4 характеризуються як суто президентські (США, Колумбія, Коста-Ріка, Венесуела), 2 – президентсько-парламентські (Франція та Фінляндія) і одна – як змішана або проміжна (Швейцарія) [314, с. 840].

Дослідники пояснюють це певною двовимірністю посади президента, котрий, з одного боку, – глава держави і представник усього народу, а з іншого, – обстоює конкретний партійний політичний вибір. У такому разі, за твердженням Х. Лінца, у всенародно обраного президента виникає відчуття, що він «єдиний обраний представник усього народу, і пов'язаний з тим відчуттям ризик, що президентові буде властива тенденція плутати своїх прихильників із народом “узагалі”. Внаслідок плебісцитного компонента, імпліцитно притаманного президентській владі, президент, напевно, дратуватиметься, поставши перед перешкодами та опозицією. Розчарувавшись, він може відчутти спокусу визначити свою політику як відображення волі народу, а політику опонентів трактуватиме як егоїстичні проекти вузьких інтересів... Президент, розчарований непоступливістю законодавців, відчує спокусу мобілізувати народ супроти начебто олігархів і особливих інтересів, одноосібно як трибун народу претендувати на демократичну легітимність і спонукати своїх прихильників до масових демонстрацій» [331, с. 811, 813].

Таким чином, подібна система містить в собі потенційно загрозовий антагонізм, який перетворює політичний процес на агресивне протистояння, оскільки «те, що в парламентській системі було б урядовою кризою, у президентській системі може стати повномасштабною кризою режиму» [там само, с. 814]. Отже, «президентські системи загалом менше сприяють розвитку демократії, ніж парламентські системи, і їхні вади стають ще більшими за умов багатопартійності» [314, с. 859].

Для політично поляризованих суспільств (зокрема України) особливо важливим є висновок А. Лейпхарта: «скрізь, де є значні розбіжності, парламентсько-пропорційні системи майже незмінно демонструють найкращі результати, особливо стосовно представництва, захисту інтересів меншин, активності виборців тощо» [332, с. 433].

Друга причина гострого політичного протистояння в Україні полягає в особливостях партійної системи. Існує ілюзія, що буцімто до демократії нас виведе двопартійна система, адже більшість країн з двопартійною системою є стабільно демократичними. Звернемось до класичної типології партійних систем Дж. Сарторі – у відповідності до кількості партій-суперниць та ідеологічної дистанції між ними існує сім типів партійних систем: два граничних типи – однопартійна та атомізована, і п'ять проміжних – система з домінуючою партією, із партією-гегемоном, двопартійна система, поміркований та радикальний плюралізм [333, с. 64].

«Двopтiйна» система характеризується наявністю двох впливових партій, які поперемінно перемагають на виборах. Залежно від характеру партійної взаємодії розрізняють «жорсткий» та «м'який» біпартизм. Перший тип є характерним для Великої Британії, де палата общин складається лише з представників лейбористів і консерваторів, а посаду Прем'єр-міністра завжди обіймає лідер партії, яка перемогла на виборах. Другий тип характерний для США, де Президент як голова виконавчої влади може бути представником однієї партії (республіканцем), а більшість у Конгресі належати другій (демократи).

Також, на думку Ж.Блонделя, існує особлива форма двопартійної системи: «недосконалий біпартизм» або система «двох з половиною партій» [334, с. 183]. Вона характеризується тим, що дві найвпливовіші партії (напр., у Німеччині християнські демократи та соціал-демократи) мають поперемінно неабсолютну більшість, унаслідок чого формування уряду залежить від того, з якою з цих партій укладе коаліцію третя політична сила, котра з відносно невеликою кількістю мандатів отримує так звану «золоту акцію». Події коаліційного формування в українському парламенті у 2006 році свідчать, що таку «золоту

акцію» розіграла соціалістична партія О. Мороза, а вже у 2008 «оновлена» демократична коаліція стала можливою лише за залучення до її складу парламентської фракції блоку В. Литвина.

За двопартійної системи можуть існувати й інші нечисленні політичні партії. Найважливішою ознакою та перевагою біпартизму є своєрідний «демократичний коридор» допустимої політичної поведінки, який не виключає альтернативних точок зору, проте не дозволяє ставити під питання провідні стратегічні напрямки розвитку суспільства та існуючого ладу. Саме це є основою поділу опозиції на системну та позасистемну.

Зазначаючи, що опір або протидія зловживанням влади являє собою серцевину політичної опозиційної діяльності, відомий німецький дослідник Г. Оберройтер наголошує, що не всякий опір можна назвати сьогодні політичною опозицією, а тільки політичну протидію, де діють добре організовані суб'єкти з конкретними політичними вимогами або навіть програмами, що містять одночасно високий альтернативний, евристичний і протестний потенціал, спрямований проти політики чинної влади. Таким чином, «про цивілізовану опозицію можна йтися тільки тоді, коли суперечності між більшістю та меншістю ґрунтуються на фундаментальній єдності по цей і другий бік альтернативи і не ставлять під загрозу основи конституційної, політичної та правової систем» [335, с. 134].

Урок для України полягає в тому, що за демократії системна опозиція та влада розділяють загальні базові цінності суспільства і дискутують з тактичних питань та шляхів досягнення спільної мети, тоді як позасистемна опозиція та влада обстоюють принципово різні цінності суспільства та дискутують із стратегічних питань загальнодержавного курсу. Як зазначає Л. Тимофєєва [336, с. 124], політична взаємодія влади і системної опозиції обов'язково має дві фази або специфічні форми, що змінюють одна одну – *конфліктний дискурс* (дебати, спори, критичне обговорення, двостороння критика) і *дискурс узгоджень* (переговори, «круглі столи», пакти). Політична взаємодія влади і позасистемної опозиції має лише одну фазу – *конфліктний дискурс*, який призводить лише до *загострення* (коли єдиним виходом стає утиск однієї сторони іншою).

Таким чином, у демократичних країнах опозиція є формою цивілізованого протистояння політичних програм, курсів, поглядів, а внаслідок політичного дискурсу влади й опозиції вирішуються два істотні завдання: проводиться вільна непримусова експертиза політичного курсу і поточних проблем; конструюються шляхи і способи їх вирішення, альтернативні проекти подальшого розвитку.

Тим самим, за С. Хантінгтоном, створюється так званий «механізм політичних гойдалок», в основі якого лежить принцип збереження економічного і політичного балансу. Динаміка електорального суперництва, як зазначає В. Бортніков, вимушує партії зрушуватися до центру політичного спектру, спонукаючи лідерів кожної з них стримувати радикалів у власних лавах і знаходити спільні позиції щодо ключових питань стратегії соціально-політичного розвитку з своїми головними опонентами [337, с. 92].

Урок для України полягає в тому, що за демократії системна опозиція та влада *завжди розділяють загальні базові цінності суспільства*. Розмежування ж головних політичних сил українського парламенту відбувається саме на ціннісному рівні, коли принципово різними є фундаментальні цінності біло-блакитного та помаранчевого таборів. Ціннісні критерії розмежування як суспільства, так і нашої політичної еліти визнаються більшістю дослідників, публікації щодо цього з'являються мало не щодня [337, 338, 339].

За таких умов політичні сили, що могли б скласти каркас двопартійної системи в Україні (станом на кінець 2009 р. – Блок Юлії Тимошенко та Партія Регіонів), виступають одна стосовно іншої *позасистемною опозицією*, не схильною до дій у рамках «демократичного коридору»: обміну обґрунтованими позиціями, поглядами відповідно до своїх переконань з дотриманням певних правил і процедур демократії з метою знаходження компромісу та ухвалення важливих політичних рішень із соціально-значущих проблем.

Така партійна система і самі партії є скоріше не демократичними, а за визначенням Р. Каца та П. Мейєра – «картельними», коли «демократія стає публічним підлещуванням до еліт, а не залученням населення до виробництва політичної стратегії» [340, с. 26].

«Картельні партії» з'являються перш за все там, де спостерігається зміна відносин між політичною партією з громадянським суспільством і державою, державно-партійний патронаж, тому їх можна назвати партіями влади (справді, і Партія Регіонів, і «Народний Союз “Наша Україна”», і БЮТ – яскраво виражені партії влади). За «картельних партій» суттю демократії стає перетворення виборців з джерела влади на обивателя, зобов'язаного обирати з фіксованого числа політичних партій, які конкурують за можливість обійняти урядові пости й узяти відповідальність на майбутніх виборах за урядову діяльність.

Як свідчить політична теорія та практичний досвід інших країн, для ефективного розвитку і функціонування демократичної партійної системи необхідними є принаймні три неодмінні умови. По-перше, наявність компактної групи відносно стійких і впливових політичних партій-лідерів, які складають кістяк системи і постійно взаємодіють між собою і державними структурами з приводу здійснення влади. По-друге, наявність вироблених в ході цієї взаємодії писаних і неписаних юридичних і заснованих на традиції правил політичної діяльності, що дозволяють кожній з партій представляти і захищати конкретні суспільні інтереси і водночас забезпечувати політичну і соціально-економічну стабільність всього суспільства. І, по-третє, наявність певної політичної основи толерантної міжпартійної взаємодії на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей.

Отже, в Україні є всі передумови створення моделі «недосконалого біпартизму» (системи двох з половиною партій) із загрозливою тенденцією поглиблення національного розколу аж до розвалу держави. Зрозуміло, що загрозлива двопартійність по-українськи ґрунтується на стійких ціннісних орієнтаціях двох субтериторіальних громад країни, поки що далеких від демократичних ідеалів. Як визнають Ю. Шайгородський та К. Меркотан, «при безсумнівному посиленні ролі партій у сучасних політичних процесах, говорити про якісні зміни найближчим часом важко. Зміна сутнісної складової політичних партій – питання історичної перспективи, а вона значною мірою залежить від того, наскільки послідовно будуть проводитися суспільні, політичні реформи» [341, т. 1., с. 28].

Єдиним інститутом, котрий за такого політичного протистояння мав би стати інтегратором об'єднання країни, стримувачем радикалізації політичних сил, є Президент України. І, дійсно, В. А. Ющенко ініціював «Універсал національної єдності», який мав усі шанси стати українським «пактом де ла Монклойя». Проте політична еліта й суспільство вкотре не розгледіли і не сприйняли принциповий для утвердження демократії крок Президента. Очевидно, дуже важко залишатися чи не єдиним справжнім демократом у державі, де навіть ті, хто називає себе демократами, не бажають «на одному кілометрі» сідати за стіл переговорів з опонентами.

Уже наш власний український досвід доводить, що неможливо творити демократію попираючи демократичні норми. Обраний на хвилі ейфорії боротьби з кучмізмом Президент зіткнувся з реальною проблемою революційної доцільності, що руйнує правові основи держави, а відтак і демократію. Створилися умови, коли демократичні перетворення починають суперечити процедурному характеру демократії, яка базується на чіткому дотриманні всіх правових вимог політико-управлінських дій. Риторика продовження боротьби із «злочинною владою», абсолютно несумісна з демократичною поствиборчої практикою державного управління, примусила Президента весь час виступати на боці однієї з політичних сил, замість того, щоб стати Верховним Арбітром нації, що перебуває «над схваткою», обстоює інтереси всіх українців, а не тільки тих, хто поділяє помаранчеві ідеали. Така позиція Президента автоматично поставила його в умови безальтернативного вибору – або вдатися до жорсткої автократії у боротьбі з реваншизмом, або запровадити дійсно демократичні форми управління і наразитися на небезпеку перемоги реваншизму. Значна частина суспільства, особливо з числа прибічників Майдану та найближчого оточення глави держави, вимагала і вимагає від нього саме першої моделі політичного управління.

В українському суспільстві постійно плекається небезпечна ілюзія, що достатньо лише змістити (змести) «поганих політиків» (у 2004 р. – Президента Кучму, у 2007 – антикризову коаліцію на чолі з В. Януковичем, у 2009 – одразу і В. Януковича, і Ю. Тимошенко) й поставити на їх місце «хороших» (у 2004 р. –

Віктора Ющенка, у 2007 – об'єднану опозицію на чолі з Ю. Тимошенко, у 2010 р. – Арсенія Яценюка...), як одразу в країні запанує демократія. Спираючись на теорію і практику партійних систем, легко довести, що це далеко не так. Небезпека якраз і полягає у тому, що зміна персоналій та партій у владі в Україні жодним чином не вплине на зменшення гостроти політичного протистояння, а отже – на утвердження демократії, за якої політики спілкуються не мовою ультиматумів, а мовою поступок і компромісів.

Таким чином, слід зазначити, що з миті виникнення демократії як форми суспільного врядування існує загальна згода стосовно того, що структура державних органів має будуватися на принципі розподілу гілок влади. У Конституції України він закріплений як один з основних принципів організації і функціонування державної влади. Його значення полягає у збалансуванні державно-владних повноважень між органами державної влади, запобіганні зосередженню всієї повноти влади у віданні одного з них (законодавчо-представницького, виконавчо-розпорядчого, судового) і забезпечення тим самим дієвої системи стримувань і противаг [342, с. 4]. Досвід сучасних держав свідчить про універсальний характер принципу розподілу влади, який може бути успішно реалізованим у різних політичних умовах як запорука взаємодії та взаємного контролю між незалежними гілками влади, гарантія убезпечення від порушення ними закону, прав і свобод громадян.

3.4. Компаративний аналіз моделей демократичного політичного режиму

За сучасних умов розвитку країн світу надзвичайної актуальності набуває питання співвідношення соціальних, демократичних та ліберальних складових політичних режимів, що встали на шлях демократизації. Адже теперішній етап еволюціонування політичної дії дає змогу стверджувати, що суспільство невпинно рухається у напрямку демократії. Наприклад, С. Хантінгтон, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що довготривалі реформи, призводять до підвищення складності, адаптивності політичної

системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [343, с. 151–152].

Домінуючою тенденцією світового суспільно-політичного розвитку залишається демократичний транзит, оскільки ж цей процес є досить динамічним, для науковців виникають складнощі концептуалізації тих або інших характерних ознак демократизації. Зокрема, сучасна демократія в країнах Європи реалізована, принаймні, в двох форматах – соціал-демократичному та ліберально-демократичному (детально розглянуті в попередньому розділі), і між цими політичними режимами не проведена чітка межа, що ускладнює формулювання стратегічних орієнтирів для країн навздогінної модернізації (серед них і України). Як зазначає О. Романюк, «саме набуття політичною системою якості ліберальної демократії і варто визнати за кінцевий пункт демократичного транзиту» [195, с. 80].

Насамперед, слід зазначити, що порівняно з іншими категоріями, що розкривають механізми функціонування держави, такими як «форма державного правління» і «форма державного устрою», поняття «політичний режим» є найбільш широким й, одночасно, найменш визначеним. Це пов'язано значною мірою із близькістю понять, із тим, що ті самі явища і процеси політичного життя стосовно чогось одного можуть характеризуватись як форма державного правління, а щодо іншого – як політичний режим. Демократія є найскладнішим з усіх політичних режимів, оскільки масове використання цього терміна не залишає за ним однозначного змісту.

Томас Карозерс говорить про два принципові підходи до розуміння сутності демократизації як процесу розбудови демократичної держави – політичний та еволюційний. У рамках політичного підходу демократія розуміється як найвища позитивна цінність «сама по собі», оскільки ця політична система, ймовірно, найкращим чином забезпечує повагу до головних політичних та громадянських прав і політики в цілому. Відтак розвиток демократії в країні сприятиме соціальному та економічному розвитку, адже «все добре завжди йде пліч-о-пліч» (all good things go together). Згідно з політичним підходом демократизація полягає в політичній боротьбі

демократичних політичних діячів з антидемократичними силами. Демократизація прогресує, коли демократи отримують владу, і відкочується, коли вони програють вибори. Цей процес боротьби може відбуватися протягом тривалого часу. Він характеризується ключовими моментами прориву демократії, кардинальних змін, криз і відкатів.

Еволюційний підхід базується на переконаності, що головні риси демократичного державного управління – прозорість, підзвітність, гнучкість реагування – сприяють більш справедливому соціально-економічному розвитку суспільства. Таким чином, цінності демократії є сприятливим фактором у більш широкому процесі національного розвитку. Хоча демократичні принципи й є самоцінними, однак вони мають вторинний характер стосовно головних засад суспільного розвитку. Коли країни, що розвиваються, досягнуть у ході ітераційного процесу (що може вимірюватися десятиліттями і поступовим накопиченням невеликих досягнень) значного соціально-економічного розвитку, відбудеться «запліднення» демократією [344, с. 7–8].

Попри величезну кількість виокремлених моделей демократії (понад 500), найбільш широко визнаними є дві класичні «справжні» демократії – ліберальна та соціал-демократична, а також ціла низка «неповноцінних» демократій, які виникають, «коли політичні режими, що декларують себе як демократичні, відкидають цінності ліберальної демократії та курс на її розбудову, а обмеження демократичної процедури набувають форми її заперечення» («керованої демократії» Н. Назарбаєва у Казахстані, І. Каримова в Узбекистані, «скерованої демократії» У. Чавеса у Венесуелі, «дисциплінованої демократії» у Бірмі, «суверенної демократії» у Росії тощо) [195, с. 82].

Розглянемо найбільш відомі концепції «неповноцінності» демократичних політичних та державно-політичних режимів.

Досліджуючи молоді демократії кінця ХХ ст. (насамперед у постсоціалістичних країнах), німецькі дослідники В. Меркель та А. Круасан висунули концепцію «*дефектної демократії*» [258]. Спираючись на теорію поліархії, вони визначили шість параметрів характеристики політичних режимів: легітимація панування, доступ до панування, монополія на панування,

домагання на панування, структура панування і спосіб здійснення панування (див. Табл. 3.5.). Перші два показники – легітимація політичної влади через суверенітет народу і необмежений (принципово) доступ до політичних владних позицій повинні розумітися як базові критерії демократії.

Таблиця 3.5

Параметри державної влади за різних політичних режимів

<i>Ознаки демократії</i>	<i>Автократичні режими</i>		<i>Демократичні режими</i>	
	<i>Тоталітарний режим</i>	<i>Авторитарний режим</i>	<i>Дефектна демократія</i>	<i>Конституційно-правова демократія</i>
Легітимація панування	Світогляд	Менталітет	Суверенітет народу	Суверенітет народу
Доступ до панування	Закритий («всезагальне схвалення» замість всезагального виборчого права)	Обмежений (інколи – виборче право, обмежено плюралістичні і вільні вибори)	Відкритий (всезагальне виборче право, крім підтипу «демократія, що виключає»)	Відкритий (всезагальне виборче право)
Монополія на панування	Лідер/партія (не легітимовані через вибори та демократичну конституцію)	Лідер /олігархія (легітимація через вибори відсутня або має частковий характер)	Органи влади легітимовані через вибори та демократичну конституцію, інколи обмежені владою вето	Органи влади легітимовані через вибори та демократичну конституцію
Притягання на панування	Необмежене («тотальне»)	Велике	Конституційно-правове, але з порушенням меж	Конституційно-правове з гарантованими межами
Структура панування	Моністична	Напівплюралістична	Плюралістична	Плюралістична
Спосіб здійснення панування	Заснований на сваволі, систематично репресивний, терористичний	Обмежено репресивний	Обмежений конституційно-правовий	Конституційно-правовий

Показники 3 6, напроти, не є демократичними у «вузькому розумінні». Вони являють собою додаткові критерії з конституційно-правової сфери. Парадоксальним чином вони обмежують владу демократичного суверена, але за

допомогою цього обмеження захищають його довговічність і претензію на дієвість.

Якщо один із зазначених центральних критеріїв не діє, не можна говорити про повноцінну демократію. Вона – «дефектна». При цьому, залежно від того, який із критеріїв демократії «ушкоджений», виявляється тип дефектності демократії (Табл. 3.6.).

Проаналізуємо місце України за наведеними критеріями. За першим критерієм легітимації Україна відповідає вимогам ліберальної демократії, адже тут визнається і діє суверенітет народу. За другим критерієм – доступу до панування закріплене в Україні конституційно всезагальне виборче право також відносить її до країн з ліберальною демократією.

За критерієм монополії на панування в ліберальній демократії органи влади легітимовані через вибори та демократичну конституцію. У дефектній демократії законодавча монополія парламенту вихолощується виконавчою владою. Слід визнати, що в Україні не існує ані функціональних, ані територіальних анклавів, а парламентська діяльність не є підпорядкованою виконавчій владі. Тому за цим критерієм Україна також скоріше відповідає вимогам ліберальної демократії.

За критерієм притягання на панування класична ліберальна демократія спирається на конституційне закріплення права обирати та бути обраним з гарантованими межами владного втручання. Дефектна демократія характеризується масовими порушеннями конституційних меж виконавчою владою. В умовах України зазвичай мають місце випадки протидії органів державної влади висуванню та реєстрації опозиційно налаштованих кандидатів, однак вони не мають тотального характеру. Тому слід визнати, що Україна за цим критерієм скоріше відповідає вимогам ліберальної демократії, аніж є демократією дефектною.

За структурою панування ліберальна демократія є плюралістичною, а в дефектній присутні тенденції до монопольної концентрації влади у виконавчій гілці за рахунок порушення парламентських прерогатив та/або зневаги до судової влади – структура панування є напівплюралістичною.

Критерії дефектності демократії
(За Уоллерстайном)

Тип демократії		Критерії порівняння	Стан в Україні
Легітимація панування			
Ліберальна		Суверенітет народу	відповідає
дефектні	Що виключає	Суверенітет народу	
	Анклавна	Суверенітет народу	
	Неліберальна	Суверенітет народу	
Доступ до панування			
Ліберальна		Відкритий (всезагальне виборче право)	відповідає
дефектні	Що виключає	Обмежений: – виборче право, обмежене на підставі раси, статі, етносу, релігії, власності, політичних переконань тощо; – формально обмежене на підставі рестриктивних законів про партії; – де факто обмежене через соціальний чи політичний тиск.	
	Анклавна	Відкритий (всезагальне виборче право)	
	Неліберальна	Відкритий (всезагальне виборче право)	
Монополія на панування			
Ліберальна		Органи влади легітимовані через вибори та демократичну конституцію	відповідає
дефектні	Що виключає	Органи влади легітимовані через вибори, що виключають, та демократичної конституції, мають виключну монополію на владарювання	
	Анклавна	Монополія на владарювання виборних конституційних органів влади є неформальною або обмеженою за допомогою права вето	
	Неліберальна	Легітимовані за допомогою виборів та демократичної конституції органи влади мають монополію на владу. При цьому виконавчою владою вихолощується роль парламенту	є спроби вихолощення ролі парламенту

Тип демократії		Критерії порівняння	Стан в Україні
Притягання на панування			
Ліберальна		Конституційно-правове з гарантованими межами між державою та громадянами та чіткими й прозорими процедурами	
дефектні	Що виключає	Конституційно-правовий з гарантованими межами між державою та громадянами та чіткими й прозорими процедурами	
	Анклавна	Конституційно-правове з гарантованими межами, що відмінені в функціональних та територіальних анклавах	
	Неліберальна	Юридично визначені межі фактично перетинаються та порушуються виконавчою владою	відповідає
Структура панування			
Ліберальна		Плюралістична	
дефектні	Що виключає	Плюралістична (за виключенням законодавчо визначених електоральних сегментів)	
	Анклавна	Плюралістична (за виключенням окремих територіальних або функціональних анклавів)	
	Неліберальна	Напівплюралістична – спостерігаються тенденції до монопольної концентрації влади інститутом Президента або виконавчої гілки за рахунок порушення парламентських прерогатив та/або зневага до судової влади; частково – втрата контролю над владою	відповідає
Спосіб здійснення панування			
Ліберальна		Конституційно-правовий	
дефектні	Що виключає	Конституційно-правовий	
	Анклавна	Конституційно-правовий на більшій частині території країни, крім анклавів, де правова держава частково обмежена «групами вето»	
	Неліберальна	Правова рівність у державі частково обмежена через постійні порушення громадянських прав і свобод виконавчою владою та недоступним або неефективним судовим захистом громадянських прав і свобод	відповідає

Слід визнати, що за останні два роки посилюються певні недосконалості як парламентської, так і судової діяльності в Україні, коли окремі політичні сили «приватизували» окремі судові інституції і відтак з боку влади нерідкими є відверті порушення парламентських прерогатив (наприклад, судове блокування БЮТом, що призвело до зриву позачергових парламентських виборів 2008 р.), що створює прецеденти зневаги до судової системи в цілому, особливо після того, як спільними зусиллями Президента та великих парламентських фракцій було фактично делегітимізовано Конституційний суд України. Тому за цією ознакою політичний режим України є демократією неліберальною.

Останній критерій передбачає конституційно-правовий спосіб здійснення панування. В Україні мають місце випадки порушення громадянських прав і свобод виконавчою владою, однак значно суттєвішим є неефективний судовий захист прав і свобод людини українською судовою системою. Відтак, маємо визнати, що за останнім критерієм наша держава належить до країн з дефектною демократією.

Однак у разі, коли нашій державі з п'яти ознак дефектної демократії, по суті, притаманні лише дві, вважаємо некоректним говорити про повну «дефектність» української демократії. Має йтися, скоріше, про «демократію, що встановлюється».

Досліджуючи ціну низку нових демократій (в Аргентині, Бразилії, Перу, Еквадорі, Болівії та ін.) відомий політолог Г. О'Доннелл звернув увагу, що попри формальну відповідність політичних режимів цих країн класичним демократичним критеріям поліархії, реальна сутність владних відносин у зазначених державах є далекою від демократичної, оскільки перемога на президентських виборах дозволяє переможцеві управляти країною на власний розсуд, причому президент переконаний, що народ саме на це делегував йому владу. Відтак подібні режими Г. О'Доннелл назвав режимами «делегативної демократії» [345].

Президент у подібній політичній системі розглядається як уособлення нації, головний знавець та охоронець її інтересів, що має бути вищим за інші політичні інститути – партії, суди, законодавчу владу, що є лише завадою до

повноти здійснення влади, делегованою президенту на виборах. Делегативна демократія внаслідок надзвичайно низького рівня інституціоналізації розпорошує політичну відповідальність між багатьма другорядними керманічами і робить Президента практично невідповідним суспільству.

Оскільки президента обирають під обіцянки швидкого «дива» урятування країни, досить швидко настає розчарування, що змінюється загальним обуренням. Виникає сполучення могутності та одночасної безсилості президента, що починає схилитися до авторитарних методів державного управління та звинувачення інших владних інституцій – насамперед, парламенту та політичних партій – у неієздатності. Прослідкувавши на прикладі Аргентини зачароване коло «слабкі партії – президент – авторитаризм», Г. О'Доннелл назвав його механізмом саморуйнування делегативних демократій.

Загрозливою тенденцією є те, що, на думку Ф. Шміттєра, «аргентинізація» може стати найімовірнішою перспективою для нових демократій Східної Європи і тих держав, що постали на теренах колишнього СРСР [346, с. 92].

Ще однією формою «неповноцінної» демократії є популістський режим. Два останні роки європейські дослідники політичних процесів б'ють на сполох з приводу появи «нової дійсності в центральній Європі – політичної поляризації, відхилення узгодженої політики і зростання популізму» [347, с. 57].

Як зазначає в одному з останніх номерів «Journal of Democracy» Жак Рупнік, «Погані новини в тому, що у декількох центральних і східних європейських країнах, в яких начебто відбулась консолідація демократії, нещодавно прокотилася хвиля ухилу в популізм. Відтак привабливі колись аспекти Трояндових і Помаранчевих революцій виглядають куди менш рожевими, і нові реалії в Україні і Грузії іноді здаються не такими вже й відмінними від стану кінця минулого століття... цей популістський ухил у центральній Європі огидний і часто брутальний, і нам залишається сподіватися, що це – тимчасове явище» [348, с. 17, 22].

Популізм паразитує на почуттях пересічних громадян. Він визначається як режим, в якому домінує інспіраційне лідерство та політична демагогія типу

міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак і обмежених та тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення певної політичної мети, як правило, пов'язаної із завоюванням або утриманням влади [47, с. 526].

Як зазначають С. Мигаль та В. Цимбалюк, технологія сучасного популізму як відповідного механізму популістського режиму «побудована на провокуванні мас на запрограмовані політичним шляхом включення їх у маніпулятивну гру з харизматичним лідером демагогічного типу. Завдяки популізмові політична активність мас або нейтралізується до перетворення її на самостійний політичний рух, або ж використовується в групових, корпоративним чи класових інтересах. Популізм містить у собі набір антитехнологій, котрі зумовлюють його зміст:

- пропаганда простих політичних рішень, що ґрунтується на низькій загальній культурі частини учасників політичного процесу;
- акцентування значимості малих, але конкретних політичних справ, що зводить усю політику до безлічі конкретних дрібниць;
- навішування політичних ярликів противникам;
- загравання з масами, експлуатація політичних почуттів пересічних людей.

Участь мас надає популізму характеру легітимної політичної дії, яка, в свою чергу, забезпечує легітимність досягнутої з її допомогою влади» [там само].

Головна небезпека популізму полягає в тому, що саме механізм його функціонування щоденно і планомірно дискредитує демократію, знищує демократичні цінності та віддаляє політично освічених громадян від реального здійснення державної влади.

Саме це відомий український дослідник В. Сухонос називає головною та найскладнішою проблемою демократизації, оскільки реальна демократія можлива лише за умови існування розвиненого громадянського суспільства [349, с. 278–279].

За методологією В. Моммсена спробуємо виокремити найбільш принципові характерні ментально-владні характеристики популістського державно-політичного режиму у порівнянні з авторитарним та демократичним режимами (Див. Табл. 3.7).

Ментально-владні характеристики механізму політичних режимів *

* Адаптовано та розширено на підставі: Mommsen W.J. The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber. – Oxford, 1974. – p. 76–77.

Світоглядно-ціннісні чинники

1. Джерело владного авторитету глави держави

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Традиція, передача в спадок, харизматична віра в надзвичайні якості лідера	Емоційна довіра громадян, що активно пропагується найближчим оточенням – "світою" лідера	Делегування громадянами як єдиними носіями державної влади на підставі принципу більшості

2. Форма легітимності політичної системи (режиму)

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Афективна або емоційна віра в екстраординарні (божественні) якості харизматичного лідера й у висунуті ним цінності	Емоційна віра громадян в здатність лідера реалізувати висунуті їм популістські гасла та цілі	Цілерациональна віра громадян у коректність існуючої системи норм

3. Ставлення до ідеології

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Насаджується моноідеологізм, нетерпимість до "невірних" ідеологій та їх носіїв	Декларується політичний плюралізм, де-факто створюються преференції для наближених до влади політичних сил та затруднюється діяльність сил опозиційних	Дотримується політичний плюралізм, партії та громадяни мають право вільно висловлювати та обстоювати свої ідеологічні погляди

4. Соціальні норми, покладені в основу політичного панування

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Традиційне патріархальне панування, релігійні або ідеологічні догми	Харизматичне легальне панування, маніпулювання законодавчо закріпленими правилами, нормами моралі	Легальне панування, раціонально розроблені та закріплені в законодавстві правила

5. Тип політичної участі громадян

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Мобілізаційний – влада з дитинства нав'язує громадянам усталений тип політичної поведінки	Маніпулятивний – пануюча група штучно (ресурсно й організаційно) стимулює в певні періоди і спрямовує політичну поведінку мас	Партіципаторний – влада сприяє залученню громадян до процесів державного управління

6. Місце права в системі суспільних цінностей

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Жорстко правова держава щодо своїх громадян та посадових осіб владних структур, однак Верховний Вождь, Національний Лідер перебуває «над правом» і може на власний розсуд формувати й трактувати правову систему	Правовий нігілізм, переважання політичної доцільності над правом, довільне трактування правових норм під поточні потреби влади, фактичне виведення за правове поле Лідера держави та його найближчого оточення	Демократична правова держава, де Закон панує рівною мірою як над громадянами, так і над державним апаратом включно з найвищими посадовими особами

Інституційно-правові чинники

7. Правосвідомість владної еліти

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Правовий нігілізм, застосування репресій проти опонентів та ЗМІ, фактичне виведення поза правове поле представників правлячої еліти	Політика подвійних стандартів: публічна декларація верховенства права та реальний пріоритет політичної доцільності над верховенством права.	Верховенство права, презумпція невинності, суворе дотримання правових процедур інститутами та посадовими особами влади

8. Побудова ієрархії владних структур

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Жорстка централізація та підпорядкованість знизу до верху. Головний критерій ефективності – чіткість виконання команд "зверху". Формування влади зверху вниз	Унітарність та централізація влади задля концентрації ресурсних потоків у руках правлячого політичного угруповання. Формування влади зверху вниз	Децентралізація та деконцентрація влади, чіткий розподіл компетенцій, повноважень та ресурсного забезпечення за принципом субсидіарності. Формування влади знизу вверх

9. Спадковість влади (ступінь корегування політичного курсу при зміні влади)

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Повністю відсутня, попередня влада проголошується антинародною, а її носії переслідуються.	Фактично відсутня. Усі прорахунки та недоліки влади "списуються" на попереднє керівництво, хоча старий адміністративний апарат при цьому майже не змінюється	Декларується та дотримується тяглість (рос.: преемственность) влади, відбувається незначне корегування державного курсу, виховується гордість за кожного з попередніх керманців

10. Глава держави як тип політичного панування

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Харизматична особа – монарх, пророк, воєначальник, ідеологічний лідер	Обрана посадова особа з реальними або штучно продукованими харизматичними якостями, "месія", "народний вождь", демагог	Обрана посадова особа (перший серед рівних) або колегіальний виборний орган, відповідальні перед народом

11. Ступінь однорідності влади

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Однорідна, абсолютно монополізована	Дефрагментована, монополізована кількома політичними, фінансово-промисловими угрупованнями або кланами, між якими відбувається жорстка конкуренція	Децентралізована та неконцентрована, демонополізована, має поліархічний характер

12. Тип правової системи

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Традиційні закони з правом лідера нав'язувати та модифікувати закон на свій розсуд	Пануюча група використовує закон на свій розсуд за принципом політичної доцільності, дозволяючи собі легко виходити за правові межі конституції	Інструментально-раціональний закон, розроблений відповідно до позитивістських принципів

Політико-інструментальні чинники

13. Принцип добору кадрів влади (канали рекрутування еліт)

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Персонал, що особисто залежить від глави системи ("піддані" пана або представники певного соціального стану, політичної сили)	Світа харизматичного лідера, або всі посадові особи, віддані персонально йому та його політичній структурі, що проголошується «народною», «коаліційною» тощо	Державно-управлінська бюрократія добирається з широких верств за принципами професійності, аполітичності і є законодавчо захищеною від волюнтаризму лідера

14. Ставлення до опозиції

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Опозиція відсутня. Усі спроби створити опозицію переслідуються	Опозиція розпорошена, визнається «антинародною», «несправдішньою», тому з нею неможливо вступати у переговори	У державному управлінні влада взаємодіє з опозицією, яка захищена спеціальним законом

15. Відношення до публічної критики режиму

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Критика дозована і контрольована. Фактично існує цензура. Реальна критика режиму переслідується	Суспільство захлинається критикою, чорним піаром і прямими клепами, однак держава на критику не реагує взагалі. Критика на адресу держави наражається на зустрічний потік популістських заяв про «великі успіхи»	Критика визнається як ефективний механізм зворотного зв'язку з суспільством і слугує визначенню та вирішенню злободенних проблем

16. Державна політика стосовно засобів масової інформації (ЗМІ)

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
ЗМІ мають пропагувати чинний режим, виступати «піднощиками ідеологічних снарядів». Усі ЗМІ перебувають на утриманні або під контролем держави	ЗМІ виступають як «політичні повії», механізм маніпуляції громадською свідомістю. Кожне з політичних угруповань прагне контролювати якомога більше впливових ЗМІ	ЗМІ виступають як «четверта влада» та ефективний механізм суспільного контролю за діяльністю влади, виявлення та вирішення суспільних проблем

17. Громадський контроль влади

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Об'єктивно відсутній. З пропагандистською метою створюються підконтрольні владі організації «народного контролю», через які відбувається легітимація дій влади	Показушно-маніпулятивний, об'єктивно відсутній. Велика кількість громадських організацій публічно запрошується до участі в обговореннях, але фактично не має доступу до механізмів вироблення й ухвалення управлінських рішень	Ефективний громадський контроль через механізми залучення громадян та інститутів громадянського суспільства до вироблення й ухвалення управлінських рішень

18. Рівень втручання держави у суспільні справи

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Максимальний, намагання контролювати всі сфери людські життєдіяльності	Дефрагментований: «ручне» керування галузями, що приносять прибуток, відсутність ефективного управління та координації іншими сферами, постійне втручання в духовну сферу	Гармонійно-координуючий: державне втручання відбувається тільки в межах закону та з метою забезпечення високих стандартів життя суспільства

19. Напрямок використання адміністративного ресурсу

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Негативний: примус громадян до дій, вигідних владі; консолідація суспільства за допомогою створеного зовнішнього «образу ворога»	Негативний: маніпуляція суспільною свідомістю, створення внутрішніх «образів ворогів» для консолідації частини суспільства	Позитивний: на вирішення соціальних проблем, що виникають

20. Ступінь відкритості та прозорості з боку виконавчої влади

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Максимально закрита та непрозора влада	Декларативне створення відкритості та прозорості, однак значна частина державно-управлінських рішень приймається «за закритими дверима»	Максимально відкрита та прозора влада

Політико-психологічні чинники

21. Характер відносин усередині правлячої еліти

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Жорсткий централізм, одностайність, у суспільстві не допускається інакомислення та будь-яка критика волі лідера	Жорстка конкурентність оточення за «доступ до тіла» політичного лідера, атмосфера «політичного тераріуму», постійні інтриги та скандали	Партнерсько-конкурентний

22. Характер домовленостей між політичними елітами

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Будь-які домовленості відсутні через монолітність та моноідеологічність еліти, що проводить єдину централізовану політику	Домовленості утаємничені від суспільства, кулуарні, розділені на публічну частину та приховану (значно більшу), що часто виходить за межі політичних інтересів правлячих еліт	Відкритий для суспільства. Переговори відбуваються за участю ЗМІ та в умовах широкої громадської дискусії

23. Відношення до людини

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Людина – гвинтик державного механізму, й її інтереси мають бути підкореними інтересам держави.	Людина – об'єкт маніпулювання, «електоральна маса». На її інтересах спекулюють, щоб насправді досягти корпоративних інтересів правлячого політичного угруповання	Людина – єдиний носій державної влади, її інтереси є інтересами державної влади

24. Тип поведінки влади у конфліктних ситуаціях

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Конфронтаційний, гегемоністичний, у конфліктах – війна до повного знищення супротивника	Подвійна мораль, загравання з масами, апелювання до масової свідомості. Домінування, маніпуляція – бажання за будь-яку ціну досягти свого	Консенсусний, толерантний, націлений на співпрацю та якнайшвидше вирішення конфлікту

25. Особливості ухвалення державно-управлінських рішень

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Закрите одноосібне (емоційно-волюнтаристське) ухвалення державно-управлінських рішень. Жорстка централізація ухвалення таких рішень лише найвищими посадовими особами (вищою посадовою особою)	Напівзакрите безсистемне (без розрахунків ефективності, вибору альтернатив та реальної спроможності) ухвалення не забезпечених державно-управлінських рішень на угоду дефрагментованим народним масам	Відкрите і прозоре ухвалення державно-управлінських рішень із широким залученням громадськості та фахівців, публічним вибором кращого з альтернативних проектів вирішення кожної окремої проблеми

26. Переважаючий архетип громадянина і виборця

Авторитарний державно-владний режим	Популістський державно-владний режим	Демократичний державно-владний режим
Гегемоністський: несприйняття інших точок зору та політичних альтернатив, гостре відчуття своєї етнічної, класової, релігійної або культурної приналежності, прагнення нав'язати всім власні цінності, норми, традиції	Конфліктний: схильність до «пошуку ворогів», готовність боротися до повної перемоги над своїми політичними опонентами, нездатність іти на поступки, незадоволеність діями влади за надвисоких очікувань від неї, протестний характер поведінки	Плюралістичний, визнання за іншими прав на власні права та свободи, власну думку, власну систему цінностей, схильність до толерантності та консенсусу, пошуку раціонально-оптимальних шляхів суспільного розвитку

Ще одним викривленням демократії є неопатримоніальний режим, який, за визначенням О. Фісуна, має дві універсальні риси: персоналізація влади лідера-вождя та клієнталізм як стосунки особистої залежності (на кшталт «патрон – клієнт»), що виростають з асиметричного взаємообміну послугами і становищем сторін, кожна з яких має неоднакові ресурси [350, с. 489–490].

Неопатримоніалізм має низку спільних і водночас корінних визначальних рис:

- головним агентом політичного процесу постає держава;
- провідне місце у владі посідають представники державно-бюрократичного комплексу;
- усі інші компоненти політичного поля (парламент, партії, групи інтересів, профспілки тощо) є структурно нерозвиненими або перебувають у зародковому стані;

- здебільшого відсутнє або діє обмежено правило альтернативності;
- представницькі органи, як правило, відсторонені від вирішення суттєвих питань [там само, с. 491 – 494].

Таким чином, під час проведеного аналізу встановлено, що попри конституційно проголошене спрямування українського державотворення в напрямку європейської інтеграції, а отже і розбудови ліберально-демократичного суспільства, поки що маємо ознаки як популістського (з огляду на особливості політичної діяльності Ю. Тимошенко) так і неопатримоніального (з огляду на особливості політичної діяльності В. Ющенка) державно-політичного режиму. Постає питання: що має робити українське суспільство, щоб повернутись на омріяний шлях здобуття демократії? За якою моделлю здійснити таку бажану трансформацію тепер уже не тоталітарної, а популістично-неопатримоніальної держави в сучасну демократичну, правову, соціальну *ets.*? Вибір тієї або іншої моделі демократизації означатиме розбудову державного апарату та встановлення державно-владних відносин відповідного стибу. На нашу думку, подальший розвиток державно-політичного режиму в Україні має відбуватися у відповідності до менталітету українського народу, а тому можна припустити, що народно-демократичний режим є більше придатним українському суспільству.

3. 5. «Авторитарний» державно-політичний режим як перехідний стан на шляху до демократичної держави

Системний та порівняльний аналіз політичних режимів, що утворилися після розпаду комуністичної системи, дозволяє визначити, що з кінця ХХ століття країни постсоціалістичного простору опиняються в епіцентрі величезних за своїми масштабами політичних змін.

Дефолт комуністичної ідеї призвів до потужних трансформацій, що мають планетарний характер. Перед новоствореними незалежними державами постало стратегічне завдання – створити наново політичні механізми державного

управління на загальнодемократичних засадах. Це – надзвичайно складне завдання, оскільки «демократичні цінності в масовій свідомості українців відіграють роль своєрідних “ритуальних заклинань”, але не глибинних настанов, що виконують мотиваційну функцію» [351, с. 55]. Викликана цим перманентна криза, яка охоплює політичну, економічну, соціальну та духовну сфери людської життєдіяльності України як і багатьох країн колишнього СРСР, актуалізує науковий пошук закономірностей та особливостей перехідного стану. Зокрема, чи є прояви авторитаризму тимчасовим негативним наслідком радянської ментальної спадщини, чи це – обов’язкова перехідна форма політичного режиму на шляху від тоталітаризму до демократії? Інакше кажучи: чи треба боротися з авторитаризмом, чи, навпаки, плекати його як ефективний механізм розбудови демократичного політичного устрою?

Провідною тенденцією роз витку сучасного світу є циклічний (хвильовий – за С. Хантінгтоном) характер демократизації політичних режимів країн навздогінної модернізації. Спільною рисою демократичного транзиту цих країн є перманентна боротьба між авторитарними та демократичними методами владарювання. Однак, у науковому світі ще не склалося усталеної точки зору стосовно сутності та послідовності обов’язкових етапів (стадій) демократичного транзиту, зокрема дискусійним залишається питання місця і ролі авторитаризму в трансформаційних процесах.

Спробуємо розібратися в цьому в техніці «управлінської ментальності» Мішеля Фуко, що останнім часом конституювалася в особливий напрямок політичного аналізу, який «орієнтує на розкриття специфічних практик управління, пов’язаних з особливостями пізнання та ментальними факторами» [352, с. 125]. Нас цікавитиме два питання. Перше – чи є авторитаризм самодостатнім політичним режимом, чи він – тільки певний перехідний стан між тоталітаризмом і демократією? Друге – чи відіграє авторитаризм позитивну роль у процесах переходу до демократії?

Вище було розкрито, що в основі найбільш поширеної, класичної типології політичних режимів перебуває дуалітет деспотії та демократії, уособлених в категоріях влади і свободи. На протилежних полюсах тут бачимо необмежену

владу (вождя, диктатора, групи, партії, інституту тощо), що придушує свободу громадян та суверенну волю громадянського суспільства, що повністю контролює державну владу. Інституційовані в механізмах державного управління ці два типи суспільних відносин відповідно називаються тоталітаризмом та демократією. Десь поміж ними перебуває авторитаризм, який за цією типологією визначається як перехідний тип політичного режиму, за якого встановлюється певний баланс між силою державної влади та рівнем суспільної й індивідуальної свободи. Цілком логічно, але чи є дійсно це так?

Тоталітарною в історії людства визнається досить незначна кількість країн, переважно вже з минулого: сталінський СРСР та гітлерівська Німеччина, Італія часів Мусоліні та Іспанія Франко, Китай часів Мао та Кампучія Пол Пота. Звідтоді Італія та Іспанія успішно перейшли до демократії, Китай лише злегка послабив лещата влади в позаполітичних сферах, а пострадянські держави застрягли на різних стадіях демократизації. З якої ж відправної точки суспільного розвитку в такому разі здійснюють свій рух до демократії країни Америки, Європи, Африки, що не зазнали страхіть справжнього тоталітаризму? І якщо в сучасному світі фактично не залишилося тоталітарних політичних режимів, а більшість країн втілює національні механізми державного управління в авторитарних та демократичних режимах, то, можливо, більш закономірним було б визначення не тоталітаризму, а саме авторитаризму дійсною опозицією демократії (а не тимчасового перехідного стану)?

Як справедливо зазначає Е. Афонін, «авторитаризм – не випадковість. Він породжується всією логікою суспільно-політичного розвитку і виступає одним з його ймовірних результатів. Отже, авторитаризм зумовлений і закономірний. І пізнати його витoki можна, справді, тільки досягнувши стан розвитку громадянських інститутів і соціально-політичну ситуацію» [353, с. 33].

Має право на існування точка зору, згідно з якою в рамках бінарного дискурсу «влада – свобода» тоталітаризм є ідеальною моделлю всеосяжності влади, повною протилежністю якому виступає абсолютна свобода – режим анархії. Адже ніхто з науковців ніколи не стверджував, що демократія є режимом тотального контролю громадянського суспільства над владою,

оскільки такий тотальний контроль і передбачає фактичну відсутність влади (у викладенні класиків марксизму – «відмирання» держави на вищій – комуністичній фазі розвитку суспільства). Навіть у межах теорії поліархії Роберта Даля (яку сам дослідник вважає за недосяжний ідеал демократичного суспільства) державна влада обмежується громадянським суспільством тільки в семи провідних сферах, зокрема у: безпримусовій виборності влади в умовах, коли кожен повнолітній громадянин має право обирати та бути обраним; свободі слова, альтернативної інформації та самоорганізації [243].

Отже, більш коректним було б говорити, що в абсолютному вимірі тоталітарному режимові протистоїть не демократія, а анархія. Авторитаризм же і демократія є реальними стабільними та найбільш розповсюдженими політичними і державно-політичними режимами (але не тимчасовим перехідним станом).

Саме між авторитаризмом і демократією точиться боротьба за домінування влади або громадянського суспільства в окремих сферах життєдіяльності суспільства, що обумовлює існування (вже як певних перехідних станів) значної кількості «гібридних» режимів (див. Рис. 3.4). Якщо тверезо подивитися на історію, то практично ніде не знайдемо безпосереднього переходу до демократії від тоталітаризму, завжди спочатку відбувалося послаблення режиму, встановлення певної авторитарної форми, від якої вже і започатковувалися процеси демократизації. Теоретично це пояснюється просто: громадянського суспільства як головної рушійної сили та соціальної бази демократії за тоталітаризму фактично не існує.

Рис. 3.4. Лінійний спектр політичних режимів

Перші паростки демократії з’являються за авторитаризму – політичного режиму, що «встановлений або нав’язаний такою формою влади, що концентрується в руках однієї людини або в окремому органі влади, і знижує

роль інших, передусім, представницьких інститутів (асоціацій, об'єднань, союзів тощо); формалізація і вихолощування справді організаційного і регулятивного змісту політичних процедур та інститутів, що пов'язують державу і суспільство» [31, с. 513].

Авторитаризм є досить розповсюдженим (особливо в третьому світі) та відносно сталим політичним режимом з великою кількістю підвидів, наприклад: теократичний (Іран), неототалітарний (Мексика), військово-бюрократичний (Ірак), партійно-бюрократичний (Китай), персоніфікований (Туркменістан Туркменбаші), хунта (Чилі часів Піночета), султаністський (Бруней), анклавний (Парагвай), Расистський (Південно-Африканська Республіка середини ХХ ст.), популістський (Венесуела), конкурентно-олігархічний (Колумбія), неопатримоніальний (Гана, Сомалі) тощо. Значна частина цих держав доволі довго існує в форматі зазначених автократичних режимів, і передумов повалення автократії в цих країнах дослідники поки що не бачать.

Сучасний європейський політолог Л. Вей пояснює це тим, що «стабільність автократичних режимів посилюється, коли їх країни мають слабкіші зв'язки із Заходом і коли вони мають доступ до як мінімум одного з наступних джерел авторитарної організаційної влади:

- надзвичайно інституціоналізована правляча партія;
- сильний примусовий апарат, здатний вгамувати можливі конфлікти;
- здійснюваний на власний розсуд державний контроль над економікою, через або де-юре державний контроль, або через захоплення головного природного багатства, наприклад нафти чи газу [288, с. 60].

Тяжіння до авторитаризму іманентно притаманне будь-якій політичній владі, оскільки саме виникнення феномена влади пов'язується з необхідністю організації механізму справедливого розподілу завжди дефіцитних ресурсів для задоволення інстинктів та потреб людей [18, с. 281].

Найчіткіше ця тенденція проявляється у діях виконавчої влади, в розпорядженні якої перебувають матеріальні, фінансові, силові та інформаційні ресурси життєдіяльності суспільства. Таким чином, ресурси кожного суспільства регулює державна влада, і тип політичного режиму залежить від

того, на кого спрямована «справедливість розподілу ресурсів» – на більшість громадян (демократія) чи на панівну меншість (авторитаризм, тоталітаризм). З такої точки зору правомірним виглядає висловлювання головного редактора російського журналу «Політичний клас» В. Третьякова, що демократія – це всього лише більш або менш вільне змагання тією або іншою мірою авторитарних інституціональних та не інституціональних форм, між якими інколи (за співпадіння інтересів) виявляється можливим компроміс» [354, с. 63].

До характерних рис сучасного авторитаризму професор політології колумбійського університету Ендрю Натан відносить:

- прагнення захистити публіку від негараздів економічної нестійкості ринку;
- проведення підкупу прихильності серед головних соціальних секторів;
- контроль «поганих новин»;
- тяжіння до позаправової політичної мобілізації;
- намагання розділяти та переслідувати опозицію;
- здійснення постійного моніторингу громадянського суспільства;
- зазіхання на управління мережевими інструментами, такими як Інтернет і сотова телефонія;
- постійне посилення поліцейської та воєнізованої міці;
- намагання утримувати власні внутрішні розбіжності та протиріччя поза суспільною увагою таким чином, що структурна можливість для соціальної мобілізації протидії авторитаризму залишається неперспективною [355, с. 39].

Серед науковців і політиків досить поширеною є висловлена А. Міграняном та І. Клямкіним думка про те, що глибокі суспільні перетворення на шляху від тоталітаризму до демократії можна здійснити лише за умов авторитарного режиму, тобто перейти від тоталітаризму до демократії можна тільки через авторитаризм, який дає змогу, зокрема, цілеспрямовано проводити реформи, мобілізувати необхідні для цього ресурси, підтримувати суспільний порядок тощо [199, с. 115].

Це пов'язано безпосередньо з ментальними особливостями народів, з традиціями та звичками повсякденного та політичного життя. Два-три, а то й

більше поколінь, що живуть за умов тоталітарного режиму, з часом соціалізуються цим режимом. Водночас тоталітарний державний апарат, викоханий в атмосфері жорсткої субординації і безумовного виконання наказів за відсутності власної свободи ухвалення управлінських рішень не здатний до методів і засобів демократичного правління.

За авторитарного режиму тотальний монополізм існує, головним чином, у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах функціонують демократичні механізми обмеженого плюралізму (в економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборонаю використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом) [354, с. 40]. Як зазначає Е. Афонін, «Авторитаризм, на відміну від диктатури, не пригнічує діяльність громадських інституцій. Він – їхній наслідок, їхнє доповнення» [353].

Отже, в надрах авторитарного режиму зароджуються та розвиваються елементи режиму демократичного, відсутні за тоталітаризму, що за певних умов (демократизація політичної сфери) дозволяє здійснити успішний демократичний транзит. Це дає підстави М. Чабанній, стверджувати що «наявність авторитарного режиму є необхідною стадією переходу від тоталітарних режимів до демократії. Такі риси авторитаризму, як спроможність забезпечити суспільний порядок, здійснити реорганізацію суспільних структур, зосередити зусилля на вирішенні стратегічних питань (завдяки концентрації повноважень) тощо за певних умов (коли режим виступає втіленням не сваволі, а сильної влади, зосередженої в руках окремої особи або групи осіб) можуть виступати ефективним засобом здійснення реформ» [356].

Такої ж точки зору дотримується О. Шморгун: «Історія беззаперечно свідчить про те, що саме модель політичного авторитаризму, яку абсолютно неправильно ототожнювати з тиранією, а тим більше з тоталітаризмом, продемонструвала високу ефективність у найбільш критичні моменти існування суверенних держав. Видатним політичним лідерам, котрі будують свою владу на засадах легітимного авторитаризму, органічно притаманна здатність

розв'язувати найскладніші завдання державотворення (і до того ж в умовах гострих економічних і політичних криз та постійних часових цейтнотів)» [357].

Дослідник пояснює це тим, що одноосібний лідер—«провідник нації», який дійсно користується величезним неформальним авторитетом у народі, на відміну від парламенту та уряду, завжди орієнтується вирішення проблем переважно стратегічного характеру, на проведення радикальних реформ, а не на нескінченний клановий розподіл «за справедливістю» матеріальних благ, яких у ситуації занепаду стає все менше. Тому він прагне максимально можливої консолідації суспільства; для нього саме нація, а не клас і не стан, виступає як цілісна спільнота, покликана подолати всі внутрішні та зовнішні загрози і ризики.

Важче за все дається перехід до демократії від тоталітарного режиму, оскільки необхідно не просто реформувати, а відтворити наново економічну, політичну і соціальну сфери. А це – завдання настільки масштабне, що поки що жодна країна не впоралася з нею власними силами.

Вітчизняний дослідник трансформації політичних режимів О. Романюк вважає, що апріорно можна передбачити три можливі варіанти розвитку постсоціалістичної трансформації: прямий перехід до демократії; перетворення тоталітарного режиму на авторитарний; повернення, через певні причини, суспільства до тоталітарного стану [79, с. 42].

Сутність моделі прямого переходу полягає в тому, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму в країні встановлюється напівавторитарний режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію. У разі неможливості встановлення демократії відбувається або формування сталого авторитаризму (друга модель), або навіть повний реванш тоталітарної системи (третьа модель).

Трансформація тоталітарного режиму в авторитарний сама по собі є позитивним явищем, бо авторитарні режими дають суспільству більше свободи, ніж тоталітарні, хоча це стосується здебільшого його позаполітичних сфер. Але роздержавлення позаполітичних сфер народжує структури самоорганізації

суспільного життя, внаслідок чого виникає поле громадянського суспільства. Якщо для його розвитку існують більш-менш сприятливі умови, то, зміцнивши свої позиції, громадянське суспільство неодмінно намагатиметься звільнитися від автократичного контролю та запровадити свій контроль над політичною владою. Це народжує тенденцію до демократизації політичної системи. Розвиток цієї тенденції зрештою має призвести до встановлення демократії. Отже, трансформаційний процес набуває двофазової форми, у якій перша фаза є детоталітаризацію суспільства (коли політичний режим перетворюється на авторитарний), а друга – його політичною демократизацією [199, с. 43].

Реальність двофазової моделі довела свого часу Іспанія, де внаслідок громадянської війни 1936–1939 років уув встановлений тоталітарний режим, який у 1960-ті еволюціонував у класичний авторитаризм, а після смерті Ф. Франко (1976 р.) трансформувався в демократію. За цією ж моделлю трансформувалися політичні системи Португалії, країн Латинської Америки [5, с. 43]. Проте в Іспанії початковим пунктом трансформаційного процесу була права (фашистська) форма тоталітаризму, яка істотно відрізняється від лівої (комуністичної) значно більшим лібералізмом економічної сфери.

Приклад нової Югославії (з 2003 року – конфедерація Сербії і Чорногорії), в якій після краху комуністичного режиму був встановлений авторитарний режим С. Мілошевича, свідчить, що існує можливість трансформації за такою моделлю в умовах посткомунізму. Після революції 2000 року там зроблено великий крок у демократичному напрямі, і сьогодні політичні режими Сербії і Чорногорії кваліфікуються як напівконсолідовані демократії.

За такою моделлю відбувалася трансформація політичного режиму й у Хорватії, в якій прогалина в демократичному процесі була спричинена війною проти сербських сепаратистів (1991–1995 рр.) та участю у боснійській війні (1992–1995 рр.). Але після смерті авторитарного президента Ф. Туджмана (грудень 1999 р.) та запровадження парламентського правління (2001 р.) Хорватія міцно стала на шлях демократичних перетворень.

За подібним сценарієм відбувається, схоже, політична трансформація в Україні, Молдові, Грузії, але в силу певних внутрішніх та зовнішніх чинників

транзит до демократії від авторитаризму в цих країнах відбувається дуже повільними темпами.

Авторитарний державний політичний режим постає необхідним кроком до реформування політичних режимів і неминучим етапом переходу до демократії, адже, як свідчить світовий досвід, швидкий перехід до демократії спричиняє кризу у державі загалом. Майже неможливо за короткий термін одразу від політичної, економічної та ідеологічної монополії у суспільстві перейти до плюралізму в усіх проявах. Навіть країни з історично розвинутими демократичними традиціями та високим рівнем розвитку політичної культури не були здатні впоратися з цим завданням самотійно.

За допомоги ззовні та жорсткого контролю з боку ООН швидкий перехід до демократії від тоталітаризму продемонстрували повоєнні Італія, ФРН, Норвегія, де після краху фашистської диктатури були встановлені демократичні політичні режими, оминаючи авторитаризм. Проте невирішеність багатьох суспільно-політичних питань у цих країнах, які можна було б вирішити шляхом певних політичних реформ саме за умов авторитаризму, призводили часом до того, що у кінці 1940 рр. та на початку 1950 рр. виникали кризові явища під час модернізаційних перетворень у політичних системах цих держав.

Узагальнені порівняльні характеристики авторитарної моделі демократизації, що наближує суспільство до демократичної держави, дає українська дослідниця О. Новакова [358] (див. Табл. 3.8). Наведена таблиця яскраво ілюструє, що авторитарна модель демократизації може бути цілком логічно зарахована як підготовчий етап до справжнього демократичного державотворення.

Використання авторитарної моделі обумовлюється домінуванням в суспільстві відповідних авторитарних архетипів особистості в умовах відсутності критичної маси громадян зі сформованим архетипом громадянської культури. Велика роль у формуванні характеру політичного процесу при зміні політичного режиму відіграє політична культура, безпосереднім чином пов'язана із ментальністю того або іншого народу.

Особливості авторитарної моделі демократизації

Критерії	Авторитарна модель демократизації	Вимоги демократичного державотворення
Роль держави	Підсилення національної суверенної держави за рахунок матеріального та ідеологічного примусу	Створення національної суверенної держави, що існує не як апарат примусу, а як механізм самоорганізації суспільства
Роль політичної еліти	Консервація політичної еліти, переважання закритих шляхів її формування	Послаблення традиційних еліт та їх легітимності. Посилення модернізаційної еліти
Роль ідеології	Консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних позицій та думок	Досягнення суспільного консенсусу навколо мети модернізації, дискусія щодо шляхів її реалізації
Роль політичних партій	Існування партії-гегемона та кількох політичних партій, що підтримують провідну ідеологічну лінію, утруднення діяльності опозиційних партій	Політичний плюралізм та розвиток механізмів консолідації, співпраці і змагальності всіх політичних партій включно з опозиційними
Роль бюрократичного апарату	Централізація управління, посилення бюрократизації суспільства, можливість швидкої мобілізації ресурсів на вирішення нагальних проблем суспільства	Виникнення раціональної політичної бюрократії та перетворення її на реальну систему управління і контролю
Роль законів та політико-правових норм	Розширення сфери впливу нормативних актів та розпоряджень керівників держави за рахунок правового закону	Розширення сфери дії та підсилення ролі правового закону, що пов'язує державу та громадянина
Соціально-політичне управління	Нерівномірний розвиток суспільно-політичних сфер, досягнення успіху у пріоритетних галузях та сферах за рахунок занедбання та стагнації інших	Створення диференційованої соціально-політичної структури з високим рівнем спеціалізації політичних ролей та інститутів
Розвиток громадянського суспільства	Розвиток громадянських структур під егідою державних діячів та у берегах провідного ідеологічного напрямку	Розвиток громадської комунікативності та ініціативи розширення функцій громадських структур та їх співпраці з державою
Формування політичної культури	Поступове виникнення та вкорінення в громадській свідомості демократичних цінностей під впливом соціально-політичних та економічних успіхів модернізації	Активізація політичної участі громадян, розвиток та вдосконалення демократичних норм і цінностей

З огляду на це окремі дослідники, зокрема Ганс Кох, виділяють західноєвропейську політичну та східноєвропейську моделі трансформації, що різняться залежно від ментальності цих народів. В Англії, Франції, Голландії, Швейцарії та США державність передувала створенню нації, і таким чином історично створилися всі умови для м'якого демократичного транзиту. У східноєвропейських же державах, зокрема в державах СРСР, створення нації передувало державності, і таким чином не виникло необхідного досвіду та засобів для безпосереднього переходу до демократії.

Такий тип політичної культури, як підданська політична культура, створюється на основі історичних чинників і стає невід'ємною складовою ментальності народу. У суспільстві ж, де домінують (кількісно й якісно) авторитарні особистості, скоріше за все вкоріняться не демократичні, а саме авторитарні відносини влади, форми та методи державного управління тощо. Установлення демократії вимагає розвиненого громадянського суспільства, а в Україні, за твердженням М. Гордієнка, «громадянське суспільство все ще не опанувало український політичний простір такою мірою, щоб виступити стратегічною парадигмою національного розвитку. На сучасному етапі утвердження громадянського суспільства гальмується низьким рівнем духовності, культури, політичної свідомості та патріотизму української нації... наразі замість громадянського суспільства у нас існує маргінальний простір, позбавлений впливового середнього класу» [359]. Оскільки ж зміна політичної культури – явище довготривале і складне, тому і зміна політичного режиму відбуватиметься тривалий час і проходитиме паралельно до формування громадянської політичної культури.

Отже, авторитарний державний політичний режим виступає тим необхідним політичним станом, без існування якого через певні об'єктивні причини виникають ускладнення в процесі реформування як системи державного управління, так і політичної системи суспільства в цілому. Досвід європейських країн вказує на той факт, що саме за авторитарного політичного режиму у процесі поступового руху до демократії органи державного

управління найбільш ефективно використовують усі види ресурсів суспільства задля його стабільного функціонування та поступального розвитку; успішно розробляють та якісно реалізують стратегії суспільного розвитку. Результатом цієї політики виступає обстоювання основних прав і свобод людини, її соціальна підтримка та захист; саме це є необхідним компонентом стабільного розвитку суспільства у перехідний період.

Вирішивши питання реформування системи державного управління і вдосконаливши механізми регулювання державної економіки, політичний режим переходить від авторитаризму до демократії. Детермінантами цього стають уже вирішені проблеми суспільно-політичного розвитку країни, вдосконалення системи державного управління шляхом її реформування та пошуки шляхів до встановлення демократичного правління у середовищі самої політичної еліти країни.

Певне місце у сучасному трансформаційному вимірі посідає модель «зворотного розвитку», суть якої полягає в тому, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тоталітарного) стану. У цьому разі процес трансформації переривається, і суспільство не досягає нової якості.

Через ескалацію політичних конфліктів та у разі економічної та політичної кризи виникає загроза згорання демократичних реформ – і політичний режим знову отримує підґрунтя до розвитку авторитарних механізмів управління державною політикою. Таку модель унаочнюють Білорусь і Туркменістан, у яких з кожним роком погіршуються показники суспільно-політичних процесів. Більш того, політичні процеси у багатьох пострадянських та латиноамериканських державах, звертання демократичних свобод у США після подій 9 вересня 2001 р. дають підстави говорити про «третю хвилю відкату» демократизації та настання часів, коли «увесь світ вступає в епоху неототалітаризму» [354, с. 63].

Зокрема і в українському політичному дискурсі все частіше лунають думки щодо суспільного попиту на авторитаризм, на «сильну руку», яка в умовах нинішньої кризи «має покласти край суспільному хаосу», оскільки «в Україні після “помаранчевої революції”, що її Президент В. Ющенко назвав

рубіконом на шляху до демократії, і яка не виправдала суспільних очікувань, насправді спостерігається недовершений, здебільшого все ще формальний відхід від тоталітарних традицій» [231, с. 55]. За таких умов О. Новакова говорить про існування та доцільність для України «консервативної авторитарної моделі політичної модернізації» [358] у відповідності до етатистської моделі політичної модернізації С. Хантінгтона.

За умов несформованості громадянського суспільства та демократичної політичної культури перехід до демократії дійсно є можливим у рамках подібної моделі через використання внутрішнього потенціалу авторитаризму. Авторитарна політична еліта країни, що свідомо прагне встановлення демократії, спираючись на силу та авторитет своєї влади, ефективно використовує всі види ресурсів суспільства задля його стабільного функціонування та поступального розвитку; розробляє та якісно реалізовує стратегії суспільного розвитку.

Тут є тільки одне «але» – авторитарний лідер країни має свідомо і щиро прагнути привести свою державу до демократії, долаючи сильний спротив демократичному державотворенню з боку власного бюрократичного апарату та суспільства. Пріоритетність моральних якостей політичного лідера нації в подібній моделі ґрунтуються на розумінні того, що «формалізовані цінності демократії, які не ґрунтуються на розвиненій політичній і правовій культурі, на громадянському суспільстві, можуть стати небезпечною іграшкою в руках охлосу і ще не безпечнішим інструментом демагогії в руках правлячих кіл [360, с. 16].

Результатом цієї політики виступає встановлення інститутів демократії (поки що – здебільшого фасадного характеру), обстоювання основних прав і свобод людини, її соціальна підтримка та захист; саме це є необхідним компонентом стабільного розвитку суспільства у перехідний період. Реформувавши політичну систему країни, політична еліта поступово переходить до утвердження практик демократії або залишає політичну арену більш реформаційно налаштованим контрелітам задля подальшої демократизації політичного режиму.

Однією з подібних моделей трансформації українського суспільства виступає модель «організованого суспільства», висунута Л. Губерським, В. Андрущенком та М. Михальченком. Вони зазначають, що використовуючи авторитарні методи і важелі державного управління поряд із демократичними можна побудувати таке «організоване суспільство, що базується «на пріоритетах сталого людського розвитку, взаємозв'язок, узгодженість і взаємовідповідність яких якраз і зумовить ту якість життя, про яку мріяли люди, воле виявляючи свою думку щодо незалежності в 1991 році» [361, с. 457]. Хоча автори й не наводять розгалужене наукове уявлення про «Організоване суспільство», однак визначають його провідні риси, до яких відносять:

- міцну правову державу з енергійним і мудрим керівництвом;
- ринково-регульовану економіку. Побудовану на засадах плюралізму форм власності;
- гарантований соціальний захист населення;
- виважену гуманітарну стратегію. Що інтегрує колективно-народну (національну) волю, мобілізує громадян на здійснення реформ;
- наявність авторитетного політичного лідера-реформатора;
- легітимність уряду;
- громадську злагоду та згуртування;
- свободу особистості й соціальну справедливість [там само, с. 458].

Євроінтеграційні прагнення України сьогодні не викликають заперечень ані з боку провідних політичних сил держави, ані з боку більшості її громадян. Але чи готові ми з вами, політична система нашої держави до європейського способу життя? Чи формальне приєднання до ЄС перетворить одразу Україну на демократичну державу? Ми маємо зрозуміти, що нашій інтеграції до Європи заважають не стільки політичні, скільки ментальні чинники.

Європейці не хочуть бачити в своєму союзі людей, які не поділяють їх цінності, насамперед у правовому полі, адже висока правосвідомість індивідів та уособлення себе як відповідального громадянина є фундаментальною підвалиною демократичної теорії та практики. Цинічний правовий нігілізм, що панує зараз в українській політиці по обидва боки протистояння, ще більше

віддаляє нас від євроінтеграційної перспективи. Адже, успадкувавши від радянських часів генотип ідеократичного традиційного суспільства, українське суспільство всіляко прагне його зберегти в повній відповідності до висновків класиків теорії політичної культури Г. Алмонда, Г. Екстейна та ін., щодо того, що «глибокі ціннісні та нормативні прихильності є набагато тривкішими і змінюються тільки дуже повільно у відповідь на вагомий історичний досвід та інституційні зміни [362, с. 144], причому «переорієнтація завжди дістається важко» [323].

Суспільний попит на авторитаризм, що проявляється останнім часом як в Україні, так і в Східній Європі, дослідники намагаються пояснити в ціннісній аргументації вадами пересічного громадянина, який визнається недостатньо демократично вихованим та освіченим, схильним до ірраціонального вибору [363]. Отже, демократія неможлива тому, що *демос* дефектний. «Idiocracy» і «dumbocracy» – улюблені терміни критиків демократії у характеристиці політичної культури масового суспільства з його широко використовуваними технологіями масового маніпулювання суспільною свідомістю.

Якщо для європейських спільнот загрозливим є поступова втрата демократичних цінностей, то головною загрозою розбудови конституційно проголошеної демократії європейського гатунку в Україні є недостатня імплементація демократичних цінностей у суспільній свідомості пересічного українця. Вітчизняні науковці давно «б'ють на сполох» з цього приводу: «нагальним імперативом модернізації української політичної системи в сучасних умовах виступає захист життєво важливих цінностей та забезпечення плюралізму інтересів на основі монізму цінностей» [364, с. 161–162].

Що в таких умовах має робити відповідальна політична еліта? Сформувати державну програму демократичної просвіти, створити всі умови для формування європейських демократичних цінностей в українському суспільстві.

Чи усвідомлюють це наші керманічі?

Так.

Чи хочуть вони це робити?

Скоріше ні, бо політична кон'юнктура примушує їх боротися за владу вже зараз, отримувати сьогоденні результати і зумовлює їх небажання працювати на перспективу. Адже виховати демократичні орієнтації громадян значно важче (і значно довше за часом), аніж вивести їх на майдани боротися зі штучно сформованим «образом ворога». При цьому політичні лідери, що на словах сповідують демократію, забувають, що демократію «неможливо нав'язати, вона виникає за допомогою переговорів» [365, с. 80].

Спираючись на ці та інші закони соціального розвитку, політико-психологічні особливості українського народу, що мали б робити державні мужі, справді стурбовані долею своєї держави та перспективами її євроінтеграції?

Насамперед, усвідомити, що не варто чекати «вже зараз» європейської демократичності у поведінці та уподобаннях українців, як не варто і намагатися досягти їх швидкої ресоціалізації (цей процес радикальної зміни цінностей носить вельми болісний характер). Відтак стає зрозумілим, що хоч як би нам цього не хотілося, але наша реальна євроінтеграційна перспектива є віддаленою та цілком пов'язаною з «розбудовою Європи в собі» – успішністю послідовного закріплення в політичній культурі українського суспільства демократичних цінностей.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Г. Алмонд і С. Верба визначають запровадження світоглядно-ідеологічних цінностей демократії у суспільну свідомість як необхідну передумову політичної трансформації країн, що встали на шлях розбудови демократичних суспільств [366, с. 99].

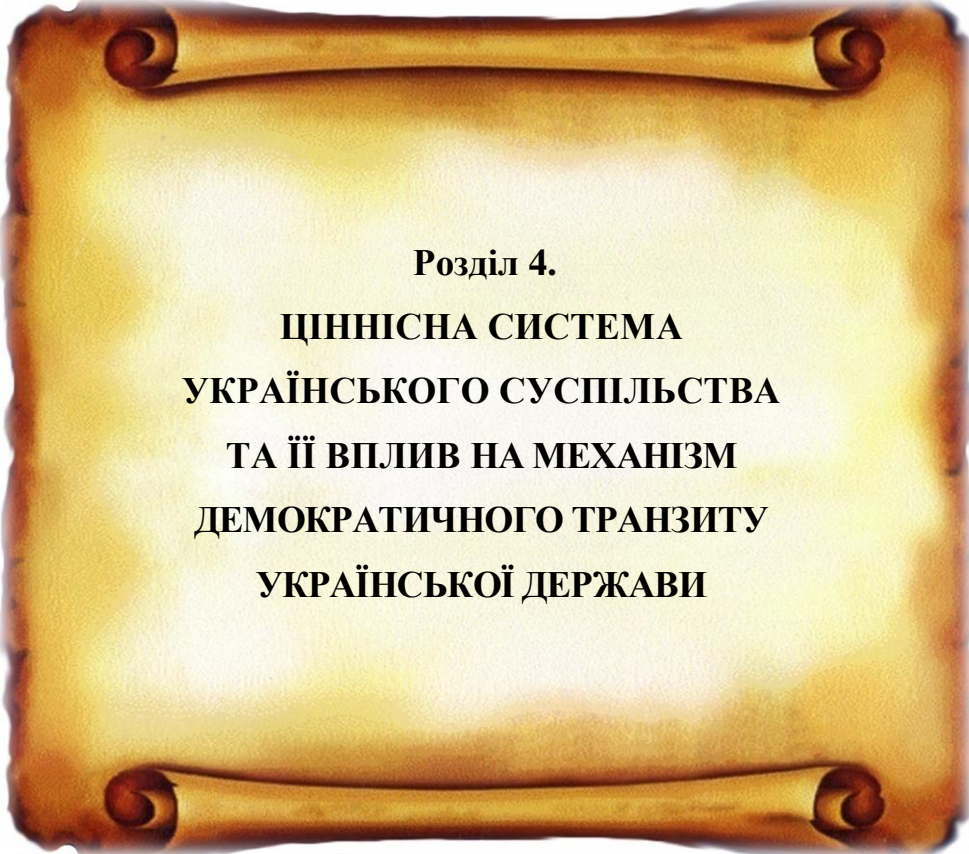
Таким чином, демократизація політичних процесів та розбудова демократичного політичного режиму в Україні в ціннісному аспекті передбачає імплементацію в суспільну свідомість основних цінностей демократії шляхом формування та реалізації національної програми формування нової ціннісної системи суспільного світогляду та демократичної політичної культури в Україні.

Проте не варто сподіватися, що це відбудеться автоматично, без докладання зусиль з боку державних інституцій, що глобальна демократизація є

тим процесом, який автоматично розповсюдиться на всі країни та принесе сам по собі, наприклад Україні, сучасну демократію.

Демократичний транзит є досить складним і непередбачуваним процесом суспільних перетворень, коли трансформація політичних режимів може відбуватися не тільки у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, але й у зворотному. Навіть країни з розвиненими демократичними механізмами здійснення державної влади, високим рівнем політичної культури населення, давніми демократичними традиціями не застраховані від проявів авторитаризму, котрий є іманентно притаманним будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством.

A scroll with a light brown, aged paper texture and dark brown borders. The scroll is unrolled, showing a central area with text. The text is centered and reads:

Розділ 4.
ЦІННІСНА СИСТЕМА
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕХАНІЗМ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Четвертий розділ головну увагу приділяє механізмам демократизації державно-політичного режиму. Визначено, що в сучасному глобалізованому світі провідним трендом політичного розвитку є модернізація, переважно, у формі демократизації (демократичного транзиту).

Проведено аналіз головних світових моделей та механізмів переходу до демократії та обґрунтовано тезу про притаманність Україні етатистської консервативної моделі.

Обґрунтовано циклічно-хвильовий характер суспільно-історичного розвитку та висунуто власну – ціннісну – чотирьохфазову концепцію розвитку суспільно-політичних процесів, яка в цілому корелюється з концепціями Кондрат'єва, Пантіна–Лапкіна та Афоніна–Мартинова, поглиблюючи їх у ціннісному вимірі.

Проведено деконструкцію та виокремлено детермінанти становлення демократичного державно-владного режиму. Встановлено, що першим кроком та фундаментальним підґрунтям демократизації української держави має стати цілеспрямована державна політика на імплементацію в суспільну свідомість демократичних цінностей та створення в процесі соціалізації та ресоціалізації критичної маси громадян з власною демократичною ціннісною світоглядною системою.

Проведено порівняльний аналіз чотирьох українських субрегіональних політичних культур та визначено, що об'єднуючих все суспільство цінностей значно більше, аніж цінностей, які роз'єднують Україну. Визначено, що основою ціннісної консолідації української нації можуть бути лише цінності громадянсько-політичної, але не етнічно-національної самоідентифікації.

Запропоновано вирішення проблеми «Сходу–Заходу» на основі ціннісного діалогу. Розкрито геополітичні цілі, стратегічні завдання та перспективи Української держави у фокусі «діалогу цивілізацій» як своєрідного «містка конвергенції» двох сестринських християнських цивілізацій.

4.1. Світові моделі та механізми демократизації державно-політичного режиму (порівняльний аналіз)

Суспільний розвиток сучасного світу проходить під знаком модернізації. Навіть глобалізація являє собою, за визначенням Е. Гідденса, прямий наслідок модернізації: якщо остання «вириває соціальні відносини з їх безпосереднього контексту і переносить їх у більш широкі просторово-часові рамки, то глобалізація продовжує і безмірно посилює ці тенденції» [367, с. 175]. Відтак і процеси демократичного державотворення як політичної трансформації в Україні відбуваються у загальному контексті четвертої світової хвилі демократизації, отже і відповідають її головним законам та здійснюють свій перебіг у рамках об'єктивних механізмів демократичного транзиту.

Певну загрозу успішності демократичного державотворення становить глобальний політичний тренд, що його починають помічати європейські дослідники політичних та модернізаційних процесів – «появу багаточисельних популістських рухів радикальних правих націоналістів, котрі існують в багатьох європейських країнах» [368, с. 153]. Як зазначає І. Крастев, надзвичайне поширення популізму й іллібералізму, що останнім часом набирають сили в Польщі, Словаччині, Румунії та інших країнах Центральної та Східної Європи, свідчать про те, що ліберальна ера, яка почалася в 1989, підійшла до закінчення, й розпочинається нова хвиля відкату демократії [347, с. 56].

Аналізуючи світовий та європейській досвід доцільно зазначити, що зарубіжні автори здебільшого відслідковували динаміку світових та європейських процесів демократизації. Щоправда, в науковому світі досі не усталилася термінологічна база для описання цих процесів, що обумовило застосування різних дефініцій, понять, термінів, напр. : «реформа», «трансформація», «модернізація», «демократизація», «демократичний транзит», «демократичний перехід», «демократичне державотворення» тощо. При цьому в одних випадках зазначені дефініції використовують як абсолютні тотожні, в других – як близькі поняття, в третіх – як самостійні терміни, що позначають різні процеси та явища. Одні науковці частіше використовують термін

«перехід», інші додають слово «демократичний», треті використовують кальку з англійського – «транзит», четверті – «демократичний транзит», п'яті – «демократизація».

Тож визначимося категоріально: реформа є такими змінами державного буття, що лише удосконалюють існуючі інституції та механізми, тоді як трансформація супроводжується докорінною інституційною перебудовою. У своїй переважній більшості трансформація спрямована на оновлення, здобуття рис сучасності, й у подібних випадках маємо право говорити про модернізацію як перехід від традиційного суспільства до сучасного, що «являє собою сукупність найважливіших процесів якісної перебудови соціальної та політичної систем, в результаті чого ці системи підвищують свої адаптаційні можливості та переходять на новий режим розвитку» [22, с. 115].

Водночас дефініції «демократичний транзит», «демократичний перехід», «демократичне державотворення» здебільшого використовуються як синоніми демократизації, а остання «являє собою один з боків політичної модернізації, що складається з ускладнення політичної системи та адаптації політичних інститутів до умов, що змінюються» [369]. Тут ми поділяємо точку зору О. Новакової, що в сучасному світі демократизація політичної системи і є головним змістом її модернізації; демократія зацікавлена в модернізації, а модернізація сучасного суспільства має здійснюватися демократичним шляхом [358].

Разом з тим, серед численних проблем, які потребують якнайшвидшого вирішення, є проблема необхідності принципового перегляду особливостей державного управління в процесі переходу від авторитарного до демократичного державно-політичного режиму (демократичного транзиту), зокрема визначення сутності, специфіки та технології демократичної трансформації недемократичних політичних режимів та вплив демократизації на особливості державного управління у транзитивному суспільстві.

Особливості тоталітарних та авторитарних режимів зумовлюють специфіку їх трансформації. Трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна система

державного управління перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі – політичні обмеження). При переході від тоталітарних режимів трансформаційний процес охоплює всі сфери суспільного життя, бо і в політиці, і в економіці, і в культурі – скрізь треба замінити монопольну систему державного управління на плюральну.

Дефініції «демократичний транзит» та похідна від неї «транзитологія» беруть початок від статті відомого американського політолога Д. Растоу «Transits to Democracy – Toward a Dynamic Model». Транзитологія, на думку О. Романюка, постала як альтернатива структурному детермінізму, головна вада якого в тому, що він відверто ігнорував суб'єктивні чинники розвитку перехідних суспільств, прирікаючи демократичні сили на очікування того, що колись, у майбутньому, з'являться необхідні об'єктивні умови для цього [370, с. 3].

В транзитології існує чимала кількість доктрин, моделей та концепцій демократичного переходу, мають місце розбіжності у визначенні його етапів чи фаз, їх змісту та сутності, місця і ролі держави в трансформаційних процесах тощо. Це обумовлюється як молодістю самого наукового напрямку, так і високим рівнем невідповідності теоретичних конструкцій практичним результатам демократичного транзиту країн різних регіонів та частин світу. Зміст і сутність складових етапів переходу від тоталітаризму (автократизму) до демократії найбільш відомих, уже класичних, моделей демократичного транзиту подано у порівнянні в таблиці 4.1.

Дослідники вирізняють кілька моделей політичної трансформації, що беруть свій початок від теорії модернізації. Категорія модернізації як процесу набуття рис відповідності сучасності в політичній, економічній соціальній тощо сфері, передбачає, за П. Штомпкою, перебудову державного управління та суспільних відносин на принципах індивідуалізму, диференціації, раціональності, економізму та експансії (здатності нових відносин розповсюджуватися на інші країни світової системи) [371, с.47].

Ставлячи за мету системні перетворення в економічній сфері, автори підвалин теорії модернізації (А. Хіршман, О. Гершенкрон, У. Ростоу) розглядали демократизацію як щось вторинне, похідне від змін в економічних і соціальних структурах. Так, із семи складових модернізаційних процесів два останні обумовлюють перетворення політики на сферу самореалізації особистості та утвердження нових політичних інститутів [71, с. 379].

Таблиця 4.1.

Етапи переходів від тоталітаризму до демократії

Етапи(фази) переходу	I	II	III	IV
За Дейнквортом Ростоу [373, с. 7–13]	Фаза досягнення національної єдності навколо демократії	Фаза політичної боротьби за утвердження цінностей демократії	Фаза ухвалення рішень щодо інституалізації демократії	Фаза звикання до демократії та усталення демократичних інститутів
За Гільєрмо О’Доннеллом та Філіпом Шмітгером [377; 1, с. 398–405]	Демократична консолідація всього суспільства та елітних груп	Лібералізація державного управління, економічної та політичної сфер	Демократизація державного управління та політичного життя суспільства	Соціалізація – набуття й закріплення в свідомості людей демократичних цінностей
За Адамом Пшеворським [205, с. 607–632]	Лібералізація режиму внаслідок розколу влади або/та народної мобілізації	Набуття масового характеру демократичних вимог народу	Звільнення від авторитаризму через переговори	Конституювання демократичних інституцій та демократичної системи цінностей
За Семюелом Хантінгтоном [375, с. 21-65]	Поява та прихід до влади реформаторів, початок лібералізації	Провал курсу на лібералізацію, тимчасове посилення консерваторів	Посилення реформаторів та остаточне придушення консерваторів	Кооптування опозиції до влади (пакт еліт), демократична консолідація
За Збігневом Бжезинським [73, с. 462–463]	Демократизація вищих органів державної влади, економічна лібералізація	Закріплення демократичних інститутів та прийняття нової Конституції	Стабілізація демократії та економічне піднесення	

Теорія політичної культури Г. Алмонда та С. Верби [372] поставила процеси демократизації в пряму залежність від рівня політичної культури суспільства. Її автори сформулювали поняття «громадянської культури»,

найбільш сприятливої для встановлення і функціонування демократичних інститутів. Ця культура характеризується високим ступенем взаємної довіри громадян та їх схильністю до компромісів та терпимості щодо людей з іншими інтересами та політичними поглядами.

Згодом Г. О'Доннелл [225], В. Меркель та А. Круасан [258] своїми дослідженнями трансформаційних процесів у країнах Латинської Америки та Центральної і Східної Європи підтвердили, що в державах, де домінуючими є інші (відмінні від громадянської) типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго і призводять до появи «неповноцінних» (або, як їх назвали В. Меркель та А. Круасан – «дефектних») демократій, які інституційно відповідають усім демократичним вимогам, але сутність державно-владних відносин все ще залишається значною мірою авторитарною, що спотворює демократію у цих країнах.

Однією з найвідоміших теорій модернізації є динамічна модель Д. Растоу (вперше представлена у роботі «Переходи до демократії. Спроба динамічної моделі»). На відміну від попередніх теорій, які, на думку Растоу, дають функціональне пояснення демократизації, ця теорія намагається врахувати історичну «генетичну» спадщину країни, що починає демократичні перетворення. Згідно з динамічною моделлю необхідною передумовою незворотності демократичного транзиту є досягнення національної єдності. Наступною фазою є довготривала політична боротьба, протягом якої народжується та загартовується нова еліта, з'являються інститути громадянського суспільства, зростає участь громадян у політичних процесах – відбувається прищеплення суспільству громадянської політичної культури.

Ця боротьба між новим і старим проходить досить жорстко, і саме тому необхідна національна єдність. Адже в іншому разі, попереджає Д. Растоу, наростатиме поляризація суспільства, яка призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якоюсь іншою ознакою. Третя фаза є фазою ухвалення рішень, насамперед щодо інституціоналізації базових демократичних процедур. Нарешті, остання, четверта фаза – звання до демократії – це час освоєння громадянами і політичними елітами техніки демократії і придбання

необхідних для її функціонування навичок, унаслідок чого демократія починає працювати як відносно відлагоджений і цілісний механізм [373].

Теорія хвиль демократизації (розроблена Е. Тофлером у роботі «Третя хвиля» та С. Хантінгтоном у роботі «Третя хвиля демократії» [374, с. 79-83]) наголошує, що демократизація є міжнародним процесом і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн, що зазнають взаємного позитивного і негативного впливу. Успішність внутрішньої демократизації залежить від того, наскільки сприятливою є дія зовнішнього чинника.

Внутрішня демократизація може привести до зависання країни між авторитаризмом і демократією, не даючи змогу можливості зробити певний вибір на користь якого-небудь з режимів, до нових спроб демократизуватися, до переривання демократичних процесів, до прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії, нарешті, до затвердження демократії в результаті деколонізації й успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій.

Демократичний транзит є принципово новим типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки головною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів, не виходячи при цьому за рамки правового поля.

За характером демократичних перетворень перехідного періоду С. Хантінгтон виділяє три варіанти демократичного транзиту: трансформацію, зміщення та заміщення [375, с. 34].

Так за *трансформації* ініціюють та очолюють демократичний перехід ліберально налаштовані представники державно-владної еліти. Трансформація є ініціативою правлячого режиму. У своєму розвитку вона передбачає появу в лавах правлячої еліти реформаторів з ліберально-демократичними переконаннями; виділення з лав реформаторів загальнонаціонального лідера та його прихід на найвищу посаду в державі; прийняття курсу на лібералізацію державно-управлінських відносин та його провал (неминучість провалу лібералізаційного курсу в рамках авторитаризму пояснюється тим, що

«покращення» такого режиму при його збереженні швидко себе вичерпує й призводить або до широкої демократизації політичної системи, або до відкату, усунення реформаторів та посилення авторитаризму).

Провал курсу на лібералізації призводить до тимчасового посилення консервативних позицій та наступного пригнічення консерваторів у межах старої легітимності – за допомогою процедур та в рамках інституцій, що були засновані ще авторитарним режимом. На цьому етапі слід бути готовим до спроб перевороту. Хантінгтон навіть рекомендує спровокувати такий переворот, щоб потім його безжально придушити (у цю схему ідеально вписується відомий антигорбачовський заколот ГКЧП). Врешті-решт, реформатори з правлячого режиму починають діалог з представниками демократичної опозиції та залучають їх до лав правлячої еліти. Це може відбуватися у вигляді договорів, меморандумів або пактів еліт (на кшталт відомого іспанського національного примирення *Pactos de la Moncloa* у 1977 р.).

Заміщення як варіант демократичного транзиту передбачає спільні дії авторитарного уряду (готового до консультацій з реформування політичного режиму, хоча і не здатного до їх ініціювання) та демократичної опозиції (що є фрагментованою й недостатньо сильною для самостійної зміни режиму та водночас недостатньо радикальною і здатною до переговорів з авторитарним режимом). Саме за сценарієм поступового заміщення старої політичної еліти новою реформаторською відбувались демократичні перетворення у Польщі, Чехословаччині та Південній Кореї. Трансформації та заміщення є більш розповсюдженими та характерними для однопартійних політичних режимів.

Зміщення є характерним для країн, де серед правлячої еліти немає прибічників реформування, оскільки вся повнота влади монополізована диктатором чи купкою консерваторів, які не мають підтримки народу. Зміщення проходить три головні стадії розвитку: опозиція в умовах різкого зниження сили диктаторського режиму посилює протестні акції та готує падіння режиму; швидкий саморозпад (утеча диктатора) або скидання правлячого режиму та прихід на хвилі демократизації до влади демократичної опозиції; жорстка боротьба нової демократичної влади з прибічниками зміщеного режиму в

умовах консолідації народу навколо демократичних сил. У результаті відбувається заміщення «старої легітимності» легітимністю «майбутньою», чим підкреслюється різкий розрив з диктатурою і гарантується курс на подальшу демократизацію [71, с. 407].

Консолідація суспільства навколо демократичних ідеалів є ключовою вимогою всіх без винятку концепцій демократичного транзиту. Вона вимагає вирішення кількох принципових проблем. Найперша проблема полягає в очищенні нової влади від авторитарної спадщини – колишніх керманців, котрі є відповідальними за порушення прав людини, економічні порушення та інші злочини. У Чехії ця проблема вирішувалася прийняттям закону про люстрацію. Однак у більшості країн люстрація не застосовувалась через ризик повернути перехідні процеси в зворотній бік, збільшуючи і без того різко загострену соціальну напруженість і знижуючи шанси на досягнення соціального консенсусу. До того ж люстрації має підлягати лише вище керівництво й у жодному разі – не середня та низова ланка державного апарату, оскільки це, за Х. Лінцем, викликає дилему «переходу лояльності» [302].

Сутність дилеми полягає у відповіді на запитання: залишати на посадах колишніх чиновників середньої та нижчої ланки, надавши їм можливість перенести свою лояльність на новий політичний режим, чи замінити їх на нові демократичні кадри?

Вирішення цієї проблеми ще більшою мірою, аніж очищення, диктується не стільки моральними міркуваннями, скільки прагматичним прагненням нового режиму вижити і не підірвати основи крихкого, тільки-но встановленого громадянського порядку. Якщо кількість звільнених чиновників буде достатньо високою, саме з їх числа сформується потенційно сильна організаційно вишколена непримиренна опозиція, що буде здатною повернутися до влади, використовуючи вже демократичні механізми (наприклад, вибори). Тому для попередження реваншизму перехід аполітичних за своєю природою чиновників у нові структури є допустимим і навіть бажаним.

Ще одна проблема полягає в необхідності рекрутування нової генерації демократичних управлінських кадрів. Як правило, на демократичній хвилі до

влади приходять революційні романтики та професійні опозиціонери. Однак людина з менталітетом протестного трибуна, польового командира, звична до критики та руйнації політичної системи, здебільшого виявляється нездатною до державотворення, ведення конструктивного діалогу та вироблення альтернатив, кропіткої бюрократичної роботи з ухвалення ефективних державно-управлінських рішень. Тому успішність демократичного транзиту багато в чому залежить від того, наскільки швидко замість покоління демократів-борців прийде покоління демократів-розбудовників.

Реванш авторитаризму не є неможливим або винятковим явищем, якщо зважити, що попередні «хвилі демократії» завершувалися тим, що значна частина країн так і не спромоглася розбудувати демократію й повернула до авторитаризму. За дослідженнями Х.Лінца, розпад «нових демократій» відбувається через низьку професійність демократичної еліти і виникнення внаслідок цього невирішених проблем та різноманітних криз; неврахування проблеми «переходу лояльності» і внаслідок цього зміцнення нелояльної до режиму опозиції; наявність політичного насильства в процесі демократизації; поступову відмову від завоювань демократії й авторитарні тенденції в керівництві новими демократичними інституціями; протистояння інститутів парламентаризму і президентства, що призводить до поглиблення дестабілізації демократичного режиму [302, с. 23].

Урахування загроз реваншизму викликало до життя так звані «етатистські» (або консервативні) моделі політичної модернізації.

Етатистська модель, за С.Хангтінгтоном, передбачає втручання держави в економічне життя суспільства, оволодіння податковими, фінансовими, інвестиційними, кредитними засобами економічного регулювання, регламентацію господарської діяльності, використання методів жорсткого централізованого планування, контроль за розподілом тощо [375].

Головним критерієм забезпечення стабільності є автономність політичного розвитку. Тому модернізованість політичних інститутів пов'язується не з рівнем їх демократизації, а з їх міцністю та організованістю, які гарантують пристосування до соціальних цілей, що постійно змінюються.

Головним джерелом модернізації є конфлікт між соціальною мобілізацією, залученістю населення в політичне життя та демократичною інституціоналізацією – наявністю певних механізмів і структур для артикуляції, агрегації та обстоювання інтересів соціальних груп та громадян.

На думку С. Хантінгтона, прискорена модернізація, підриваючи політичні інститути, викликає не політичний розвиток, а політичний занепад. Тому для держав, що модернізуються, на певному «перехідному» етапі є необхідним жорсткий авторитарний режим, який може забезпечити порядок, перехід до ринку та національну єдність і високоцентралізовані політичні інститути, які готують підґрунтя для остаточного встановлення та закріплення демократії. Такої ж думки дотримується Г. Атаманчук, який підкреслює, що «демократизація політичного режиму – це комплексний та історично довготривалий процес», що залежить від ступеню ментальної готовності народу до здійснення демократичних процедур [167, с. 403].

Проаналізуємо, яким саме чином проявлялися ці теоретичні положення в політичних процесах, що відбувалися в Україні за останні 15–20 років. Україна вступила на шлях демократизації, «проскочивши» першу фазу – досягнення національної єдності. Тому на другій та третій фазі (зародження нової політичної еліти, довготривала й жорстка політична боротьба та інституціоналізація базових демократичних процедур), спостерігаємо політичні процеси, щодо яких застерігав Д. Растоу – наростання поляризації суспільства, загроза дезінтеграції за регіональною та культурно-цивілізаційною ознакою. Четверта фаза (звикання до демократії) в нашій державі ще не настала, оскільки ще не завершилося «щеплення суспільству громадянської політичної культури».

Якщо брати за точку відліку політичних процесів демократизації в Україні горбачовську перебудову, то слід визначити, що спочатку демократизація носила характер трансформації: вона була ініційована правлячим режимом, у лавах якого з'явилась група ліберально-демократичних реформаторів на чолі з національним лідером М. Горбачовим, який обійняв найвищу посаду в СРСР. Новий уряд взяв курс на лібералізацію та гласність, провів перші дійсно демократичні вибори 1990 р. Цей курс невдовзі викликав масові негаразди та

незадоволення й перебував на грані краху, що викликало посилення позицій консерваторів і спробу серпневого путчу 1991 року, яка закінчилася придушенням консерваторів у межах старої легітимності, розпадом СРСР та створенням на його теренах національно-демократичних держав.

Подальші процеси демократизації в Україні відбуваються в рамках заміщення, коли посткомуністична влада (спочатку Л. Кравчук, а потім – Л. Кучма) розпочинає курс на лібералізацію, переговори з фрагментованою демократичною коаліцією та кооптуванням окремих демократів у владу, водночас намагаючись жорстко (особливо за часів Кучми) призупинити політичну мобілізацію мас опозицією. Врешті влада була вимушена сісти за стіл переговорів і розпочати інституційні зміни (ініційована спочатку «Нашою Україною», а потім перехоплена Л. Кучмою конституційна реформа).

Нарешті, події 2004–2005 рр. відбувалися вже в рамках зміщення. Опозиція в умовах різкого зниження авторитету і сил режиму Л. Кучми посилювала протестні акції та на хвилі Майдану прийшла до влади, одразу ж розпочавши жорстку боротьбу з прибічниками зміщеного режиму (близько 20 тисяч звільнених державних службовців – це, де-факто є люстрацією). Однак можемо констатувати, що не реалізований в українських політичних процесах один з важливих етапів заміщення, а саме – створення дієвої демократичної коаліції та недопущення консолідації реваншистських сил – на тлі відсутності національної єдності (демократичної консолідації народу) ставить під загрозу невідворотність демократичних перетворень в Україні.

Однак найбільшим чином політичні процеси в Україні відповідають етатистській моделі політичної модернізації. Адже у негативному аспекті ця модель припускає посилювання бюрократичного адміністративного контролю, жорстке припинення всіх дій, спрямованих на підрив громадського порядку, певне обмеження свобод і прав людини. Саме такі характеристики притаманні політичним процесам за часів президентства Л. Кучми.

У найбільш узагальненому вигляді всі теорії переходів до демократії можна звести до двох груп: ліберальних (з визнанням головною рушійною силою та ініціатором реформаційних змін громадянського суспільства, яке

примушує державу до демократичних змін) та етатистських або консервативних (де провідна роль у проведенні демократичних реформ відводиться державі, яка єдина здатна забезпечити порядок, перехід до ринку та національну єдність і високоцентралізовані політичні інститути, які готують підґрунтя для остаточного встановлення та закріплення демократії).

Спробуємо визначити риси демократичного державотворення посткомуністичних країн колишнього СРСР, Східної та Центральної Європи.

Угорщина, Словаччина, Чехія, Словенія та Польща одними з перших країн колишнього соціалістичного табору стали державами з консолідованими демократичними політичними режимами, членами ЄС і НАТО. У ході демократизації цих країн за ліберальною моделлю (Д. Растоу, А. Пшеворський) державне управління досить швидко адаптувалося до нових умов: дотримання політичних свобод і громадянських прав, демократичності політичного устрою.

Унаслідок запровадження електорального механізму в цих країнах сформувалися біполярні партійні системи, за яких урядову владу перебирають то право-, то лівоцентристські коаліції (поки що нестабільного типу). Ефективно діє механізм «стримувань і противаг», ЗМІ повністю вільні від цензури, у суспільствах не існує жодної офіційної ідеології, поряд з державною існують й інші форми власності тощо.

Великий вплив на суспільно-політичний розвиток суспільств цих країн здійснює також фактор релігійний (у більшості з них католицизм є домінуючою релігією, мають місце протестантські громади), але це навпаки сприяє консолідації всіх верств суспільства, а не посиленню авторитарних або дестабілізаційних тенденцій.

Інакше виглядає ситуація в таких країнах, як Румунія та Болгарія. У цих країнах процес демократичного державотворення проходив повільніше у порівнянні з вищезазначеними країнами та більше відповідав помірковано-ліберальній моделі (Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер).

Така відмінність обумовлюється іншим цивілізаційним контекстом – Румунія разом з Болгарією належать до східнохристиянської цивілізації, якій притаманна сакралізація державної влади. Тому і процеси демократизації

здійснювалися в дещо інших формах з деякими ускладненнями, що відобразилося також на зовнішньополітичній діяльності цих країн (досить довгий шлях вступу до НАТО та ЄС). Попри зарахування до демократичного табору і прийняття до ЄС, у державному управлінні цих країн і досі залишаються проблемними питання, пов'язані з корупцією та економічною відсталістю. Проте в Болгарії та Румунії основні елементи демократії досить чітко функціонують, не зважаючи на затяжний характер демократичних реформ.

Своєрідно та драматично відбувалися демократичні реформи у католицькій Хорватії, що було спричинено війною проти сербських сепаратистів, участю у боснійській війні та авторитарним стилем управління президента Франьо Туджмана. Але після його смерті та запровадження парламентського правління країна міцно стала на шлях демократичних перетворень.

Проте і досі залишаються гострими невирішені питання щодо національних нехорватських меншин (особливо сербів), елементарні громадянські права яких періодично порушуються. Іншою проблемою країни є досить поширене серед громадян явище хорватського націоналізму, яке руйнує головні демократичні здобутки цієї постсоціалістичної держави. У Хорватії досі залишається невирішеною проблема корумпованості політичної еліти країни, що має досить резонансний характер.

Серед країн колишнього СРСР найвпевненіше шляхом ліберальної демократизації пішли країни Балтії – Литва, Латвія, Естонія, національною ідеєю яких стало повернення своїх держав до європейської цивілізації.

Зазначені балтійські країни за бажаний взірець демократії обрали західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом й особливим наголосом на тому, що носієм держави є нація. Серед притаманних їм рис демократичного державного управління, перш за все, необхідно зазначити наступні: здійснення влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову; легальна опозиція користується всіма політичними правами; у суспільствах прибалтійських країн не існує жодної офіційної

ідеології; функціонує багатопартійна система тощо. Проте проблемним для цих країн залишається питання російськомовних національних меншин, права і свободи яких періодично порушуються, що виступає певним дестабілізаційним чинником розвитку суспільства в цих країнах.

Албанія, Сербія, Грузія, Україна (до 2005 р.), Росія та Білорусь демонстрували перехід до демократії за консервативною моделлю, коли в реальному державному управлінні авторитарні інститути були швидко замінені на фасадно-демократичні з переважно авторитарною сутністю владних відносин як у самих цих інститутах, так і у взаємодії держави та громадянського суспільства. Ці країни ніби «зависли» на півдорозі до демократії, у них почали виразно проявлятися ознаки швидкого формування неопатримоніальних режимів.

Зокрема, на цьому наголошують українські дослідники В. Бортников, О. Фісун та О. Дергачов. Державне управління в сучасній Україні, на їх думку, характеризується наявністю чітких рис неопатримоніалізму, зокрема, особистісного характеру діяльності президента, що дозволяє собі виходити за межі правового та навіть конституційного поля, підбору кадрів державних службовців за ознаками особистої та політичної (партійної) лояльності, використання бюрократичних посад не для виконання суспільних функцій, а для примноження особистого статку та підвищення власного статусу [256, с. 130].

Нарешті, ціла група пострадянських країн – Узбекистан, Туркменістан, Азербайджан, що було встали на шлях демократичного транзиту – виявилася не готовою до сприйняття демократичної системи цінностей, що увійшла у глибоке протиріччя з традиційно патріархальною ціннісною системою цих суспільств. У результаті процеси демократизації зазнали краху, й у зазначених країнах відбулося повернення до авторитаризму і навіть тоталітаризму (Туркменістан).

Демократизація Південної Європи в 1970-і рр. і Латинської Америки в 1980-і рр. сприяла появі значної кількості досліджень щодо перспектив становлення стабільної і стійкої демократії. Ураховуючи різноманітність

підходів до демократії, започаткованих різними країнами, не дивно, що багато авторів роблять висновок про те, що перспективи і дилеми політики перехідного періоду не вписуються в єдиний інтегральний підхід. Однак це жодною мірою не применшує значення накопиченого теоретичного матеріалу для аналізу латиноамериканського досвіду, який виразно вносить концептуальну зрозумілість і емпіричне багатство завдяки роботам західних учених-транзитологів.

Результати порівняльного аналізу шляхів демократичного державотворення різних країн зведемо у Таблицю 4.2.

З першого погляду на таблицю стає очевидним, що кращі результати в ході демократичного транзиту досягали ті країни, які історично перебували у складі або ближче до західноєвропейської цивілізації. Це пояснюється надзвичайно принциповим для демократичного транзиту значенням, якого надають більшість дослідників стану політичної культури суспільства.

Адже, як зазначає Г. Оуен, «Перш ніж демократичні інститути зможуть зміцнити, люди повинні їх засвоїти, знайти досвід користування ними» [376, с. 385].

За умови відсутності паростків демократичної політичної культури, на думку Гільєрмо О'Доннелла, виникає стан «політичної невизначеності», за якого характер відносин, властивий виконавчій владі, може легко трансформуватися у бік клієнтелізму (неопатримоніалізму), унаслідок чого відбудеться персоніфікація й узурпація влади харизматичним лідером або однією з найвищих державних інституцій (як правило, інститутом президента). Народні маси, у свою чергу, сприймають такий уряд як антигромадський, що обумовлюється неможливістю регулювання громадського життя. З іншого боку, це грає на руку популістським політичним діячам, що бажають захопити владу [377].

Таким чином, хитання між технократичними і популістськими стилями правління можливі доти, поки у формуванні політичного життя країни в епоху демократичної транзитології та консолідації продовжують бути присутнім вищевказані риси.

Характерні риси державного управління за різних моделей демократичного транзиту

Групи країн	Модель демократії	Характерні риси посттранзитного державного управління	Проблеми демократичного транзиту
Литва, Латвія, Естонія	Західноєвропейська модель із розвиненим парламентаризмом та особливим наголосом на тому, що носієм держави є нація	Розподіл влади на три гілки, виникнення опозиції, розвиток плюралізму	Національно-етнічні, зокрема російськомовних меншин
Угорщина, Словаччина, Чехія, Словенія та Польща	Ліберальна. Дотримання американської моделі демократії із домінуванням політичних свобод і громадянських прав, демократичності політичного устрою	Біполярні партійні системи, принцип «стримувань і противаг», ЗМІ повністю вільні від цензури, відсутність офіційної ідеології, недержавні форми власності, права і свободи громадян юридично закріплено	Питання, пов'язані з корупцією та економічною відсталістю, затяжний характер реформ
Албанія, Сербія, Грузія, Україна, Росія, Білорусь	Консервативна модель із домінуванням держави як ініціатора та провідника демократичних реформ	«Дефектні» режими з формально (фасадно) демократичними інституціями, за якими криється авторитарна сутність реального державного управління	Ціннісний вакуум – ситуація, коли старі суспільні цінності вже зруйновано, а нових (демократичних) ще не закріплено в суспільній свідомості
Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан	Провал курсу на демократичний перехід та реванш авторитаризму (тоталітаризму)	Злиття гілок влади в обслуговуванні політичного лідера – Батька нації, відсутність плюралізму, догматизм, недотримання прав і свобод людини, етатизм та патерналізм	Неможливість демократичного транзиту в умовах, коли демократичні цінності суперечать патріархально-традиційним цінностям суспільства
Країни Латинської Америки	Навздогінна демократизація, шаблонне накладання світового досвіду на окрему ситуацію без урахування внутрішньодержавних особливостей	Формальні гарантії прав людини, захист меншин, низька відповідальність уряду та можливість позбутися правителів, що не користуються суспільною підтримкою	Високий ступінь бюрократизації та інституціонального представництва збройних сил, наявність елементів патримоніального стилю управління (клієнтелізм і персоналізація)

Ціннісну засадничу сутність демократичних перетворень відзначає і Скотт Мейнваринг, який у зазначеній логіці зосереджує свою увагу на проблемах демократичної консолідації як процесу єднання нації навколо цінностей демократії. Згідно з Мейнварингом, демократична легітимація як завершальний чинник демократичного переходу є не субстанціональною (демократія як набір правил керування політикою, більша ефективність державного управління, справедливість або зростання виробництва), а скоріше процедурною (гарантії прав людини, захист меншин, відповідальність уряду й можливість позбутися правителів, що не користуються суспільною підтримкою) [378, с. 296].

Спробою об'єднання як ціннісних, субстанціональних та процедурних елементів демократії стало дослідження Д. Рушем'єра, Е. Ньюбера і Д. Стефенса. На їх погляд, розуміння демократії містить у собі не тільки процедурні елементи, але також і те, як соціальна диференціація та влада перехідного періоду впливають на процес демократизації [379]. Услід за К. Марксом, М. Вебером та Е. Гідденсом зазначені автори цікаві своїм теоретичним підходом до розуміння співвідношення між демократією та капіталізмом. Крім того вони вивчають різні види державних структур демократизації, характер державного управління, а також взаємозв'язок економіки та геополітичної залежності.

Незважаючи на відмінності в підходах, більшість авторів дотримується компаративістського аналізу структурних умов, що перешкоджають демократизації. Вони одностайні в тому, що проблема демократичної консолідації, у кінцевому підсумку, зводиться до державно-управлінських проблем владних відносин, особливо між різними класами, суспільними прошарками, у цілому між автономними державою та громадянським суспільством. Успіхи й промахи в знаходженні балансу між державою та громадянським суспільством, а також рівнем розвитку останнього і, насамперед, ступенем наближення його ціннісної системи до ціннісної системи демократії значною мірою визначають результат демократизації.

І сама демократія, і її інститути та процедури завжди потребують легітимізації та масової підтримки, що в свою чергу спирається на

розповсюдження та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони відчутно впливають на перебіг демократичного транзиту, що особливо помітним стає у фазі консолідації демократії. Можна припустити, що демократичні інститути можуть бути встановлені без масової участі (початкові стадії демократизації), проте існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей демократія не в змозі.

Саме в такому розумінні є всі підстави говорити про те, що розвиток і консолідація демократії передбачає також і масове сприйняття демократичної політичної культури, її норм і цінностей. Можна вважати, що існує двосторонній взаємозв'язок між політичними інститутами і політичними цінностями й орієнтаціями в процесі демократизації.

З одного боку, існування і функціонування демократичних інститутів здійснює свій вплив на динаміку та розповсюдження демократичних цінностей, навіть незважаючи на їх недосконалість, незадовільність функціонування.

З іншого – існують переконливі свідчення того, що наявність у суспільстві демократичних цінностей у свою чергу здійснює вплив на нові демократичні інститути, що «прищеплюються» суспільству. Нерозвиненість громадянського суспільства в умовах посткомунізму справляє значно більший вплив на перебіг трансформаційного процесу зовнішньополітичних чинників.

Таким чином, залучення до процесу політичного транзиту посткомуністичних суспільств вимагає істотного перегляду методології та концептуальних засад дослідження переходів до демократії. Особливості вихідного пункту посткомуністичної трансформації зумовлюють більшу увагу до ціннісних та соціокультурних чинників політичного розвитку, адже пануюча в певному суспільстві ціннісна система, інституційована у політичній культурі, багато в чому обумовлює витoki, характер та особливості конкретного державно-політичного режиму. Отже, політична культура виступає ціннісним базисом демократичного державотворення та каталізатором демократичного транзиту.

4.2. Циклічний суспільний розвиток України, її політична модернізація і механізм демократичного державотворення

Сучасний етап реформування державного управління в процесі демократичного транзиту в Україні позначений інтенсивним і болісним пошуком принципово нових рішень і глибоких перетворень у всіх сферах життя держави та суспільства на шляху демократичного державотворення. Ключовим механізмом реформування державного управління має стати демократизація, що сьогодні є однією з найпоширеніших та найістотніших складових світового політичного процесу. Вона охоплює не тільки Центральну та Східну Європу, але й Азію, Африку та Латинську Америку. Компаративний аналіз світової практики моделей і механізмів демократизації дозволяє визначити каталізатори і гальмівні фактори цих процесів, що є особливо актуальним в пошуці власного українського шляху розбудови демократичної держави.

Однак серед численних проблем, які потребують якнайшвидшого вирішення, є проблема необхідності принципового перегляду найбільш загальних закономірностей суспільного розвитку, зокрема особливостей і характеру демократичних перетворень у ході модернізації посттоталітарного суспільства та ролі ціннісної системи суспільства як фактора гальмування/прискорення зазначених процесів. Це актуалізує науковий пошук фундаментальних засад аналізу політичних процесів сучасності, визначення нових методологічних підходів і механізмів, закономірностей і тенденцій розвитку держави за умов всеосяжної трансформації.

Принципову роль у цьому відіграє ціннісний підхід, адже в сучасному світі «не економічні, не воєнні, а саме гуманітарні аспекти є визначальними для світового розвитку, точніше, навіть не для розвитку, а для збереження людського світу у бажаній якості» [380, с. 24]. Важливість розробки ціннісних орієнтирів як «проблеми суспільного ідеалу в умовах демократичних трансформацій в Україні зумовлена тим, що її розв'язання дає орієнтир як для фундаментальних теоретичних досліджень, так і для практичних дій стосовно реформування всіх сфер суспільства і в першу чергу — політичної системи».

[364, с. 25].

Як відомо, за чверть століття після початку останньої хвилі демократизації кількість держав, що іменують себе демократичними, збільшилася більше, ніж утричі, що обумовило стійкий тренд розвитку сучасного світу як всеосяжний перехід до демократії.

Уже за своїм визначенням модернізація (політична трансформація, демократизація) є викликом традиційності, усталеній системі державного буття, спрямованим на злам існуючих владних відносин та інститутів і встановлення замість них нових – сучасних демократичних. . Оскільки ж будь-яка політика слугує засобом реалізації фундаментальних цінностей, під впливом яких знаходяться й відбір політичних пріоритетів, і формування інструментарію політичних дій, і структурно-функціональна побудова всієї політичної системи [381], то є очевидним, що головним спрямуванням демократичної модернізації є злам традиційної системи цінностей з її інституційними політичними надбудовами та розбудова (демократичне державотворення) нової – демократичної системи цінностей з притаманними їй інститутами, практиками, механізмами владної взаємодії.

Окремі дослідники говорять не про злам, а про «соціальний зсув» ціннісної системи, що є більш коректним, оскільки насправді не відбувається повної руйнації старої ціннісної системи, а здійснюється органічне вбудування в її тіло новітніх цінностей, що відіграватимуть в подальшому провідну фундаментальну роль. Саме так відбувалася релігійна модернізація Київської Русі, коли на місце богів та релігійних свят язичницької доби було вмонтовано нові християнські свята та обряди.

Про це ж говорить і Ш. Ейзенштадт: модернізація в принципі не спроможна повністю «перемолоти» традиційність, яка в багатьох випадках обумовлює хід та особливості самої модернізації. Тому слід свідомо використовувати традиції, включно з релігією, для успішного проведення модернізації [382], знаходити при цьому необхідну для успішного розвитку міру поєднання традиції та новації, збереження базових цінностей та сприйняття нових, повагу до минулого та орієнтацію на майбутнє [22, с. 11].

Розглядаючи соціально-філософські аспекти модернізації, Л. Поляков визначає соціальний зсув як «радикальне перетворення одного з базисних принципів суспільства архаїчного типу, що сприяє трансформації цього суспільства у “сучасне”» [383, с. 13].

Якщо ж урахувати, що на базисних принципах будь-якого суспільства (їх завжди небагато) тримається вся ціннісна система, світогляд та менталітет народу, очевидно, що такі перетворення є надзвичайно глибокими, вони зачіпають не тільки інститути та практики державної конструкції, а суспільство в цілому аж до кожного окремого індивіда.

Однак парадокс полягає в тому, що, приходячи на зміну традиційним цінностям, цінності модерні займають їх місце у підвалинах державної конструкції і з плином часу самі стають традиційними, яким починають протистояти новітні більш модерні цінності, що й обумовлює нову трансформацію суспільства.

Таким чином, суспільний розвиток у ціннісному вимірі не можна окреслити лінійним рухом від старих цінностей до нових. Насправді цей рух має набагато складнішу форму, яку в спрощеному ідеалізованому вигляді можна визначити як спіралеподібний цикл: традиційні цінності як скелет державної конструкції – зародження нових цінностей як відповідь на ускладнення навколишнього світу, що призводить до «збоїв» у роботі державного механізму та наростання боротьби нових цінностей зі старими – ціннісний зсув, коли місце традиційних цінностей у підмурку держави посідають модерні – поступове перетворення модерних цінностей на нові традиційні, що тримають на собі скелет державної конструкції – зародження новітніх цінностей як відповідь на нове ускладнення навколишнього світу ...

Підтвердження цього знаходимо у Р. Інглхарта: «Зсув до цінностей постмодерну – не перший в історії випадок значного культурного зсуву. Так перехід від аграрного суспільства до індустріального було забезпечено зсувом, що означав відхід від світосприйняття, сформованого нерухомо-стійкою економікою. Таке світосприйняття характеризувалося несхвальністю соціальної мобільності, наголос у ньому було зроблено на традиції, спадковий статус та

обов'язки перед общиною, закріплені абсолютними релігійними нормами; його змінило світосприйняття, що заохочує економічні досягнення, індивідуалізм та інновації – за соціальних норм, що все більше ставали світськими. Деякі з цих тенденцій, пов'язаних з переходом від “традиційного” суспільства до “сучасного”, вже досягли своїх меж в передовому індустріальному суспільстві, де переміни приймають нове спрямування... Місце економічних досягнень як найвищого пріоритету у суспільстві постмодерну займає всі більше акцентування якості життя. В значній частині світу норми індустріального суспільства з їх націленістю на дисципліну, самоствердження та досягнення, поступаються місцем все більш широкій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження. Зсув від “матеріалістичних” цінностей з натиском на економічній та фізичній безпеці до цінностей “постматеріальних” з наголосом на проблеми індивідуального самовираження та якості життя – найбільш повно документований аспект цієї зміни; проте він складає лише одну компоненту значно більш широкого синдрому культурних перемін» [384, с. 9].

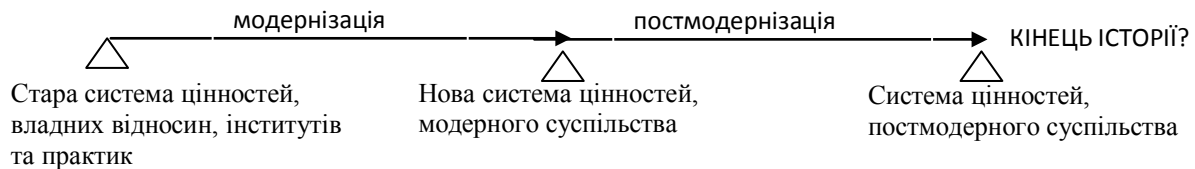
У рамках вирішення поставлених завдань цієї розвідки важливим уявляється виокремлення відомим французьким дослідником А. Туреном поняття «контрмодернізація», що означає проведення альтернативної модернізації за іншими, аніж західні зразки, ціннісними орієнтирами та «антимодернізація» як відкрита протидія модернізації західного штибу [385, с. 448–450]. Розглядаючи проблеми трансформації соціальних систем в межах традиційних лінійно-прогресистських схем, Турен звернув увагу на ці явища, що не вписуються в класичні теорії модернізації як поступального прогресу.

Проте вони чітко вписуються в запропонований вище циклічно-хвильовий механізм модернізації, оскільки означають той же самий ціннісний зсув – тільки не в напрямку інших, відмінних від цінностей західної цивілізації сучасних цінностей. Так за А. Туреном перехід від контрмодернізації до антимодернізації є важливою тенденцією, яку неможливо ігнорувати та яка пов'язана з втратою віри в цінності універсалізму, Розуму, науки й техніки та намаганням збереження власної національно-культурної ідентичності.

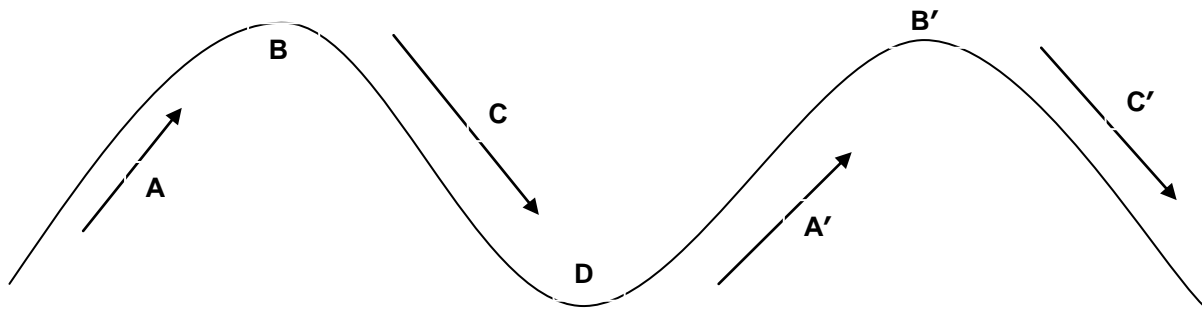

Класична теорія модернізації є кінечною – вона нездатна пояснити, що буде далі, по набутті всіх необхідних рис сучасності. Звідси випливають концепти «Кінця історії», «Смерті Заходу» тощо, адже якщо модернізація є рухом від старих цінностей до нових, то досягнення цих нових цінностей є закінченням суспільного розвитку як руху (див. Рис. 4.1.).

а) класичний (лінійно-прогресистський) механізм модернізації:

б) циклічно-хвильовий механізм модернізації:

A – ефективна діяльність держави, що ґрунтується на традиційній системі цінностей та традиційних ресурсах життєдіяльності (розвитку);

B – вичерпання ресурсів розвитку, притаманних цій системі цінностей;

C – неспроможність системи цінностей та заснованих на ній державних інституцій до задоволення потреб суспільства, зародження нових суспільних цінностей та їх боротьба зі старою ціннісною системою, що завершується ціннісним зсувом;

D – заміна в ціннісній системі суспільства одного чи кількох базових принципів на нові, що спричиняють технологічні інновації, інституційну модернізацію та оновлення державного управління;

A' – ефективна діяльність держави через засвоєння нового ресурсу життєдіяльності (розвитку), поступове перетворення нової системи цінностей на традиційну.

Рис. 4.1. Класичний та циклічно-хвильовий механізми модернізації

Більше того, з точки зору цивілізаційного підходу (А Тойнбі, С. Хантінгтон) класичні теорії модернізації як процесу набуття рис сучасного західного суспільства є не просто обмеженими, але й такими, що теоретично

унеможлиблюють їх абсолютну реалізацію. Адже за самим визначенням кінцевою точкою демократизації для незахідного суспільства в ідеалі мала б стати ситуація, коли місце фундаментальних базисних цінностей цього суспільства посядуть цінності демократії як базові цінності західної цивілізації. Тим самим суспільство незахідної цивілізації за своїми ціннісними ознаками де-факто перетвориться на суспільство західного типу.

А це є неможливим – цивілізації, як доводять Тойнбі та Хантінгтон, ніколи не зливаються й не асимілюють, вони або завжди зберігають свою ціннісну самобутність, або просто зникають з планети. Неможливість такого результату соціального розвитку зовсім з іншого боку – світ-системної концепції І. Валлерстайна доводять дослідники Research Working Group, які, спираючись на багатий емпіричний матеріал, вивели закономірність прогресуючого розриву між країнами «ядра» (США та інші передові країни Заходу) від країн «напівпериферії» та «периферії» (країни третього світу – інших цивілізацій) [386]. Це означає, що майже всі незахідні країни мають дуже мало шансів успішного завершення демократичної модернізації входженням до кола провідних демократичних держав «ядра світ-системи»!

Подібних теоретично апокаліптичних тенденцій розвитку світу позбавлені інші, нелінійні – циклічно-хвильові підходи до розуміння фундаментальних засад суспільно-політичного розвитку. Зокрема, й запропонований циклічно-хвильовий механізм ціннісного зсуву в процесі суспільного розвитку не є абсолютно новим в науці, а є логічним продовженням циклічної парадигми, яка під різними кутами зору висувалася такими відомими класиками, як А. Тойнбі, О. Шпенглер, Х. Ортега-и-Гассет, К. Ясперс, Й. Шумпетер, Ф. Бродель, Ш. Ейзенштадт, Г. Менш, Я. ван Дейн, М. Кондрат'єв, П. Сорокін, Л. Гумільов, нашими сучасниками В. Пантіним, А. Панаріним, українцями Е. Афоніним, А. Мартиновим та ін.

Попереджаючи можливу критику у певній штучності, спрощеності запропонованого механізму, нагадаємо слова ще одного класика політичної науки І. Валлерстайна: «Звичайно, цикли – це аналітична конструкція. Однак всі наші поняття є аналітичними конструкціями, способами спостереження та

інтерпретації реального світу... Цикли є одночасно й механізмом, який описує життя історичної системи, й механізмом, за допомогою якого діє ця реальна система» [387, с.4–5].

У рамках циклічної парадигми під модернізацією розуміють відповідну «відповідь» на цивілізаційний «виклик» (за термінологією А. Тойнбі) певній локальній соціальній системі, якщо правляча еліта не має можливостей збереження існуючого державного режиму... в практичній площині модернізаційна «відповідь» реалізується правлячим політичним режимом, в першу чергу, через державну політику стратегічного соціального розвитку, що включає в себе підготовку та ухвалення комплексу політичних рішень, спрямованих на модернізацію суспільства [388, с. 100].

Отже, циклічно-хвильовий характер соціального розвитку всіх цивілізацій людства обумовлений тим, що з плином часу державні інститути, практики й владні відносини, детерміновані сталою ціннісною системою суспільства, через вичерпність як екзогенного, так і ендогенного типу базових ресурсів розвитку (земля, технологія тощо) та демографічне зростання стають неспроможними задовольняти інтереси й потреби суспільства (людей). Це об'єктивно вимагає економічних, політичних та культурних інновацій, що викликає ціннісний соціальний зсув – прокочується «хвиля оновлення» ціннісної системи суспільства.

На певний період держава в нових умовах відновлює свою здатність до виконання функцій впорядкування суспільного життя та розподілу ресурсів життєдіяльності, а нова система цінностей займає місце старої і поступово сама стає традиційною. Однак нові «виклики» й ускладнення умов існування в світі викликають все нові й нові «хвилі», які на новому й новому рівні структурно повторюють той же самий рух від інноваційної новизни та прогресивності певної цінності та обумовлених нею механізмів державного управління до її поступового закріплення та перетворення на гальмо суспільного розвитку.

При цьому, говорячи про циклічний характер та повторюваність процесів соціального розвитку, не йдеться про абсолютну тотожність. А йдеться лише про принципову структурну подібність, оскільки, за влучним висловом

американського політолога А. Шлезінгера-молодшого, історичний цикл – «це не маятник, що коливається між нерухомими точками, а спіраль, він допускає нове й тому позбавлений детермінізму» [389, с. 52]. Подібної точки зору дотримувався й П. Сорокін: «Ритм [суспільного розвитку] ідентичний іншим ритмам, що повторюються лише в сутнісних рисах, а не у всіх випадкових властивостях» [390, с. 778–779].

Таким чином, хвилі та цикли історичного розвитку являють собою «своєрідний механізм політичних та соціально-економічних змін, механізм реалізації та закріплення великих історичних зсувів в еволюції людини та суспільства» [22, с. 12]. Як зазначає В. Пантін, циклічно-хвильовий підхід до дослідження руху суспільних систем виходить з розуміння їх еволюції як хвильового процесу з безліччю переходів і біфуркацій, результат яких заздалегідь не вирішений, із зміною фаз усередині циклів (витків) історичного розвитку, з відтворенням на новому витку, в нових умовах подібних, в чомусь схожих явищ і ситуацій.

Цей підхід припускає, що кінець попереднього витка, попередньої хвилі історичного розвитку є початком нового витка, нової хвилі, причому минула епоха не зникає безслідно, не йде в нікуди, вона продовжує жити в новій епосі у вигляді техніки і технології, культури, світогляду людей, у вигляді зробленого у минулому вибору, який визначив подальший рух суспільства [там само, с. 35]. Такий підхід дозволяє конкретизувати загальні закономірності, виявити нові, конкретніші механізми і рушійні сили, що лежать у підґрунті еволюції соціальних систем.

Історично однією з перших набула чітких циклічно-хвильових рис економічна теорія великих циклів світової кон'юнктури М. Кондрат'єва [391]. Російський економіст ще у 1926 р. розкрив механізм коливання світової кон'юнктури, який складається з двох послідовних хвиль – підйому та спаду. Кожен новий цикл починається з підйому світової економіки за рахунок інновацій, глобального технологічного відкриття, що створюють нові, невідомі досі товари, послуги та кардинально змінюють структуру виробництва та споживання. Економіка розгортає структурну перебудову під нові технології,

що приносять найбільші прибутки. Оскільки нова надприбуткова галузь всотує в себе більшість інвестицій, врешті-решт настає перенасичення ринку, споживання інноваційного товару різко зменшується, і капітал починає шукати інші шляхи отримання прибутку й, насамперед, переміщується в бік ринку фіктивного капіталу – фінансових пірамід, фондових ринків тощо. Це неминуче призводить до значного зростання рівня фіктивного капіталу та виникнення фінансової кризи в нижній точці циклу. Криза вирує аж доки на ринок не вийде нова революційна технологія (Див. Рис. 4.2).

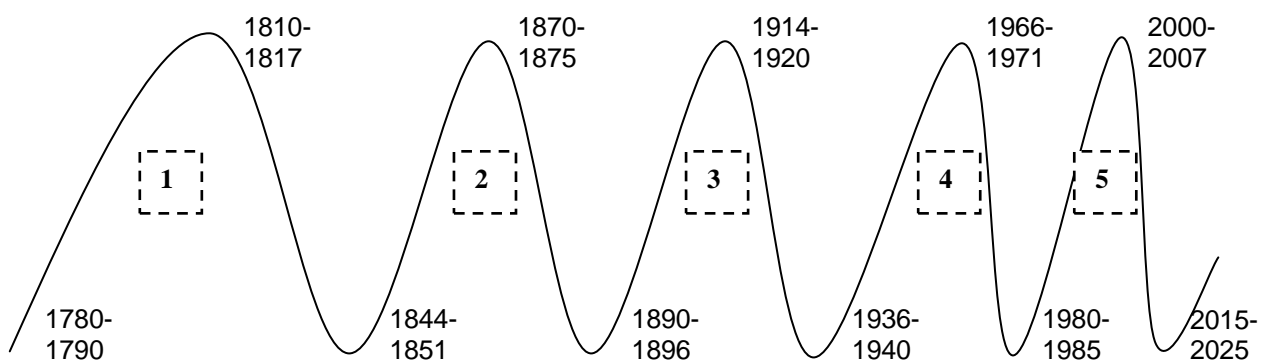

Рис. 4.2. Довгі хвилі коливання світової кон'юнктури М.Д. Кондрат'єва

Згодом Й. Шумпетер в двотомній монографії «Економічні цикли: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939 р.) довів і розвинув теорію великих циклів кон'юнктури М.Д. Кондрат'єва, пов'язавши їх з середніми циклами Жутяра та короткостроковими циклами Кітчана.

Сучасна наука визнає високу евристичну цінність теорії М. Кондрат'єва, що виявилася здатною описувати не тільки економічні, але і соціально-політичні процеси суспільного розвитку як в окремо взятих країнах, так і стосовно груп країн, цивілізацій та міжнародної спільноти в цілому.

Якщо М. Кондрат'єв говорив про технологічні зсуви, то Ш. Перес-Перес, розвинув далі цю теорію, розкривши стійкий взаємозв'язок технологічних зрушень та викликаних ними довгих хвиль соціально-економічного розвитку. На думку вченого технологічні зрушення вимагають руйнування колишніх, звичних умов життя, оскільки пов'язані із зміною техніко-економічної

парадигми, що є сукупністю керівних принципів вирішення технічних і економічних проблем, характерних для даної стадії (фази) розвитку суспільства [392].

Таким чином, вимога адаптації до нових умов, а також запровадження нових механізмів і принципів соціального життя обумовлює відповідні соціальні, політичні та культурні зрушення.

Тісний зв'язок циклів М. Кондрат'єва та еволюції європейської спільноти помітив відомий російський політичний філософ А.С. Панарін, відмічаючи співпадіння культурного й політичного піднесення в Європі з хвилями підйому та репресивності європейської культури – з хвилями спаду, оскільки «підвищувальній фазі відповідають універсалістські очікування людства, що йде до своєї “остаточної єдності”. Навпаки, в фазі спаду активізується усвідомлення драматичної неоднорідності миру, роз'єднаності окремих його частин, що розвиваються з неоднаковою швидкістю, а то й що зовсім йдуть урізнібіч. Тема загального прогресу змінювалася темою долі – неоднакової у всіх і при цьому ненадійної, мінливої» [393, с. 204-205].

Абсолютно корелюється з циклами М. Кондрат'єва і циклічно-хвильова концепція еволюції світової економічної та політичної системи Пантіна–Лапкіна, згідно з якою повний цикл (виток) еволюції світової економічної і політичної системи включає чотири хвилі (фази) великих змін і зрушень, (що відповідають чотирьом кондрат'євським довгим хвилям: двом хвилям спаду і двом – підйому):

- 1) структурна криза;
- 2) технологічний переворот (промислово-технологічна революція);
- 3) великі заворушення в міжнародній економіці і політиці;
- 4) революція міжнародного ринку [22, с. 70].

Ще далі пішли наші співвітчизники Е. Афонін та А. Мартинов, висунувши ідею Універсального епохального циклу, за допомогою якого можна описати розвиток як цивілізації, та окремої держави (суспільства), так і кожної людини. При цьому «онтогенетичний розвиток особистості можна описати чотирма малими циклами соціалізації і одним (заключним) великим епохальним циклом

самореалізації людини. Епохальні цикли суспільства, навпаки, розвиваються від великого циклу праісторії до малих циклів самореалізації суспільства» [394, с. 41].

Універсальний епохальний цикл складається з чотирьох послідовних хвиль – революції, інволюції, коеволюції та еволюції.

Інволюція та еволюція являють собою два нормативні періоди, революція та коеволюція – два транзитивні, або перехідні. При цьому якщо революція змінює всю систему, то коеволюція передбачає накопичення змін в надрах самої системи.

Порівняльний аналіз змістовної сутності та періодичності циклічних парадигм Пантіна-Лапкіна, Афоніна-Мартінова й зазначеного вище ціннісного підходу наведено в Таблиці 4.2.

Як видно з таблиці всі три концепції не суперечать одна одній, а працюють «в одному ключі» розкриваючи суспільний розвиток переважно з технологічного, ціннісного боку та з універсалістських позицій. Водночас проведене порівняння свідчить, що початок і кінець кожного нового циклу соціального розвитку безпосередньо пов'язані з початком домінування одних і занепадом інших суспільних цінностей.

Цей механізм є простим і зрозумілим: державний лад і політичний режим в кожній країні легітимізовані певними ціннісними імперативами, що пояснюють суспільству «правильність» і «справедливість» саме такого державного ладу і устрою. Коли ж держава невзможі надалі виконувати свої функції належним чином, під сумнів, насамперед, ставиться вся ідеологічна конструкція легітимації існуючої влади, базові принципи й цінності державного ладу.

Криза цінностей, що не здатні забезпечити бажані результати, призводить до їх переоцінки та пошуку нових, більш адекватних новим історичним умовам, цінностей.

Відтак саме базові цінності відповідної людської спільноти детермінують хід історії, і зміна ціннісної системи того або іншого суспільства призводить до зміни державно-владних відносин і, врешті-решт, – до зміни напрямку його подальшого розвитку.

У цьому дискурсі принциповим є одне обмеження, продиктоване принципом тяглості влади – ціннісний зсув не повинен охоплювати одночасно значну кількість базових принципів організації суспільства (що фактично означатиме ліквідацію системи морального регулювання поведінки суспільства), оскільки небезпечно залишати людину без усталених імперативів-стримувачів.

Таблиця 4.2.

Компаративний аналіз циклічних парадигм суспільного розвитку

(з датуванням циклів, розрахованих для Європи)

Наукові підходи	Циклічно-хвильова концепція Пантіна–Лапкіна	Універсальний епохальний цикл Афоніна–Мартінова	Ціннісний підхід до циклічно-хвильового суспільного розвитку
I Цикл	Технологічний переворот	Революція (перехідний стан)	Ціннісний зсув
Змістова сутність I циклу	Початок соціальної, економічної та політичної нестабільності, пов'язаний з черговою промислово-технологічною революцією	Радикальна зміна соціетальних характеристик суспільства, збільшення поля соціальної свободи від зобов'язань, поява якісно нової політичної системи	Перехід до ціннісної системи постаграрного-капіталістичного, індустріального та постіндустріального суспільства та відкриття нових ресурсів розвитку
Датування циклу	1789–1813 1897–1921 1981–2005	Для різних країн світу різне датування циклів, що можуть не співпадати	1800–1820 1910–1920 2000–2010
II Цикл	Великі заворушення	Інволюція (нормативний період)	Формування нової ціннісної системи
Змістова сутність II циклу	Апогей соціальної, економічної та політичної нестабільності, кризи, соціальні заворушення, тяжіння до радикалізму й авторитаризму в державному управлінні	Засвоєння складовими соціальної системи нових загальносистемних якостей, зміцнення традиційних засад, домінування автократичних тенденцій в державному управлінні	Формування нової ціннісної системи постаграрного-капіталістичного, індустріального та постіндустріального суспільства
Датування циклу	1813–1849 1921–1945 2005–2017	Для різних країн світу різне датування циклів, що можуть не співпадати	1820–1850 1920–1960 2010–2020

наукові підходи	Циклічно-хвильова концепція Пантіна–Лапкіна	Універсальний епохальний цикл Афоніна–Мартінова	Ціннісний підхід до циклічно-хвильового суспільного розвитку
III Цикл	Революція міжнародного ринку	Коеволюція (перехідний стан)	Освоєння нових ресурсів розвитку
Змістова сутність III циклу	Глибокі зсуви структури світового господарства та його розширення за рахунок підключення периферії світ-системи, радикальні зміни гео економічної та геополітичної ситуації	Інноваційний характер та вибух індивідуальної активності, політична система набуває ознак плюралістичності, порядок починає переважати над хаосом	Тотальне панування нової ціннісної системи, що зумовлюється підвищенням соціально-економічної ефективності політичної системи суспільства
Датування циклу	1849–1873 1945–1969 2017–2041	Для різних країн світу різне датування циклів, що можуть не співпадати	1850–1880 1960–1990 2020–2040
IV Цикл	Структурна криза	Еволюція (нормативний період)	Вичерпання ресурсів розвитку
Змістова сутність IV циклу	Глибока криза сталого економічного та соціально-політичного укладу життя, знецінення пануючих ідеологій та зародження нових, що обумовлюють глибокий соціокультурний злам	Розгортання соціальних процесів у просторі й ускладнення соціальної структури, підвищення інноваційної активності, стабільність змін, панує принцип свободи вибору і консенсусу при ухваленні державно управлінських рішень	Відмирання цінностей спочатку аграрного, потім – постаграрного-капіталістичного, потім - індустріального суспільства через вичерпання ресурсів розвитку, що на них базуються
Датування циклу	1753–1789 1873–1897 1969–1981	Для різних країн світу різне датування циклів, що можуть не співпадати	1700–1800 1880–1910 1990–2000

Як зазначив з цього приводу П. Сорокін, «Якщо ні релігійні, ні етичні, ні юридичні цінності не контролюють нашу поведінку, що тоді залишається? Нічого, окрім голої сили і обману». А це, в результаті, неминуче породжує все ті ж «...моральний цинізм, нігілізм і принцип «сила є право» [395, с. 61].

Подібні тенденції, на жаль, дослідники помічають у процесах державотворення України. Так Оксана Гук відзначає, що «у час, коли руйнуються старі й формуються нові ідеали, у суспільстві створюється своєрідний духовний вакуум» [196, с. 8].

Особливо на таку небезпеку наражаються посткомуністичні країни, які У. Бек через відсутність «імунітету» до духовно-ціннісних інновацій назвав «суспільством ризику» [396]. Повна втрата ціннісних регуляторів суспільної дії в цих країнах відбувається внаслідок того, що комуністичні духовні цінності давно втратили свою привабливість для більшості населення, більшість соціально-інституційних противаг або суттєво послаблені, або зовсім скасовані, а релігійні (як і патріархально-історичні) забуто і не мають необхідної функціональної значущості моральних регуляторів. Це викликає постійні сахання суспільства з одних крайнощів в інші. Як справедливо зазначає Г. Гараніна, українське суспільства розчарувалося у радянських цінностях, відтак посилюється інтерес до західних, ліберальних цінностей. Але з часом почало спостерігатися розчарування й у них. Надмірний лібертаризм (надлишок свободи), як з'ясувалося, негативно впливає на становлення ціннісно-нормативної єдності суспільства, розвиток демократії [188, с. 58].

Таких сплесків руйнівної анархії не відбувається в розвинутих країнах через розгалужену систему соціально-інституційних противаг та підтримувану державою міцну систему конституційованих демократичних цінностей, що сприяє прискореній модернізації. Водночас цього не відбувається і в країнах ісламського світу, де жорсткі патріархальні традиції та не менш жорсткі релігійні догмати повністю регламентують систему ціннісних орієнтирів суспільства, що, у свою чергу, обумовлює схильність до туренівської «антимодернізації».

Якщо звернути увагу на сучасний стан політичних процесів в Україні, то вони відповідають четвертому етапу циклічно-хвильових теорій розвитку суспільства. Дійсно, на тлі глибокої кризи сталого економічного та соціально-політичного укладу життя, знецінення пануючої ідеології та зародження нової відбувається глибокий соціокультурний злам та відмирання традиційних цінностей (у відповідності до концепції Пантіна–Лапкіна). При цьому відбувається перехід до розгортання соціальних процесів у просторі й ускладнення соціальної структури, підвищення інноваційної активності,

стабільності змін (що відповідає нормативному періоду еволюції Універсального епохального циклу Афоніна-Мартінова).

Головна небезпека, що об'єктивно чигає на Україну на шляху демократизації, як зазначає О. Лановенко, полягає в «іманентній роздвоєності: слідуючи своїй базовій цивілізаційній парадигмі, ми безоглядно прагнемо на захід, але при цьому: по-перше, невзмі розлучитися з не ідентичним західному психологічним і поведінковим «багажем»; по-друге, не завжди розуміємо, що на цьому шляху можна успадкувати хвороби західної цивілізації, не знайшовши її істотних достоїнств і переваг [380, с. 23–24].

Відтак і серед науковців немає єдиної думки щодо шляхів подолання «духовного вакууму». «Іманентна роздвоєність» наукових точок зору призводить до того, що одні дослідники наполягають на збільшенні ролі держави у конституюванні нових цінностей та застосуванні автократичної етатистської моделі модернізації, яка «дозволяє понизити напруженість і конфліктність в суспільстві, забезпечити мобілізацію ресурсів і здійснити комплекс взаємозв'язаних реформ, що в сукупності являють безперервний соціальний і політичний розвиток в заданому стратегією розвитку напрямі» [397, с. 24]; інші – заперечують надмірний автократизм держави, оскільки «Загальнодержавний проект національної ідентичності має визріти у часі. Механічне впровадження модерних уявлень про минуле «з гори» викликатиме лише спротив у відчутної частини населення України ... Суспільна думка відчуває різницю між історичними міфами, які сформувалися істотним чином та підміною їх політизованими конструкціями, швидко сформованими для ситуативних потреб» [398, с. 56–57].

Вітчизняні дослідники зазначають, що в Україні (як і в цілому в сучасному світі) рівень політичної участі росте швидше, ніж організованість, уміння об'єднуватися. Оскільки мобілізація та політична участь у нашій країні є високими, а рівень організації й інституалізації – низьким, між ними виникає конфлікт, що виявляється в невідповідності мас до управління, невмінні використовувати інститути влади, неотриманні очікуваних результатів від залучення в політику, що є головною причиною політичної нестабільності,

дестабілізації режиму державного управління (саме це ми спостерігаємо протягом 2005 – 2009 рр. в Україні).

Тому для забезпечення незворотності демократичного транзиту в Україні необхідно забезпечити реалізацію всіх теоретичних передумов, насамперед – демократичної консолідації народу шляхом укладення пакту еліт (першою такою спробою слід визнати «Універсал національної єдності» [399], ініційований Президентом України Віктором Ющенком).

Отримані наукові результати дають підставу стверджувати, що сучасне українське суспільство перебуває в еволюційній фазі ціннісного зсуву, коли відбувається стихійний злам колишньої системи цінностей та таке саме стихійне безсистемне становлення нової системи суспільних цінностей, що може становити загрозу процесам подальшої демократизації української держави. Модернізаційні процеси, за визначенням, пов'язані з розбалансуванням, навіть руйнацією системи соціетальних регуляторів та зворотних зв'язків, що неминуче породжує дестабілізацію політичної системи держави, виконавчий апарат якої не встигає сформувати нові механізми та способи забезпечення соціальної стабільності.

Ця тенденція посилюється зростанням культурної гетерогенності суспільства, коли ті або інші політичні рішення та стратегічні курси модернізаційного розвитку по-різному сприймаються різними соціальними, етнокультурними, територіальними, віковими тощо спільнотами.

У суспільстві виникає реальна загроза не тільки культурного розколу та дестабілізації, але й дезінтеграції суспільства внаслідок частої зміни привладних політичних еліт – виразників подекуди цінностей протилежного характеру, що зумовлює значні коливання державної політики від прискореної модернізації шокowymi методами до майже повної відмови від неї та переходу до антимодернізації. Не випадково А. Кара-Мурза наголошує, що головною аксіологічною сутністю модернізації є «фокус глибинної екзистенціональної проблеми – проблеми “соціальної смерті”, – і складається вона не в тому, “яким бути” [суспільству] (традиційним чи сучасним, східним чи західним), а в тому, “бути чи не бути?”» [400, с. 20].

Якщо держава не піклується про інсталяцію в суспільній свідомості нових демократичних цінностей, то з посиленням невідворотних негараздів і складностей модернізаційних процесів реформаторські настрої суспільства можуть досить швидко змінитися радикальними, масова підтримка реформаторського політичного режиму змінитися на його повне несприйняття, а демократичні сподівання – на вимогу «сильної руки» та авторитарного лідера. Події в постмайдановій Україні, де народ майже повністю відвернувся від демократичного Президента, а радикальне ВО «Свобода» набирає значної підтримки, це яскраво засвідчують.

Держава забула, що демократія та її інститути та процедури завжди потребують легітимізації та масової підтримки, що в свою чергу спирається на розповсюдження та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони відчутно впливають на хід демократичного транзиту.

Успішність демократичного державотворення в Україні, в першу чергу, залежатиме від формування політичної еліти, що в душі, а не лише в риторичі публічних виступів сповідує демократичні цінності. Поки ж що «у суспільній свідомості українства й досі триває “ціннісна революція”» [238], в ході якої «еліта так і не визначила комплекс політичних цінностей задля інтеграції громадян країни. Тому не випадково, що концепт “української національної ідеї” так і залишається набутком невеликого кола інтелектуалів і не має прикладного значення» [351].

Демократія не дається раз і назавжди. Громадянське суспільство має постійно бути насторожі, захищатися від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею, постійно формувати ціннісну матрицю демократичного політичного режиму. Відтак нагальним завданням нашого суспільства є знаходження серед представників політико-управлінської еліти консенсусу («пакту еліт») стосовно головних принципів подальшого демократичного розвитку країни та запровадження цілеспрямованих дій держави щодо демократичної консолідації народу на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей демократії.

4.3. Регіональна соціокультурна асиметрія України та відповідність її політичної культури до європейських демократичних норм

Сучасна Українська держава торує шлях до демократичного світу. Його успішність багато в чому залежатиме від того, наскільки ми дотримуватимемося «правил дорожнього руху» в новому політичному просторі. Як було зазначено в попередніх розділах, усі теоретичні парадигми та моделі демократичного транзиту як процесу поступового переходу від авторитаризму до демократії передбачають наявність однієї надзвичайно важливої передумови – консолідації суспільства навколо розуміння необхідності та бажаності демократичного державотворення, готовності до сприйняття нової демократичної ціннісної системи. Адже в іншому разі, попереджає Д. Растоу, посилюватиметься поляризація суспільства, яка неминуче призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якоюсь іншою ознакою [373, с. 7].

Проте і досі в державі немає ґрунтовного компаративного аналізу ціннісних орієнтації громадян в Україні: наскільки вони схожі та відмінні в різних регіонах держави та у порівнянні з ціннісними орієнтаціями громадян країн західноєвропейської демократії (таких досліджень ми у пресі не зустрічали). Які цінності роз'єднують і які об'єднують українське суспільство, які політичні гасла та дії здатні привести нас до демократії, а які – лише завести в глухий кут? На яких цінностях має будуватися українська національна ідея?

У рамках науково-дослідної роботи кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту НАДУ «Політична модернізація регіональних органів влади» в березні–квітні 2009 р. було проведене експертне соціологічне дослідження суспільно-політичних цінностей на Заході, Півдні, Сході та в Центрі України. В якості генеральної сукупності респондентів було обрано державних службовців та посадовців органів місцевого самоврядування, що працюють і навчаються в системі НАДУ, оскільки це саме той прошарок, який безпосередньо реалізує державну політику, взаємодіє з населенням та формує соціальну базу підтримки або несприйняття суспільно-політичних реформ. Саме вони структурують державу на соціетальну цілісність, і їх

персональні архетипи, з одного боку, віддзеркалюють архетипи народу, а з іншого – складають інтегрований архетип державної конструкції.

Усього було опитано 623 експерти відносно рівномірно розподілені за 4 мегарегіонами – Заходом, Центром, Півднем та Сходом України (з центрами в регіональних інститутах НАДУ у Львові, Києві, Одесі та Харкові), ознаками освіти, статі та місця ієрархії в державній службі (з невеликим переважанням відсотку чоловіків і керівників серед експертів Києва, що обумовлено їх концентрацією в центральних органах влади).

Ціннісній оцінці підлягали виокремлені з політичного дискурсу України останніх років 54 гасла, згруповані у 9 блоків: зовнішньополітичний, реформування політичного режиму, владно-правових відносин, територіальної системи влади, державної служби, економічної політики держави, напрямків гуманітарного розвитку, політичної оцінки та інтерпретації історії, шляхів виходу з політичної кризи. Усім експертам пропонувалося відповісти, наскільки суспільна думка їх навколишнього доменного оточення сприймає ці гасла у ціннісній дихотомії «об'єднання – розколу» українського суспільства. Через ресурсне обмеження не було можливості провести повномасштабне загальнонаціональне опитування, відтак за рівнем репрезентативності дослідження не може претендувати на абсолютне відображення ціннісних орієнтирів українців у регіональному розрізі. Однак воно визначає тенденції, які вимагають подальшої прискіпливої уваги науковців та політиків.

Спробуємо абстрагуватися від власних політичних уподобань та з математичною безпристрасністю дослідити, від яких політичних гасел і дій мають відмовитися політичні сили, що насправді бажають об'єднання українського суспільства, та які політичні гасла та дії мають стати основою державної політики та нової національної ідеї для всієї України.

Що, насамперед, показує така інженерія національної ідеї? По-перше, й найголовніше – національна ідея мусить бути схваленою абсолютною більшістю громадян в усіх регіонах, усіх соціальних та етнокультурних групах – інакше вона просто не спрацює, адже, як зазначав Джон Роулз, «в умовах розумного плюралізму ліберальна думка має позбавити політичну програму тих

питань, що викликають найбільший розбрат та здатні підірвати основи соціального співробітництва» [401, с. 73]. По-друге, вона має відображати реальні ціннісні пріоритети суспільства. По-третє, вона має стати основою державної політики та філософії державного управління.

Проведене дослідження продемонструвало безпідставність як тези про гомогенну соціально-політичну єдність українського суспільства, так і про його непереборний розкол. На щастя, факторів, що однозначно об'єднують наше суспільство (18 з 54), вдвічі більше, ніж тих, що його однозначно роз'єднують (9 з 54). Можна поставити під сумнів і міф про Східну Україну як найбільшого опонента Західної, оскільки в переважній більшості випадків позиція Півдня України виявлялася більш радикальною стосовно Заходу, ніж позиція Сходу.

Цінності, гасла та фактори, які руйнують об'єднавчий сенс національної ідеї (і тому мають бути з неї виключеними). Найбільше роз'єднують українське суспільство, на думку експертів, окремі фактори етнічного та етнокультурного походження. Так «утвердження української мови як єдиної державної» розглядають як каталізатор розколу 55,29% експертів Півдня, 45,96% експертів Сходу та 31,32% експертів Центру, тоді як у «наданні російській мові статусу регіональної в окремих регіонах» вбачають розкол 76,47% експертів Заходу та 44,58% експертів Центру (див. Рис. 4.3 та 4.4.). При цьому саме утвердження української мови є найвищим особистим пріоритетом для 58,61% мешканців Західного регіону (до числа пріоритетів трьох інших регіонів зазначений чинник взагалі не увійшов).

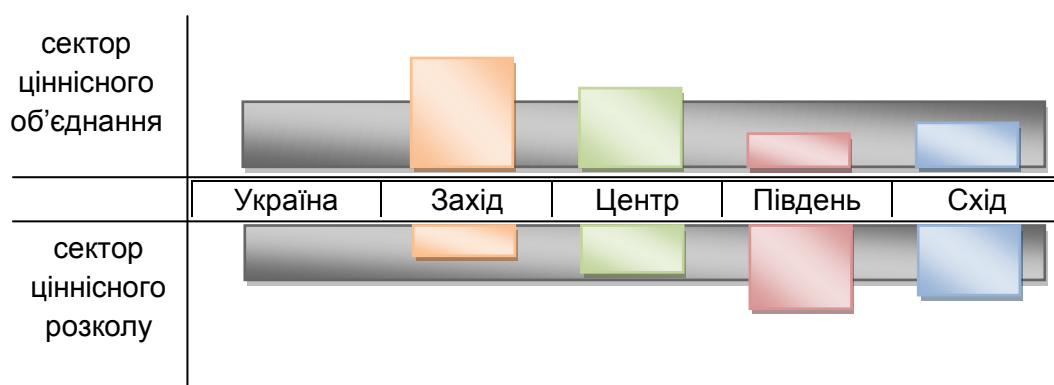

Рис. 4.3. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Утвердження української мови як єдиної державної».

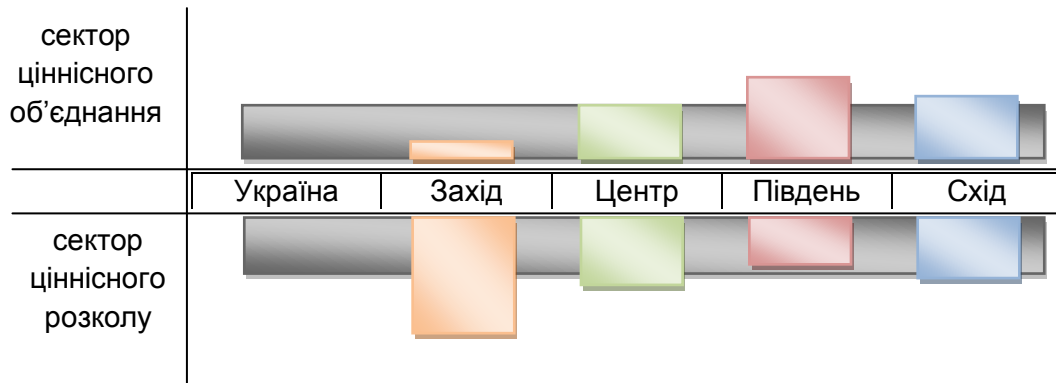

Рис. 4.4. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Надання російській мові статусу регіональної в окремих регіонах».

Цілеспрямована державна політика формування національної ідентичності на уроках Крут, Голодомору та інших трагічних подій національної історії України на переконання 66,16% мешканців Західної України мала б сприяти об'єднанню нашого суспільства. Однак 59,64% громадян Центру, 69,92% Півдня та 65,67% Сходу притримуються протилежної думки – вони вбачають у цьому передумову розколу (див. Рис. 4.5).

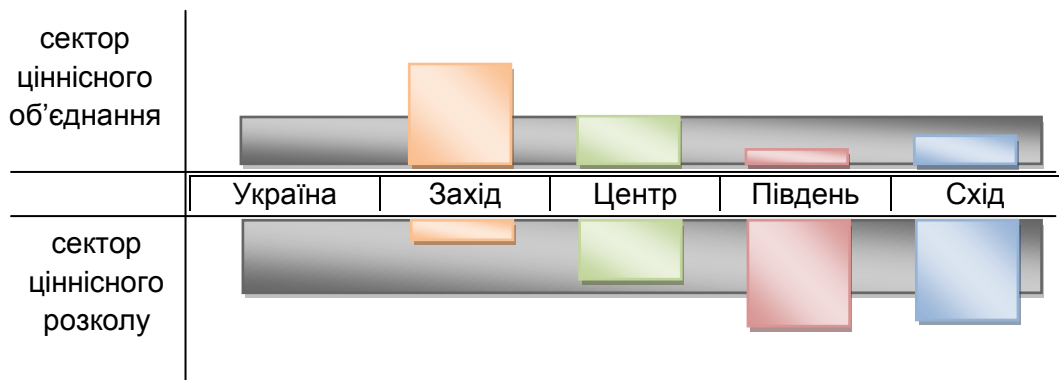

Рис. 4.5. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Цілеспрямована державна політика формування національної ідентичності на уроках Крут, Голодомору та інших трагічних подій національної історії України».

Максимального рівня роз'єднання суспільства визнано нагородження Р. Шухевича званням Героя України. Так вважають відповідно 84,56 %, 82,82% та 66,26% експертів Півдня, Сходу та Центру, тоді як 42,65% експертів Заходу переконані, що саме такі державні рішення призведуть до консолідації всієї нашої багатонаціональної країни. Аналогічно оцінюється експертами й законодавче визнання воїнів ОУН-УПА стороною, що воювала за незалежність

України з наданням пільг героям війни та створення в Україні музею радянської окупації. Об'єднавчим для всієї країни фактором такі політичні гасла визнаються відповідно 52,22 та 30,15% експертів Заходу, але наполягають на їх розкільному характері відповідно 68,07 та 58,64% експертів Центру, 80,49 та 78,05% Півдня й 73,76 та 65,65% Сходу (див. Рис. 4.6., 4.7., 4.8).

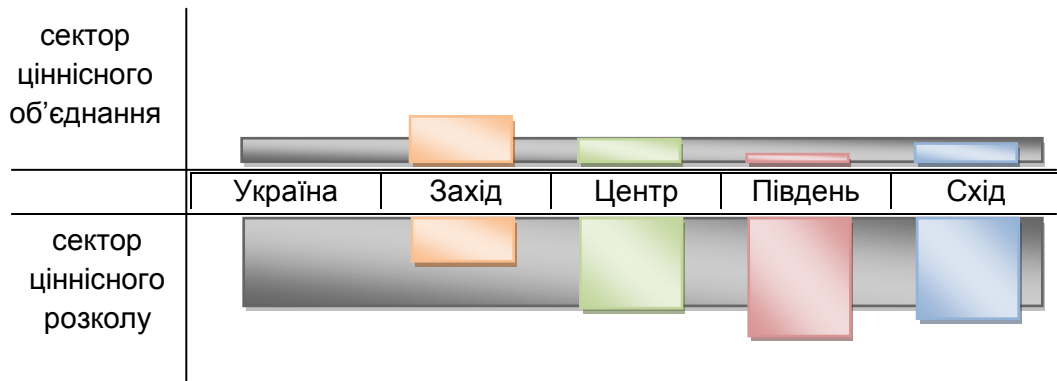

Рис. 4.6. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Нагородження (посмертне) Р. Шухевича званням Герой України».

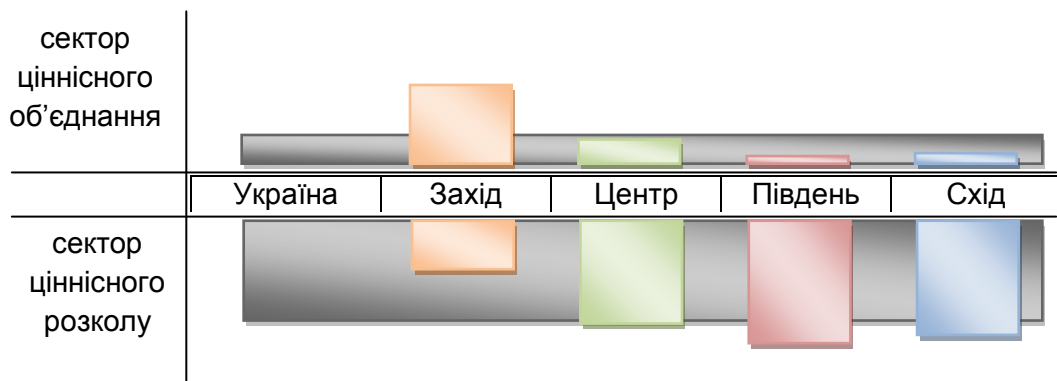

Рис. 4.7. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Законодавче визнання воїнів ОУН-УПА стороною, що воювала за незалежність України з наданням пільг героям війни».

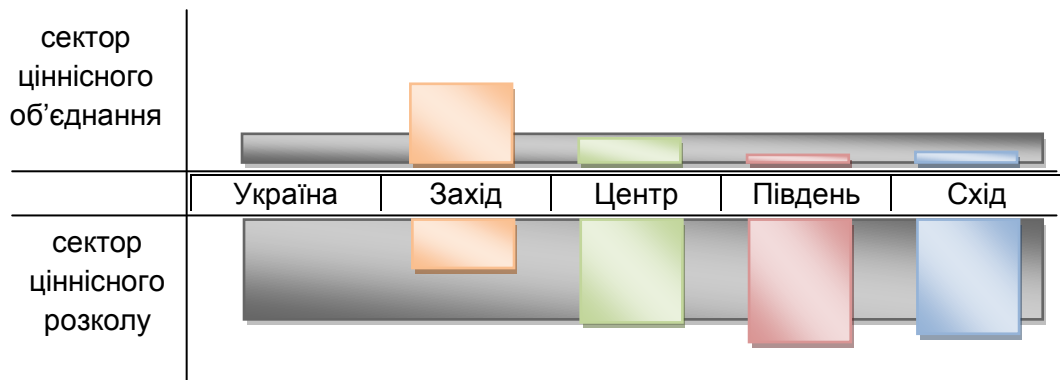

Рис. 4.8. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Створення в Україні музею радянської окупації».

Серед процесів сучасного політичного життя такими, що призводять до роз'єднання суспільства, визнано три. Перше – загальновідоме – намагання вступити до північноатлантичного оборонного союзу. В цьому одностайно переконані представники всіх чотирьох мегарегіонів – відповідно 55,14%, 73,50%, 86,18% та 85,35% респондентів Заходу, Центру, Півдня та Сходу України (див. Рис. 4.9).

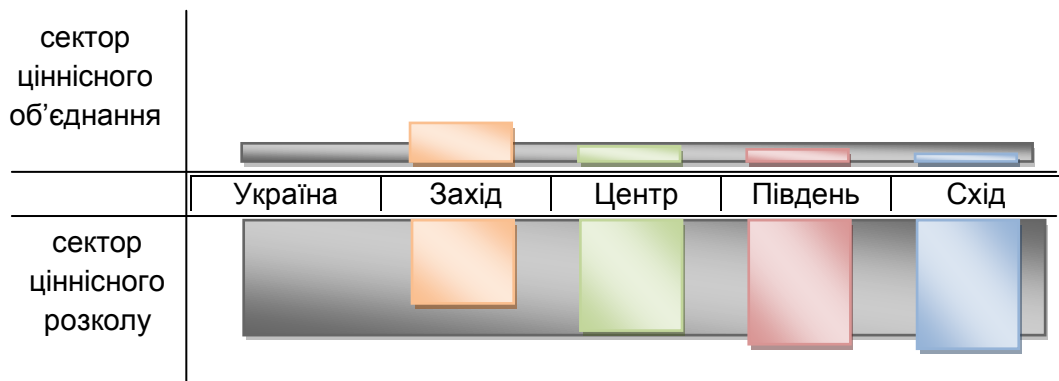

Рис. 4.9. Об'єднувчо-розкольний потенціал цінності «Дії щодо реалізації плану вступу України до НАТО».

Друге можна визнати результатом невиправданих завиСОКИХ сподівань, оскільки відповідно 42,65%, 54,21%, 66,67% та 58,08% експертів Заходу, Центру, Півдня та Сходу назвали «послідовне обстоювання ідеалів Майдану помаранчевими силами з відмовою до вступу у коаліції чи переговори з представниками колишнього злочинного режиму» чинником розколу. Усе ще вірить в об'єднувчу силу Майдану тільки 22,06% громадян на Заході, 18,07% у Центрі, 11,11% на Сході та 5,69% на Півдні нашої країни (див. Рис. 4.10).

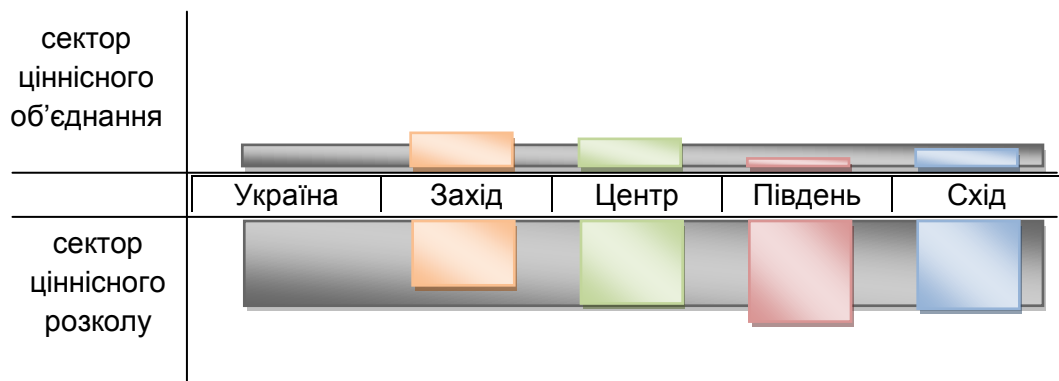

Рис. 4.10. Об'єднувчо-розкольний потенціал цінності «Послідовне обстоювання ідеалів Майдану помаранчевими силами з відмовою до вступу у коаліції чи переговори з представниками колишнього злочинного режиму».

Третє можна назвати «синдромом Сєверодонецька» – надзвичайно політизована ідея федералізму, що понад століття плекалася українськими мислителями від Андрузького та Костомарова до Чорновола, зараз однозначно не сприймається більшістю українців – відповідно 80,15%, 73,28%, 57,72% та 60,61% респондентів Заходу, Центру, Півдня та Сходу України (див. Рис. 4.11).

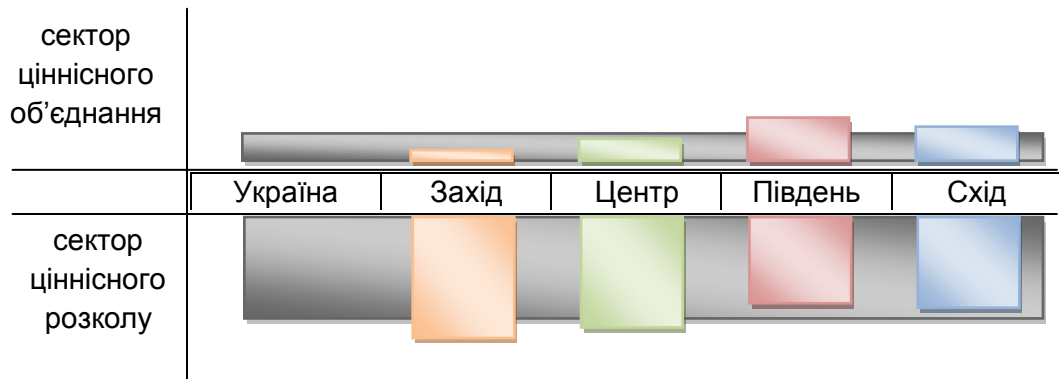

Рис. 4.11. Об'єднано-розколювальний потенціал цінності «Перетворення України на федерацію самодостатніх братніх регіонів».

Узагальнений аналіз результатів дослідження дає підстави говорити про його кореляцію з розробками Стефана Шульмана, який доводить, що в Україні домінує громадянська самоідентифікація над етнічною [275].

Дійсно, серед визначених під час дослідження 9 основних факторів розколу суспільства 6 мають суспільне звучання переважно етнічно-національного забарвлення, тоді як усі без винятку фактори консолідації слід віднести до громадянсько-політичних. Відтак, політичним провідникам України слід пам'ятати, що в ході реалізації державної політики можна або посилювати цивілізаційні розбіжності між Сходом і Заходом (якщо базувати таку політику на факторах розколу), або зменшувати цивілізаційні розбіжності та об'єднувати громадян країни у політичну націю (якщо за основу державної політики взяти фактори консолідації, відмову від нав'язування цінностей, виведення за дужки поточного суспільного дискурсу цінностей, що розколюють суспільство). Це є аксіомою та імперативом для політиків, бо історія переконливо свідчить, що всі демократичні держави «створювалися демократичними методами, іншого шляху просто не існувало. Вони створювалися шляхом переговорів, компромісів та угод» [402, с. 164].

Які ж фактори насправді об'єднують українське суспільство та мають бути взятими на озброєння політикумом?

Насамперед, варто подбати про права людини. Найбільшу єдність позицій експертів викликала вимога проведення реформи судової системи стосовно забезпечення гарантій та захисту прав людини в Україні. Це максимальним фактором консолідації суспільства визнали 83,82% експертів Заходу, 87,35% Центру, 86,18% Півдня та 78,27% Сходу! Цей чинник фігурує як найбільш бажаний серед першої п'ятірки для всіх 4 мегарегіонів (див. Рис. 4.12).

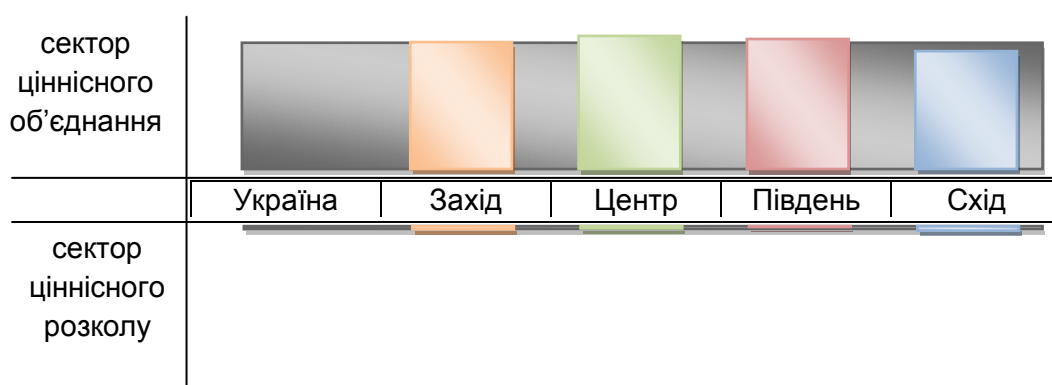

Рис. 4.12. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Реформа судової системи стосовно забезпечення гарантій та захисту прав людини в Україні»

На другому та третьому місцях цілком раціональні політекономічні вимоги значного зниження податкового тиску на малий та середній бізнес з метою стимуляції економіки та в цілому сприяння становленню в Україні середнього класу. Це має консолідувати суспільство на думку відповідно 80,14% та 77,94% експертів Заходу, 85,54% та 89,11% – Центру, 88,53% та 89,43% – Півдня й 72,26% та 79,79% – Сходу (див. Рис. 4.13., 4.14).

У п'ятірці найперших чинників об'єднання й така суто політична вимога, як одночасне зняття недоторканості з Президента, народних депутатів та суддів України (це обрали 78,68% експертів Заходу, 80,12% – Центру, 82,11% – Півдня та 78,28% – Сходу). Очевидно надмірна політизація цього питання викликана використанням його у виборчих кампаніях останніх років по обидва боки виборчих барикад. Причому, якщо блок «Наша Україна-Народна Самооборона» обіцяв зняти недоторканість лише з парламентарів, то регіонали висунули контртезу ліквідації недоторканості як інституту взагалі (див. Рис. 4.15).

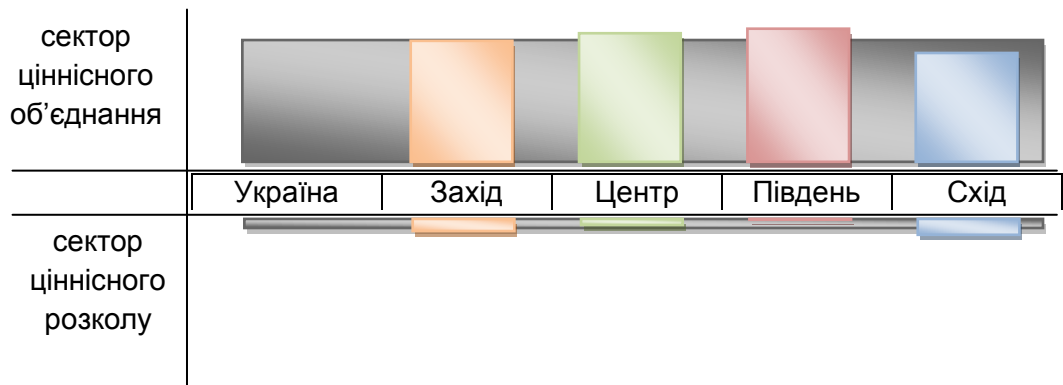

Рис. 4.13. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Значне зниження податкового тиску на малий та середній бізнес з метою стимуляції економіки».

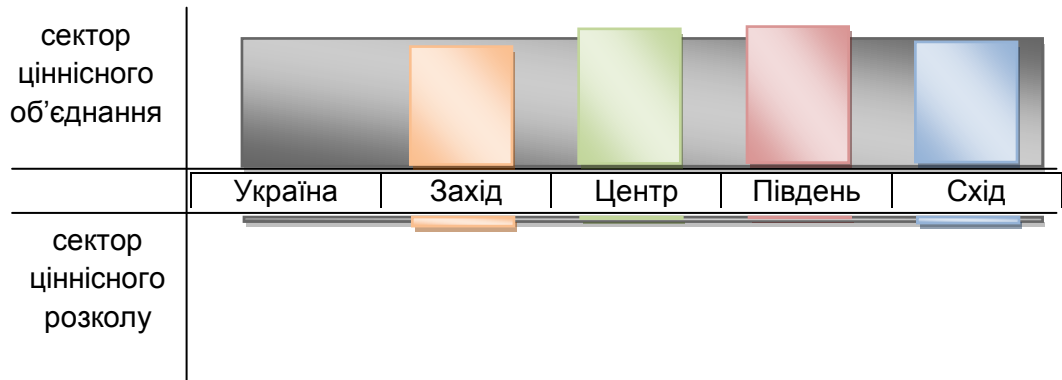

Рис. 4.14. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Сприяння становленню в Україні середнього класу».

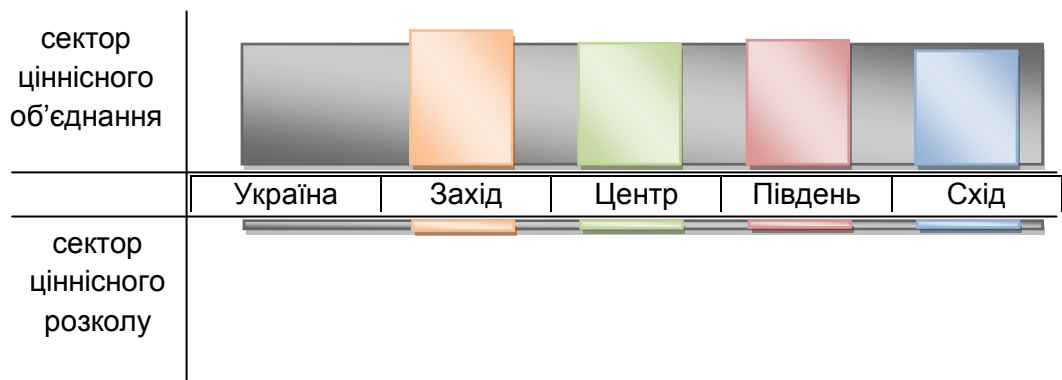

Рис. 4.15. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Однотимове зняття недоторканості з Президента, народних депутатів та суддів України».

Значно менш політизоване та більш раціональне гасло законодавчого закріплення затвердження Верховною Радою України Прем'єр-міністра та персонального складу Кабінету Міністрів України лише за умови прийняття парламентом конкретного та чіткого Плану дій уряду з економічного розвитку України замикає п'ятірку лідерів ціннісного об'єднання. Його підтримали відповідно 69,12% експертів Заходу, 74,09% – Центру, 78,86% – Півдня та 71,12% – Сходу (див. Рис. 4.16).

До речі, останнє є звичайною нормою для демократичних країн. Подібна вимога закріплена в Конституціях більшості європейських країн як засторога від волюнтаризму та сваволі урядовців. І тільки у нас можуть існувати один за одним майже два десятки урядів, що працюють без чіткого плану та затвердженої програми дій.

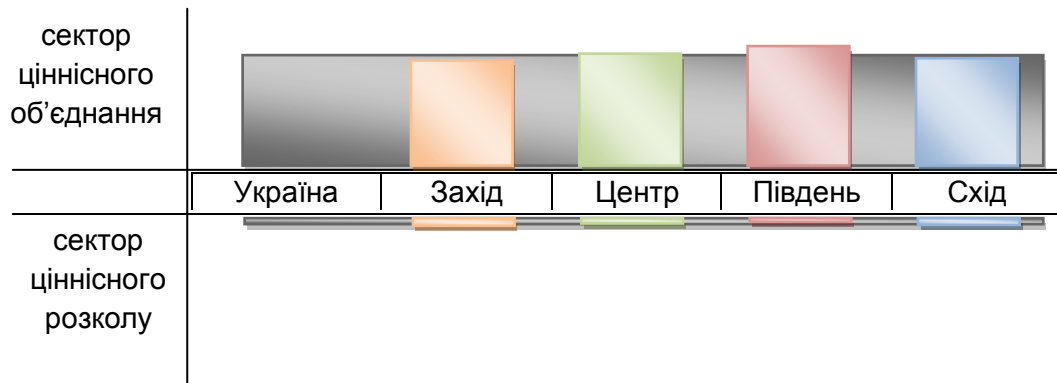

Рис. 4.16. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Законодавче затвердження Кабінету Міністрів України лише за умови прийняття парламентом конкретного й чіткого Плану дій уряду з економічного розвитку».

У ціннісному плані не поділяють політичного романтизму Президента Віктора Ющенка куди більш раціонально вмотивовані українські державні службовці та пересічні громадяни.

Так більшість представників усіх регіонів (49,27% із Заходу, 72,29% з Центру, 81,10% з Півдня та 68,69% зі Сходу) вважають, що задля об'єднання суспільства краще було б замість створення меморіалу Голодомору використати державні кошти на допомогу хворим на СНІД, онкологічні захворювання, туберкульоз тощо (див. рис. 4.17).

Абсолютно позитивними об'єднавчими факторами буде сприйнято в усіх регіонах реальну боротьбу з корупцією в державній владі (особливо у вищих її ешелонах) з показовими судами над корупціонерами; відновлення повної незалежності Конституційного Суду України та безумовне підкорення його рішенням усіх найвищих посадових осіб держави. Так вважають відповідно 87,50% та 67,65% експертів Заходу, 81,93% та 77,11% – Центру, 79,67% та 66,66% – Півдня й 74,75% та 66,07% – Сходу (див. Рис. 4.18).

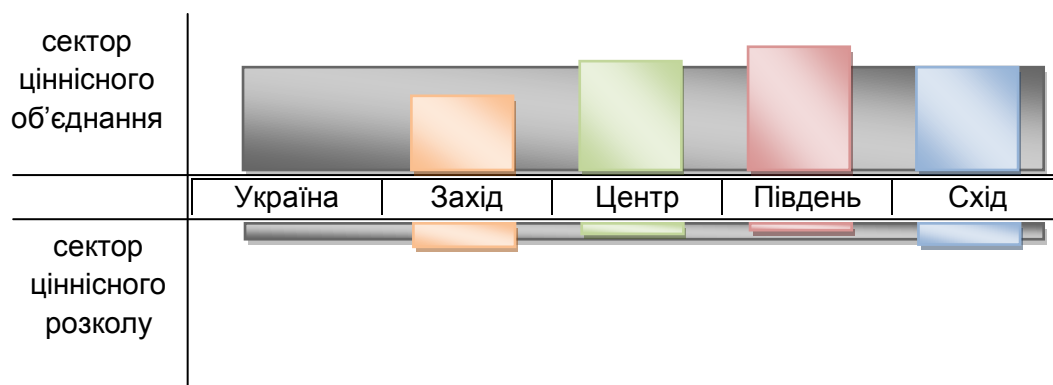

Рис. 4.17. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Замість створення меморіалу Голодомору використання державних коштів на допомогу хворим на СНІД, рак, туберкульоз тощо».

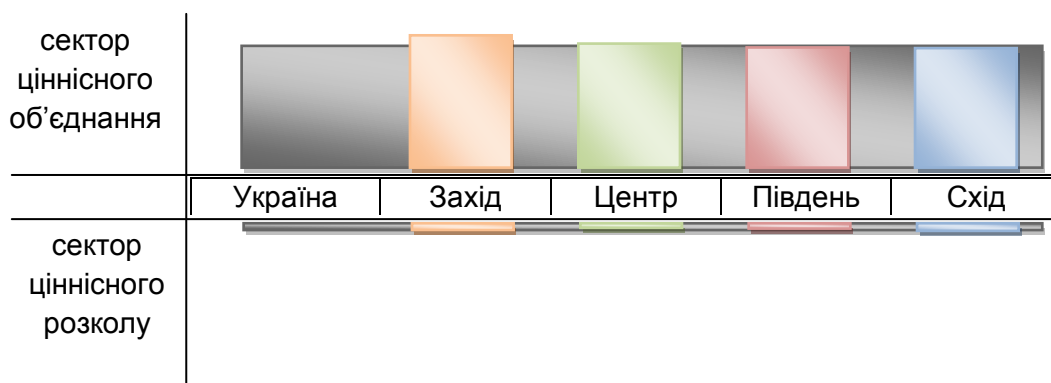

Рис. 4.18. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Реальна боротьба з корупцією в державній владі України з показовими судами над корупціонерами».

У державній економічній політиці суспільство очікує також розробки та реалізації дієвих заходів з посилення конкурентоспроможності національного товаровиробника, в тому числі й за рахунок обмеження імпорту (65,44% підтримки на Заході, 82,53% – в Центрі, 81,30% – на Півдні та 69,70% – на Сході).

Водночас відчувається неоднозначне ставлення українського суспільства до такої вимоги Міжнародного валютного фонду (МВФ), як запровадження повноцінного ринку земель. Принаймні 16,91% експертів Заходу, 21,69% – Центру, 24,40% – Півдня та 32,83% – Сходу вважають, що таке політичне рішення здатне спровокувати посилення роз'єднання українського суспільства (див. Рис. 4.19., 4.20).

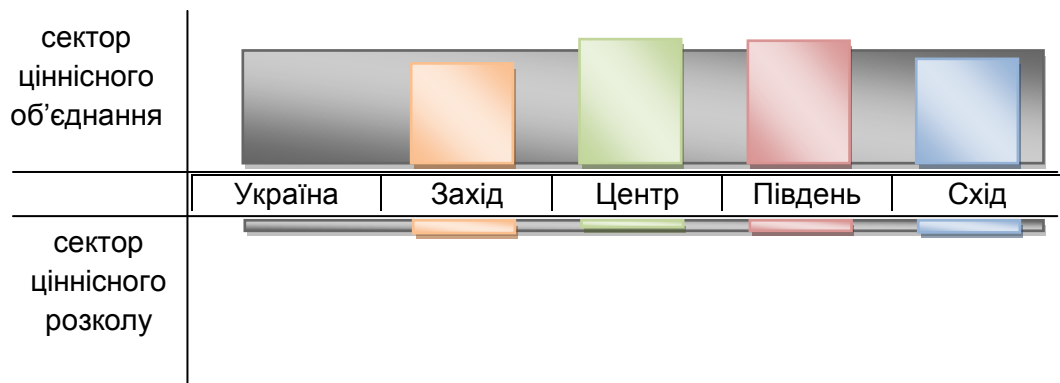

Рис. 4.19. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Розробка та реалізація державою заходів з посилення конкурентоспроможності національного виробника, в т.ч. обмеженням імпорту».

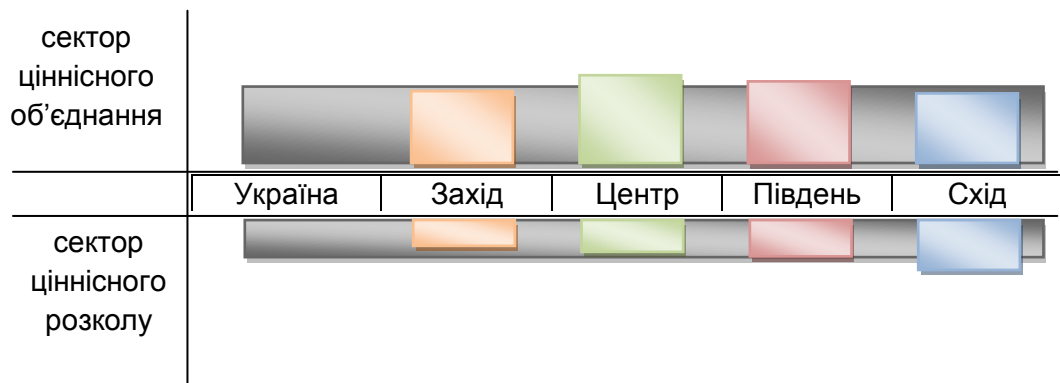

Рис. 4.20. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Запровадження повноцінного ринку землі».

У блоці шляхів політичної та адміністративно-територіальної реформи дещо несподівано першу позицію серед об'єднавчих факторів дещо несподівано посіло повернення до «багатовекторної зовнішньої політики» добросусідства і з Росією, і з Європейським Союзом (нещадно критиковане опозицією за часів Леоніда Кучми). Переконані, що такі дії української держави та уряду здатні консолідувати суспільство, 47,06% громадян на Заході, 76,51% – в Центрі, 74,79% – на Півдні та 74,5% – на Сході (див. Рис. 4.21).

Більше того, в ході дослідження експертам-респондентам було запропоновано з усіх 54 ціннісних чинників обрати для себе три найголовніші, які цей експерт особисто підтримує найбільшою мірою. У результаті для кожного із субрегіонів виокремилася п'ятірка найбільш пріоритетних гасел. Зокрема, таке гасло як повернення до «багатовекторної зовнішньої політики» Центр, Південь та Схід України визначили одним з п'яти пріоритетів національної політики!

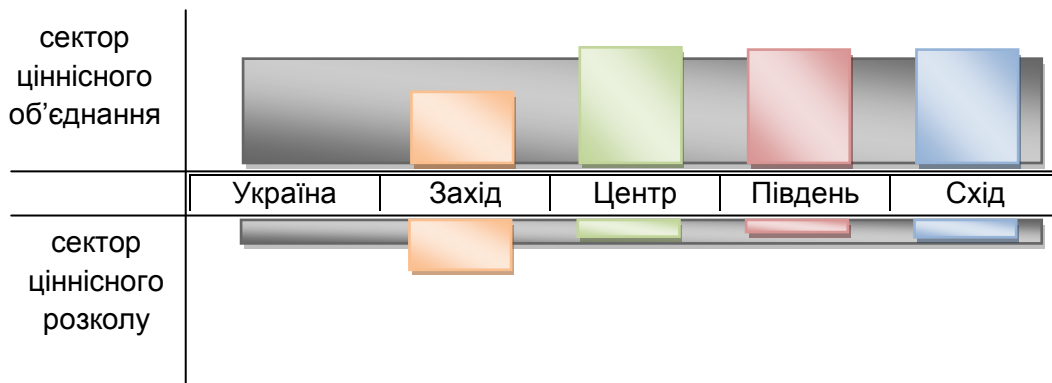

Рис. 4.21. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Повернення до «багатовекторної зовнішньої політики» добросусідства і з Росією, і з ЄС»

У системі цінностей нашого суспільства, що перебуває в стані трансформації (ціннісного зсуву), дивовижним чином переплітаються цінності етатистсько-патерналітичного та демократичного характеру. Це видно із відповідей на запитання щодо ставлення до «зміцнення унітарної централізованої Української держави з сильним політичним Лідером нації» та «децентралізацію української влади, передачу повноважень та ресурсів на місцевий рівень».

Два фактично протилежні з точки зору політико-психологічного співвідношення пріоритетності влади – свободи фактори визнали такими, що сприяють об'єднанню суспільства, майже однаковою більшістю в усіх регіонах держави (підтримано відповідно 68,38% та 49,26% експертами на Заході, 64,46% та 60,85% – в Центрі, 50,85% та 65,86% – на Півдні й 63,63% та 67,68% – на Сході – див. Рис. 4.22., 4.23).

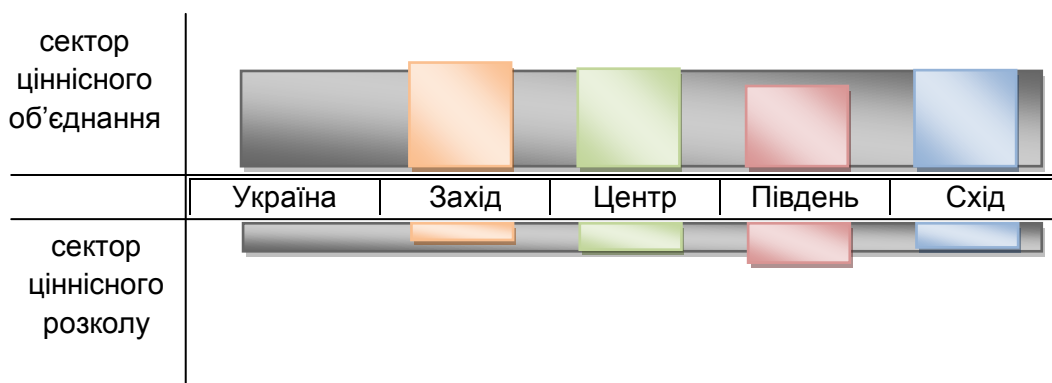

Рис. 4.22. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Зміцнення унітарної централізованої Української держави з сильним політичним Лідером нації»

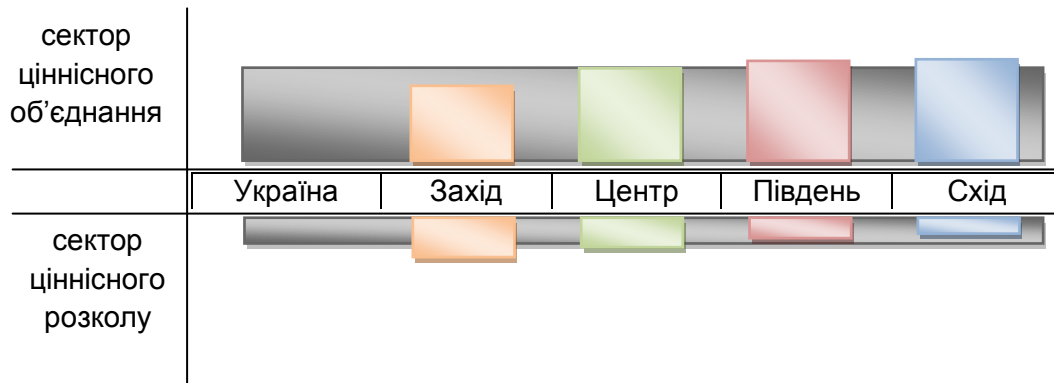

Рис. 4.23. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Децентралізація української влади, передача повноважень та ресурсів на місцевий рівень».

У блоці шляхів розвитку державної служби задля об'єднання суспільства більшістю підтримано заборону державним службовцям займатися політикою (бути членами політичних партій) та обов'язкове подання декларації керівниками державних органів на себе та членів родини не тільки про доходи, але й про витрати (57,08% та 64,72% на Заході, 69,64% та 62,65% у Центрі, 65,04% та 62,60% на Півдні та 58,59% і 61,11% на Сході – див. Рис. 4.24., 4.25).

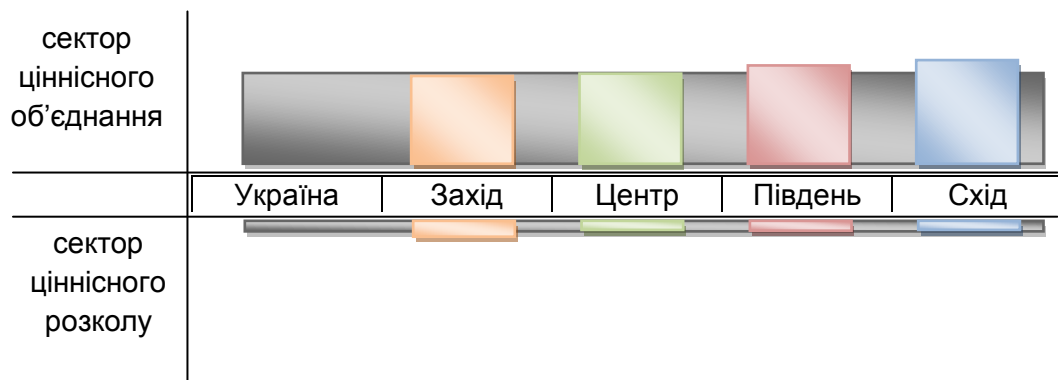

Рис. 4.24. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Заборона державним службовцям займатися політикою (бути членами політичних партій)».

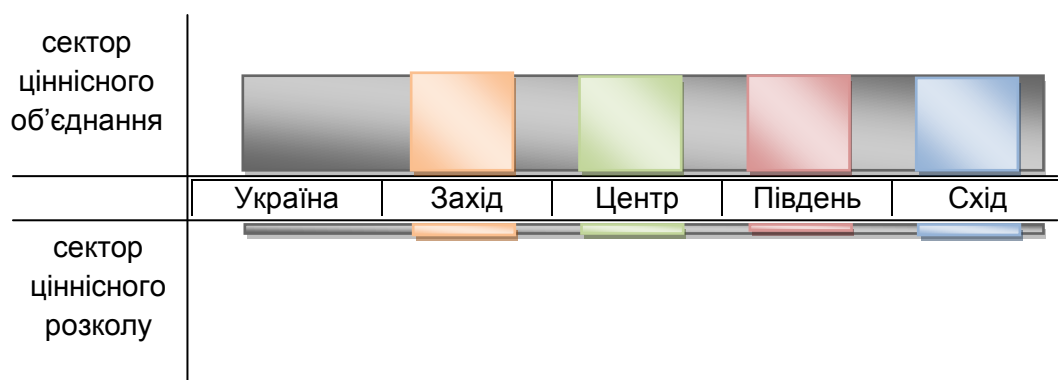

Рис. 4.25. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Обов'язкове запровадження для керівників державних органів подання декларації на себе та членів родини не тільки про доходи, але й про витрати».

Переважно схвально буде сприйнято суспільством й обрання голів державних адміністрацій територіальними громадами України, а разом з ними – і суддів, керівників прокуратури та міліції (це зазначили відповідно 52,94% та 49,33% експертів Заходу, 57,87% та 59,03% – Центру, 53,42% та 61,79% – Півдня і 50,51% та 48,99% – Сходу – див. Рис. 4.26., 4.27.), а також запровадження в Україні відкритого публічного конкурсу на посади державної служби VII–V категорій із залученням незалежних експертів (відповідно 55,89% експертів Заходу, 39,25% – Центру, 56,10%– Півдня та 44,95% – Сходу).

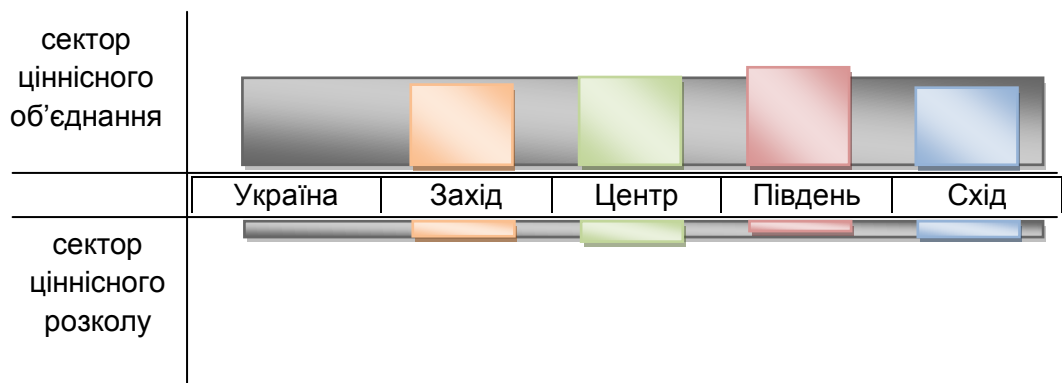

Рис. 4.26. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Обрання голів державних адміністрацій територіальними громадами України».

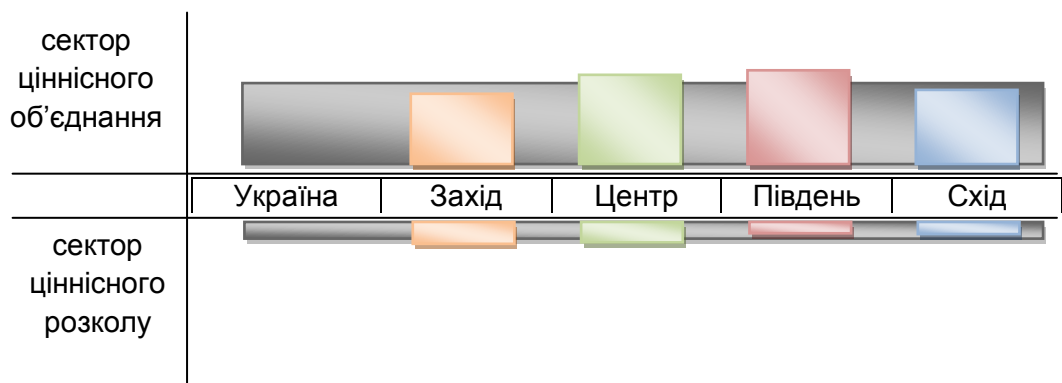

Рис. 4.27. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Обрання суддів, керівників прокуратури та міліції територіальними громадами України».

Дослідження продемонструвало і низький рівень політичної нетерпимості та готовність суспільства до політичних компромісів задля подальшого стабільного розвитку. Так «проведення Круглого столу загальнонаціонального примирення всіма політичними лідерами помаранчевого та синьо-білого політичних таборів» буде однозначно сприйнято консолідуючим фактором 63,24% громадян Заходу, 72,90% – Центру, 70,73% – Півдня та 63,13% – Сходу

(див. Рис. 4.28.), тоді як схильними розцінити подібний пакт еліт чинником розколу в цих регіонах є відповідно лише 8,09%, 3,01%, 5,69% та 9,60% громадян! Зазначимо, що в усіх без винятку регіонах одночасно вдвічі з гаком більше прихильників, аніж противників й утворення Кабінету Міністрів України з представників як біло-синього, так і помаранчевого політичних таборів.

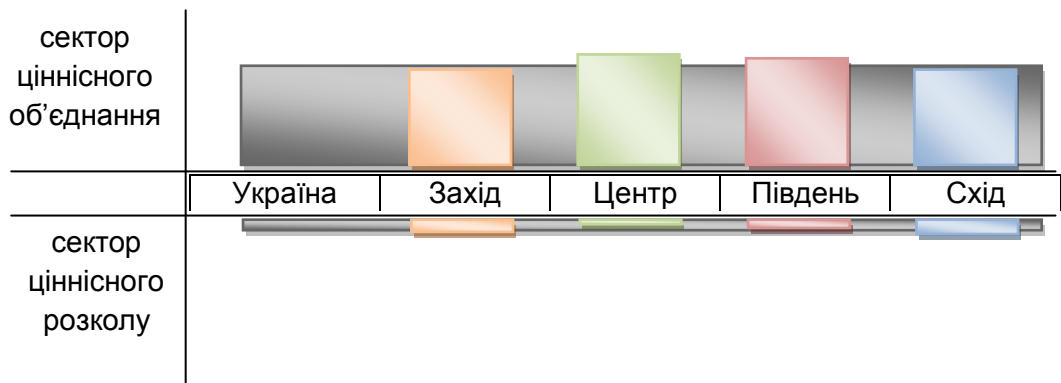

Рис. 4.28. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Проведення Круглого столу загальнонаціонального примирення всіма політичними лідерами таборів».

Про миролюбність українців свідчить і бажання міжнародного та внутрішнього закріплення позаблокового, нейтрального статусу України, яке позитивно сприймуть у Центрі (56,3%), на Півдні (61,79%) та Сході (63,13%). І тільки на Заході нейтралітет не є цінністю, притаманною більшості, – його позитивну роль у консолідації суспільства визнають 39,71% галичан. Проте й негатив у цьому бачать також лише 17,38% мешканців Західного регіону.

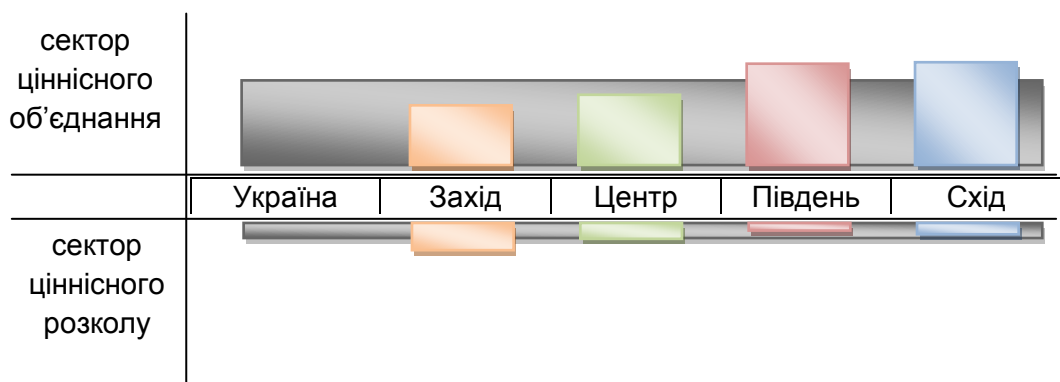

Рис. 4.29. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Міжнародне та внутрішнє закріплення позаблокового, нейтрального статусу України»

Рівень радикалізму українців мала визначити відповідь на запитання «Чи підтримаєте Ви публічно пріоритетне для Вас політичне гасло, якщо його висуватиме представник протилежного вашим поглядам та переконанням політичного табору?» Тільки радикально налаштована людина здатна відмовитися від реалізації власних інтересів лише тому, що їх ініціатором виступають опоненти. Таких громадян серед державних службовців та представників органів місцевого самоврядування в регіонах України практично однакова кількість – 18,38% на Заході, 13,86% – в Центрі, 15,45% – на Півдні й 13,64% – на Сході.

Чи готова політична еліта нашої держави до реального обстоювання європейських демократичних цінностей? Чи є в Україні політичні лідери, державні діячі, здатні об'єднати суспільство? Відповіді на ці запитання мав дати останній блок соціологічного опитування. На жаль, ці відповіді схожі більше на вирок українсько о народу політично неспроможному українському політикуму.

Особливо варто непокоїтися прибічниками біло-блакитного політичного табору, оскільки, окрім Віктора Януковича, суспільство не бачить жодного іншого політика, який би репрезентував інтереси виборців, що симпатизують Партії Регіонів. Але на що може розраховувати партія, якщо у здатність Януковича об'єднати українське суспільство вірить тільки 20,70% громадян на Сході, 9,74% – на Півдні, 13,26% – у Центрі та 5,89% – на Заході (див. Рис. 4.30), тоді як вважають його політичну діяльність такою, що розколює суспільство, на його рідному Сході 41,42% громадян, на Півдні – 41,46%, у Центрі – 43,37; і на Заході – 44,79%?

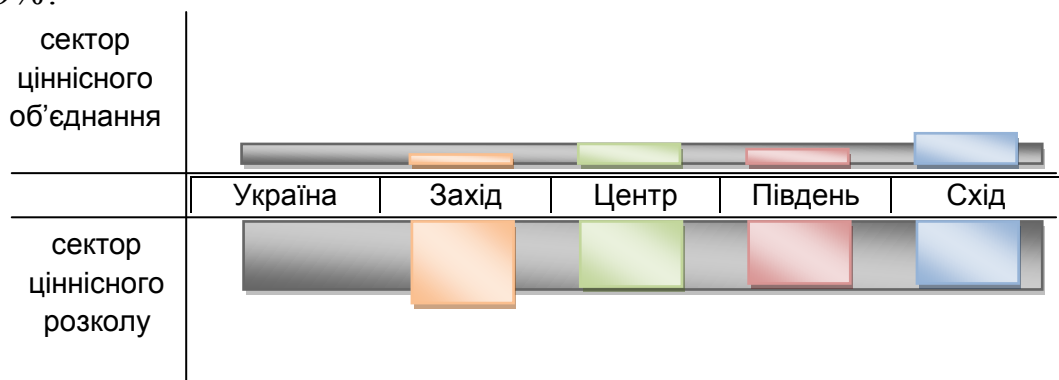

Рис. 4.30. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Віктора Януковича, голови Партії Регіонів».

Усі інші політики, які мають хоч якісь шанси на найвищі виборні посади в державі, вийшли з помаранчевого Майдану. Але суспільна оцінка і їх діяльності є надзвичайно суворою. Чинного Президента Віктора Ющенка визнають здатним до об'єднання суспільства 16,18% експертів Заходу, 10,24% – Центру, мізерних 0,81% – Півдня та 6,57% – Сходу (див. Рис. 4.31), тоді як вважають його політичну діяльність такою, що розколює суспільство, на Заході – 39,71%, у Центрі – 56,62; на Півдні – 65,04% і на Сході – 64,64%!

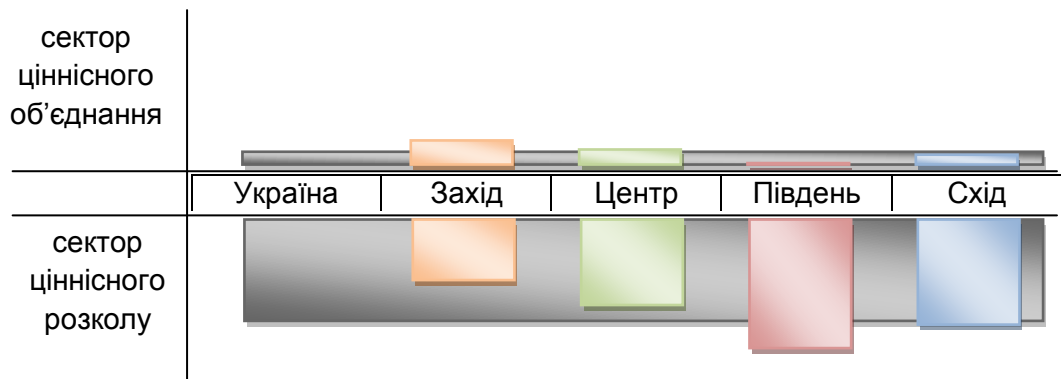

Рис. 4.31. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Віктора Ющенка, Президента України й одночасно лідера НСНУ»

Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко також веде країну до розколу – так вважають 54,41% експертів Заходу, 43,98% – Центру, 56,91% – Півдня та 57,58% – Сходу (див. Рис. 4.32). Прибічників об'єднавчих здатностей «Леді Ю» значно менше – 13,98% на Заході, 25,90% – у Центрі, 5,69% – на Півдні та 11,62 – на Сході.

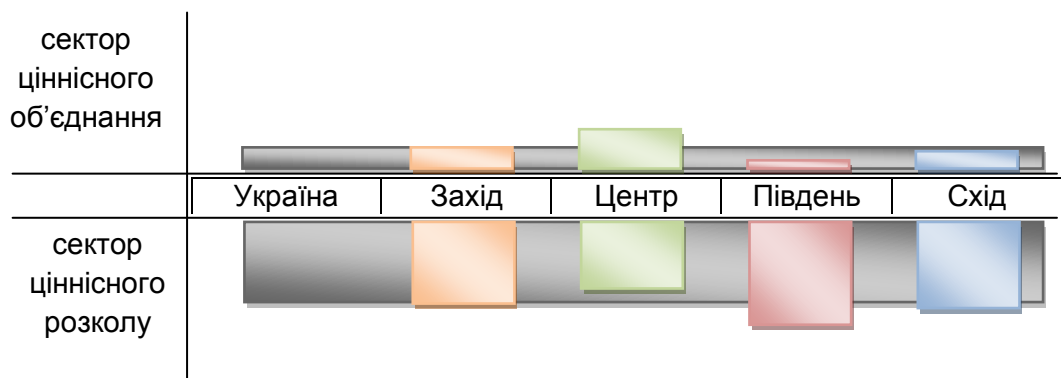

Рис. 4.32. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Юлії Тимошенко, Прем'єр-міністра та одночасно лідера БЮТ»

Політичну діяльність відомого «народного самооборонця» Юрія Луценка розцінюють як таку, що роз'єднує суспільство, 40,44% громадян на Заході,

45,18% – у Центрі, 59,35% – на Півдні та 58,08% – на Сході. Протилежної точки зору дотримуються відповідно 18,38%, 14,46%, 1,62% та 8,59% (див. Рис. 4.33).

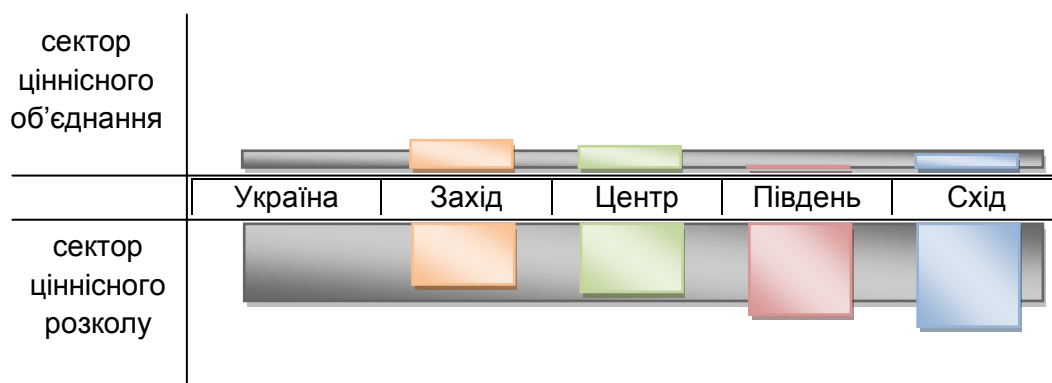

Рис. 4.33. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Юрія Луценка, Міністра внутрішніх справ та одночасно лідера «Народної самооборони»».

З точки зору цінностей європейської демократії насторожують оцінки Олега Тягнибока, голови ВО «Свобода», якого згодні вважати політиком, що об'єднує країну, 23,53% експертів Заходу, 13,25% – Центру, 5,69 – Півдня та 7,59 – Сходу (див. Рис. 4.34). Це свідчить про зростання тенденції до радикалізації суспільства.

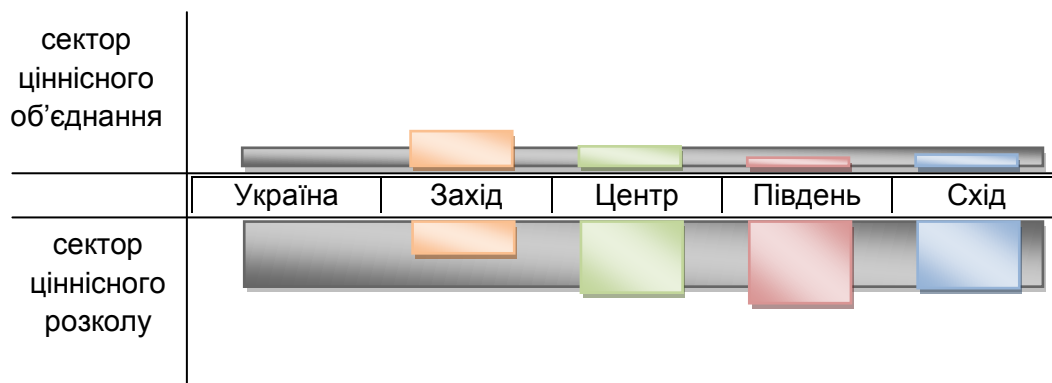

Рис. 4.34. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Олега Тягнибока, голови Всеукраїнського об'єднання «Свобода»».

У традиційно центристській ніші Володимира Литвина можна побачити ще й колишнього Міністра оборони Анатолія Гриценка. Ці два політика мають приблизно однакові оціночні результати, рівномірно розподілені за регіонами та симпатіями і антипатіями – від 10 до 30 відсотків експертів вважають їх діяльність об'єднавчою, та стільки ж дотримуються протилежної думки.

Єдиним політиком, позитивні оцінки діяльності якого в усіх регіонах вдвічі перевищують негативні, є Арсеній Яценюк. У нього найнижчі антирейтинги (13,23% на Заході, 15,66% в Центрі, 18,70% на Півдні та 20,71% на Сході). Щоправда, рівень довіри й до Яценюка не досягає рівня простої більшості – як політика-консолідатора його розцінюють 41,17% експертів на Заході, 41,58% – в Центрі, 36,59% – на Півдні та 38,38% – на Сході (див. Рис. 4.35).

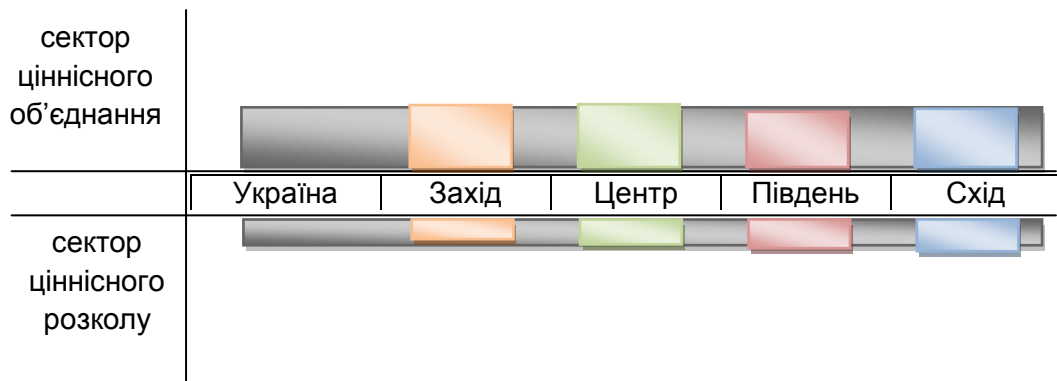

Рис. 4.35. Об'єднавчо-розкольний потенціал цінності «Політична діяльність Арсенія Яценюка лідера «Фронту змін»».

Зведена діаграма політичної спроможності провідних українських політиків до консолідації суспільства не дає великих підстав для оптимізму і залишає сподівання хіба що на нову генерацію політиків (див. Рис. 4.36).

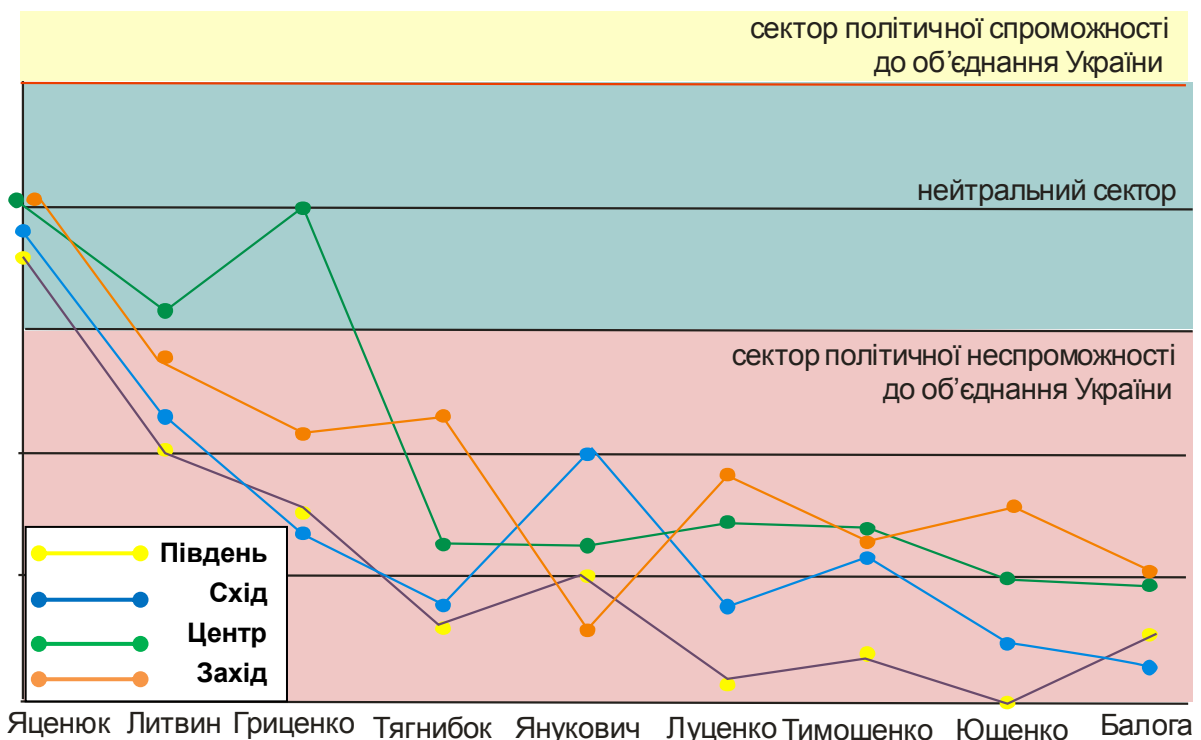

Рис. 4.36. Об'єднавчо-розкольний потенціал українських політиків.

4.5. Геополітика, стратегія та перспективи Української держави в контексті ціннісного «діалогу цивілізацій»

На порозі третього тисячоліття історії об'єктивна закономірність розвитку людства обумовила принципово нову геополітичну ситуацію, коли бурхливе розширення міжнародної торгівлі та інвестицій, усвідомлення екологічних проблем планетарного масштабу, дедалі більший вплив недержавних агентів, насамперед багатонаціональних корпорацій та міжнародних політичних і громадських організацій, спричинили системний політичний зсув, який усе більше впливає на традиційну роль і пріоритети національних держав. Це актуалізує науково-теоретичні пошуки геополітичних перспектив, ролі та місця держави у принципово нових світових геополітичних координатах.

У сучасному світі, що вже виріс з застарілих рамок Вестфальської міжнародної політичної системи, будь-які політичні, соціально-економічні, культурні чи інформаційні процеси в кожній окремій країні неминуче оцінюються на відповідність міжнародній системі цінностей, закріпленій відповідними документами ООН та інших міжнародних організацій.

Серед політичних філософів, представників науки державного управління сьогодні не бракує дослідників такого складного процесу, явища, що в науковому та політичному обігові отримало назву *глобалізації (globalization: від лат. globus – куля, англ. global – всесвітній)* [403, с. 7]. Однак серед десятків науковців лише одиниці – А. Тойнбі, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, З. Бжезинський, К. Гаджієв, Я. Малик, М. Михальченко, С. Переслегін, А. Афонін – намагаються трансцендентально осягнути всю сукупність міжнародних політичних процесів у її найвищому узагальненні (адже, як відомо, велике краще видно з відстані).

Отже спробуємо пройти логічними стежками сучасного філософського розуміння політичного майбуття та відшукати там місце України, що відповідає її історичній місії.

У найбільш узагальненому вигляді ідея глобалізації полягає у дедалі більшому розриві між уявленням про суверенну державу, яка сама визначає

власне майбутнє, та сучасною глобальною економікою і складністю світового суспільства, що зростає у геометричній прогресії так само збільшуючи свій регулюючий вплив на державні суверенітети. Це пояснюється тим, що:

– по-перше, збільшення могутності фінансових ринків і подальша інтенсифікація торгівлі змушує окремі держави здійснювати макроекономічну політику лише в формах, які мають бути схваленими фінансовими ринками. Таким чином, значно зменшується діапазон варіантів політико-економічного вибору, відкритого для урядів;

– по-друге, матеріальна інфраструктура світової економічної взаємодії, насамперед, нові інформаційні технології, системи комунікації та транспорту, сприяють всесвітньому поширенню цінностей, знань та ідей, сприяють міждержавній самоорганізації інститутів громадянського суспільства. У сучасному світі будь-яка держава вже неспроможна повністю контролювати потоки інформації на своїй території;

– по-третє, в інституційному плані, аби не опинитися на узбіччі соціального прогресу, держави вимушені дедалі більшою мірою дотримуватися широкого розмаїття правил, законів і норм, встановлених і закріплених у відповідних документах міжнародною спільнотою, імплементуючи їх у власному політико-правовому полі. Сучасна міжнародна правова система все більше впливає на правові системи окремих держав, сприяє їх нівелюванню (уніфікації).

Хоча усталеного, загальновизначеного поняття глобалізації до цього часу не вироблено, вітчизняні науковці визначають чотири провідних підходи до визначення цієї дефініції:

– по-перше, тлумачення глобалізації як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими частинами світу;

– по-друге, як процесу поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо;

– по-третє, як виникнення спільних для світового співтовариства проблем (економічних, політичних, екологічних тощо);

– по-четверте, як процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, спричинених поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежностей країн і народів [403, с. 7–8].

Короткий оксфордський політичний словник розглядає глобалізацію як універсальний процес чи низку процесів, які породжують розмаїття зв'язків та взаємопов'язаностей, які трансцендують держави та суспільства, що складають сучасну світову систему [83, с. 128].

Глобалізація в сфері політичної філософії здобула свій розвиток у вигляді цивілізаційних теорій, які стверджують, що в сучасному світі відживають класичні ідеології; традиційні для минулих віків економічні, ідеологічні тощо антагонізми поступово втрачають статус домінуючих у політиці, яка все більше перетворюється на засіб утвердження культурних цінностей та цивілізаційних ідентичностей.

Ці обставини призводять до перетворення світового порядку – він будується вже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як це було ще у ХХ сторіччі, а навколо світових цивілізацій (найвідомішими науковими розвідками є «Присмерк Європи» О. Шпенглера, «Осягнення історії» А. Тойнбі та «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» С. Хантінгтона).

Дефініцію «цивілізація» першим ввів у науковий обіг В. Р. Мірабо у 1757 році, і за наступні 250 років її розуміння супроводжувалося істотними змінами. Попервах поняття «цивілізація» вбирає у себе сенси передуючих йому, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. У ХІХ – на початку ХХ ст. його ціннісний зміст поступається місцем різнобічній за сенсом науковій складовій. Нарешті, у ХХ ст. його значення в цілому відновлюється, при цьому накопичений зміст не губиться, а переводиться у приховану, потенційну форму і, за потреби, актуалізується [404, с.11-12].

Систематизуючи історію, Арнольд Тойнбі переконливо довів, що історія людства розвивається не як пряма лінія поступового прогресу, а як циклічно-хвильове співіснування окремих цивілізацій – замкнутих суспільств, в основі

яких лежить релігія та форми її реалізації. Саме найбільш стійкі духовні цінності, сконцентровані в релігійних вченнях є домінуючими не тільки в традиційних патріархальних суспільствах, але й для розвинутих демократій, являють собою «каркас політичної системи» та «дух суспільства». Власне, і сама людська історія «починає свій розбіг не від зародження людини як біологічної істоти, а від початку відчуття людиною часу, занурення її у світ буденно-ціннісних основ життя... а саме життя людини і цілих цивілізацій у “часі-цінностях” – це постійна націленість на самовдосконалення, самообґрунтування, самоствердження, що і стає сенсом життя взагалі» [405, с. 91, 142].

Кожна цивілізація за Тойнбі проходить стадії генезису, росту, надлому та розкладу, виникнення й падіння універсальних держав, всесвітніх церков. Головними висновками теорії А. Тойнбі слід визнати наступне:

- по-перше, генезис цивілізацій вимагає зусиль більше ніж однієї раси;
- по-друге, держави завжди є елементом більшої системи – суспільства і виникають лише після появи суспільства. Саме тому межі цивілізації завжди ширші як у просторі, так і в часі, аніж будь-які національні держави, держави-міста або політичні союзи;
- по-третє, жодна цивілізація не охоплює всього людства й усієї Землі;
- по-четверте, жодна з цивілізацій не є «найкращою» і хоча вони вимушені взаємодіяти між собою, повне злиття їх до «єдності цивілізацій» є неможливим [405].

Подальшого політичного розвитку теорія цивілізацій отримала у дослідженнях Семюела Хантінгтона. Американський політолог доводить, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів.

Учений також ставить під сумнів поширену думку, що торгівля, інвестиції, комунікації тощо створюють передумови для формування єдиної цивілізації. Навпаки, він стверджує, що «люди визначають свою ідентичність за

допомогою того, чим вони не є» [63, с. 93], тобто чим більше людина пізнає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається її захистити.

Останні 300 років домінування Західноєвропейської цивілізації в світовій політиці, на думку політолога, призвели до помилкової думки щодо універсальності й виключної «правильності» західних цінностей для всього людства. Більш того, широкомасштабна ціннісна експансія Заходу, намагання нав'язати людству власний світогляд, інститути та форми політичної діяльності призвели до неминучої зворотної реакції інших цивілізацій, які вимушені захищати свої цінності. При цьому протистояння цивілізацій може відбуватися як в економіко-культурній сфері, так і у вигляді силових конфліктів (військове вторгнення США до Іраку, війна на Балканах, ісламський тероризм тощо).

Взаємодія різних цивілізацій відбувається у формах самоізоляції (відторгнення), вестернізації (асиміляції) та модернізації (осучаснення країни з одночасним збереженням власної національно-культурної унікальності).

Шляхом відторгнення йшли у XIX ст. Китай та Японія, самоізоляція була характерною у XX ст. для СРСР. Зараз очевидно, що такий шлях в умовах глобалізації є хибним і призводить до відставання за всіма життєвими показниками.

Вестернізація передбачає відмову від цілих пластів місцевої культури, що несумісні з демократичними цінностями. Саме таким шляхом з 1920 року йде Туреччина, де за ініціативою К. Ататюрка було проведено кардинальні культурні реформи аж до відмови від класичного арабського алфавіту.

На шляху беззастережної вестернізації є загроза кризи структурного устою та дезінтеграції, які демонструють країни Латинської Америки та Африки, «де запроваджені десятиліттями й століттями європейські принципи і норми способу життя виявилися нежиттєстійкими, і де довелося відроджувати звичні соціальні інститути і норми, щоб забезпечити життєздатність суспільств» [406, с. 26].

Модернізація (або намагання сполучити фундаментальні цінності, досягнення власної культури із західними технологіями і практиками) визнається найбільш успішною стратегією розвитку у XXI сторіччі.

Запровадження модернізації в Японії, Південній Кореї, Сінгапурі, Малайзії та інших країнах дозволило не тільки досить швидко скоротити відставання в економічній сфері (а Японії – навіть вийти у світові економічні лідери), але й змістити військово-політичний та демографічний баланс на свою користь.

Цивілізаційна теорія пояснює особливості політичного процесу в незалежній Україні, що від початку проголосила курс на модернізацію. Адже по Україні (Хантінгтон у своїй роботі приділяє їй як «розколотій країні» значну увагу) пролягає розлом цивілізацій, який спричинила Брестська унія 1596 року. Понад 400 років Лівобережна Україна існувала у складі європейських держав, всотувала у себе державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму і протестантизму. Стільки ж часу жителі Правобережної частини не знали нічого іншого, крім суміші колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців.

Ця цивілізаційна різниця між двома українськими етносами не могла проявитися у тоталітарній сталінській державі, але цілком закономірно виявилася в Україні незалежній (як і в посттоталітарних балканських країнах). Коментуючи ще Президентські вибори в Україні 1994 року, Ян Бжезинський писав у газеті *New York Times*: «ці вибори віддзеркалили й навіть викристалізували розкол між європеїзованими слов'янами в Західній Україні та русько-слов'янським баченням того, на що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури» [407, с. А8]

Президентська виборча кампанія 2004 року засвідчила, що за наступні 10 років цивілізаційний розкол в Україні тільки загострився. На жаль, атмосфера ворожнечі та політичного протистояння в Україні не минула із перемогою Майдану та завершенням виборів Президента, в країні продовжує палати вогонь суспільного розбрату, заповнюючи собою дискусійний майданчик Верховної ради України, прес-конференції, політичні ток-шоу, телевізійну рекламу напередодні нових президентських перегонів 2010 року.

Однак було б дуже спрощено пояснювати розкол українського суспільства лише безпринципністю політиків та «чорним піаром» політехнологів. Корінь проблеми значно глибший. Його давно вже осягнули західні політичні філософи

й аналітики, але й досі не бажає бачити більшість політичної еліти, коли стверджує, мов заклинання: «у нас одна Україна й один український народ».

Якщо ми хочемо щастя своїй Батьківщині, слід не ховатися від проблеми, а вирішувати її. Хоча б услід за Семюелом Хантінгтоном час визнати, що єдина Україна складається з представників щонайменше трьох різних цивілізацій – західної, православно-християнської та ісламської.

Ми всі українці – й у Львові та Ужгороді, й у Луганську та Харкові. Але історично ми виховані на різних духовних цінностях, і саме це неспівпадіння в сутнісних оцінках навколишнього буття, політики, ролі людини і держави є справжньою причиною розбрату в країні, яка лише майстерно використана політтехнологами у боротьбі за владу двох політичних еліт.

У таких умовах необхідно замислитися про саме майбутнє України, про ті очікування українського народу, що пов'язуються з державою, а в найбільш глобальному контексті – про місце України у майбутньому світі. Адже ми маємо обрати подальшу стратегію державотворення лише з двох варіантів: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ від Сходу до Заходу в цілісну державу та здійснення модернізації із збереженням культурної та цивілізаційної самобутності всіх регіонів держави.

Змальовуючи варіанти політичного розвитку для України, Хантінгтон попереджає про небезпеку розколу нашої держави по лінії цивілізаційного розлому в разі загострення цивілізаційних розбіжностей і нездатності обох частин держави до ціннісного компромісу.

Ми прагнемо до європейської родини народів і мусимо собі чесно відповісти на просте запитання: якою мірою наші цінності співпадають з цінностями європейської демократії? Чи зможемо ми відмовитися від тих цінностей, що заважають нашому руху до демократичного суспільства і консолідувати нації, етноси, соціальні групи такої різноманітної України навколо власного європейського вибору?

Слід зазначити, що євроінтеграційні прагнення України сьогодні не викликають заперечень ані у політикумі, ані у більшості громадян. Однак «цінності недостатньо проголосити – їх треба формувати, поширювати, тиражувати, закріплювати в суспільній свідомості, культивувати» [188, с. 57–58]. Тому ці прагнення мають бути підкріплені конкретними діями держави з формування такої національної ідеї, яка однаково підтримувалася б усіма громадянами країни, незалежно від їх місця проживання, мови спілкування та культурно-етнічної приналежності.

Тож спробуємо визначитися з можливими обрисами нової ціннісної системи, запровадження якої шляхом соціалізації та політико-правової освіти дасть змогу повернути українське суспільство на невідворотній шлях демократичного державотворення.

У відповідності до триєдиної сутності людини та її ціннісної системи (про що говорилося в попередніх розділах), феномен цінності також варто розглядати на трьох ієрархічних взаємопов'язаних рівнях:

1. філософські основи буття, або цивілізаційний рівень (ціннісні абсолютні);
2. суспільно-політичний, або державний рівень (універсальні модальності та загально-інструментальні);
3. соціально-психологічний, або індивідуальний рівень (утилітарні та предметно-інструментальні цінності).

Розглядаючи ціннісні абсолютні цивілізаційного рівня, відомий російський політичний філософ С. Переслєгін, вкладає в поняття цивілізації «спосіб взаємодії носіїв розуму з навколишнім середовищем» [408, с. 100], та називає чотири пари бінарно опозиційних ціннісних абсолютів (цінностей найвищого порядку), згідно з якими й відбувається розмежування людських спільнот на цивілізації:

– час (як спрямування на постійний розвиток) – простір (як спрямування на стабільність і непохитність);

– особистість (як пріоритет індивідуалізму) – маса (як пріоритет колективізму);

– раціональне (як царина логіки у розумінні світу) – трансцендентне (як пріоритет інтуїції у розумінні світу);

– духовне (як орієнтація на культурне збагачення) – матеріальне (як орієнтація на матеріальне збагачення) [там само, с. 101].

Ці абсолютні принципово не можуть бути поєднані в рамках ухвалення будь-якого рішення – раціонального управлінського чи емоційного психічного. Саме на цих абсолютних поставали світові релігії та держави, з яких виростили цивілізації.

У цьому поділі дещо дискусійним виглядає виокремлення останніх двох пар бінарних опозицій, які, на нашу думку, являють собою, скоріше, один ціннісний абсолют, просто окреслений різними поняттями – адже спрямування на матеріальне збагачення саме і передбачає раціональне мислення, тоді як духовність вимагає трансцендентності. Отже, можемо по аналогії з наведеною у перших розділах тривимірною ціннісною системою людини, змодельовати тривимірне ціннісне поле існування сучасних цивілізацій (див. Рис. 4.37).

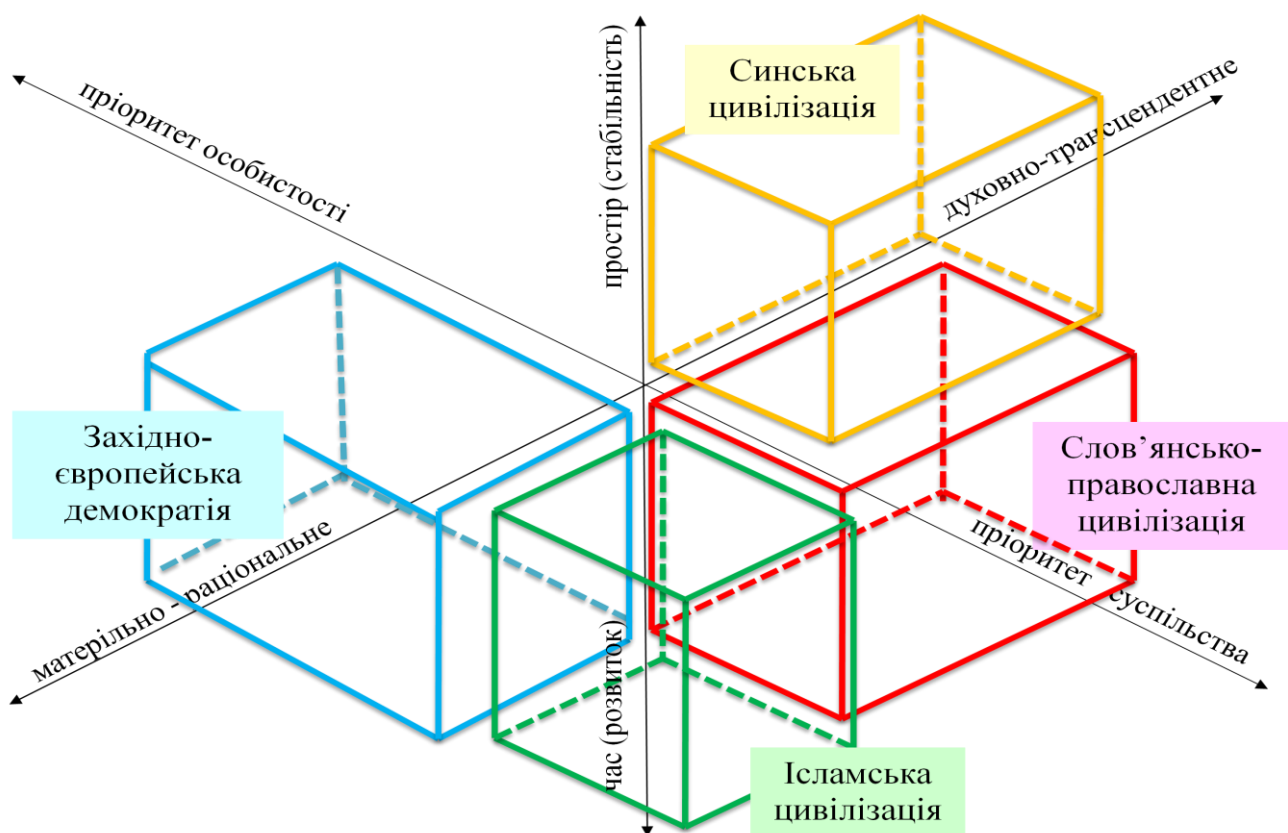

Рис. 4.37. Провідні сучасні цивілізації у просторі ціннісних абсолютів

Ціннісні абсолюти детермінують розуміння та сутність усіх інших цінностей – від універсальних модальностей до утилітарних. Саме в цьому криється різночитання представниками різних цивілізацій, здавалося б, одних і тих самих базових цінностей (універсальних модальностей), що лежать у підвалинах державно-владних відносин. Зокрема, численні непорозуміння та розбіжності владних відносин у різних політичних режимах, що сповідують, здавалося б, одні й ті самі ціннісні принципи, криються в тому, що ми ніяк не можемо збагнути, що в ті самі наукові політичні категорії «свободи», «законності», «блага», «рівності», «справедливість» тощо людина протестантської цивілізації у відповідності до власних абсолютів вкладає зовсім інший зміст, аніж людина православної, мусульманської чи конфуціанської цивілізації!

Наприклад, універсальна цінність «свобода» має принципово різну інтерпретацію (сприйняття) в цивілізаційних системах, де ціннісними абсолютами є індивідуалізм та колективізм.

Так для першого (за класичним визначенням Енгельса) свобода – це є усвідомлена необхідність і право на індивідуальну свободу інших, для других – це повна вольниця, російський бунт – «лютий та безпощадний».

Братерство для першої системи є солідаризмом, партнерською взаємодією, для другої – самопожертвою, нехтуванням інтересами одиниці заради щастя всіх.

Під час циклічно-хвильового розвитку суспільства ціннісні абсолюти залишаються непохитними, а «ціннісному зсуву» підлягають детерміновані ними універсальні модальності та інструментальні цінності другого рівня як «нове прочитання» базових абсолютів, що лежать у підґрунті існування цього суспільства.

У свою чергу, особливості прочитання «культурного коду» таких універсальних модальностей, як «соціальна справедливість», «свобода», «рівність» тощо детермінують собою унікальні особливості владних відносин, політичних інститутів та практик здійснення політики для кожного із суспільств та держав, використання ними тих або інших інструментальних цінностей.

Саме тому в одному суспільстві навіть невеличкий моральний проступок політика майже автоматично призводить до його добровільної відставки, а в іншому – навіть кримінальний злочин не заважає політику залишатися у владному кріслі.

Тому для України принципово важливим є конструювання такої нової ціннісної системи, яка б, відображаючи цінності більшості наших співгромадян, одночасно була максимально наближеною до європейських норм і стандартів.

Оскільки демократичне державотворення, як зазначалося у попередніх розділах, вимагає демократичної консолідації нації, нам, насамперед, слід вивести за поле політичного дискурсу ті ціннісні теми, що роз'єднують суспільство.

Як наголошував Джон Роулз, для демократичного суспільства це є звичайна практика, коли «в умовах розумного плюралізму ліберальна думка має позбавити політичну програму тих питань, що викликають найбільший розбрат та здатні підірвати основи соціального співробітництва» [409, с. 73]. Це можна зробити тільки шляхом політичних домовленостей серед провідних політичних сил і лідерів, наприклад, щодо п'ятирічного мораторію на публічне обговорення таких тем. Як показало проведене пілотне дослідження, насправді таких тем (їх перелік наведено в Додатку А) небагато (див. Рис. 4.38).

Як видно з діаграми, на переконання представників всіх регіонів України дві теми є абсолютно недопустимими в політичному діалозі. Це – «Дії щодо реалізації плану вступу України до НАТО» (на рисунку позначено як «тема 5») та «Перетворення України на федерацію самодостатніх братніх регіонів» (тема 13). У зоні тотального розколу (на переконання експертів трьох субрегіонів) та частково ризику розколу (на думку експертів Західного регіону) перебувають ще чотири теми. Це «Законодавче визнання воїнів ОУН-УПА стороною, що воювала за незалежність України з наданням пільг героям війни», «Створення в Україні музею радянської окупації» та «Нагородження (посмертне) Р. Шухевича та С. Бандери званням Героя України».

Очевидно, що й ці теми мають бути закритими для використання в публічній політиці.

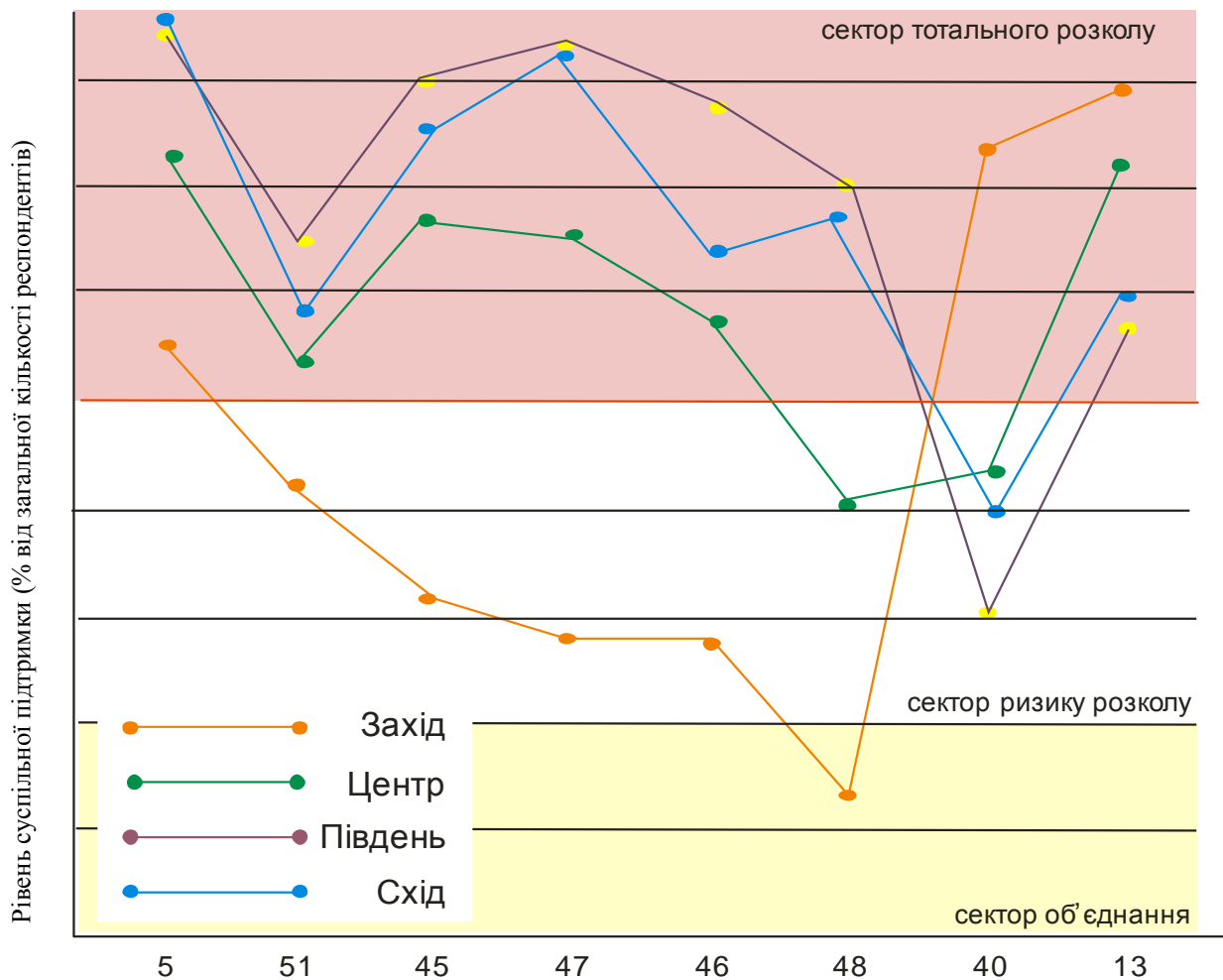

Рис. 4.38. Діаграма субрегіонального визначення цінностей та тем, що розколюють українське суспільство.

Нарешті, ще дві теми створюють реальну загрозу демократичній консолідації українського народу – «Цілеспрямована державна політика формування національної ідентичності на уроках Крут, Голодомору та інших трагічних подій національної історії України» та «Надання російській мові статусу регіональної в окремих регіонах».

Аналіз тем розколу дозволяє говорити, що українське суспільство (на відміну від багатьох українських політиків) консолідується переважно на громадянській платформі самоідентифікації. Отже, вже переросло «дитячу хворобу демократії» – націоналізм, який Ш. Авінері вважає спадкоємцем комунізму, що і дозволяє говорити про відхилення сучасного розвитку, а не про модернізаційний процес у напрямку демократії [410, с. 30–33]. На думку Ш. Авінері, посткомуністичні держави живуть у дисонансі з часом, тому що для них є притаманним поєднання високої індустрії із слабкістю ринка, високої

політизованості – з відсутністю досвіду демократичної мобілізації, схильності до націоналізму з його войовничим недемократизмом стосовно інших етнічних груп і народів.

Напротивагу Авінері інший відомий політичний філософ Джон Шварцмантель не відкидає націоналізм, а говорить про його певну трансформацію з «етнічного» до «громадянського». На його думку, сучасний формат «громадянського націоналізму» містить в собі бачення нації як переважно політичного утворення, а не спільноти, сформованої за ознаками походження та народження. Тому для молодих демократій Дж. Шварцмантель пропонує «відмовившись від доволі небезпечної форми етнічного націоналізму, яку в будь-якому разі неможливо реалізувати в сучасному мультикультурному суспільстві, ми отримуємо оновлений громадянський націоналізм, який можна назвати «конституційним патріотизмом». В такому разі, під нацією ми розумітимемо сукупність всіх тих, хто володіє рівними політичними правами й приймає всі процедури та обов'язки, визначені Конституцією відповідної держави [368, с. 158, 173].

Українська дійсність свідчить про наявність оптимістичних підстав формування нового українського націоналізму (національної ідеї) саме на громадянських цінностях, адже проведене дослідження розкрило досить велику кількість цінностей громадянсько-демократичного характеру, які повною мірою позитивно підтримуються мешканцями всіх регіонів України (див. Рис. 4. 39). Зокрема, такими, що підтримані абсолютною більшістю експертів та визнані ними пріоритетними, є наступні:

- реформа судової системи у напрямку забезпечення гарантій та захисту прав людини в Україні (тема 19);
- одночасне зняття недоторканості з Президента, народних депутатів та суддів України (тема 23);
- сприяння становленню в Україні середнього класу (тема 32);
- замість створення меморіалу Голодомору – використання державних коштів на вирішення нагальних проблем суспільства (допомогу хворим на СНІД, рак, туберкульоз тощо) (тема 49);

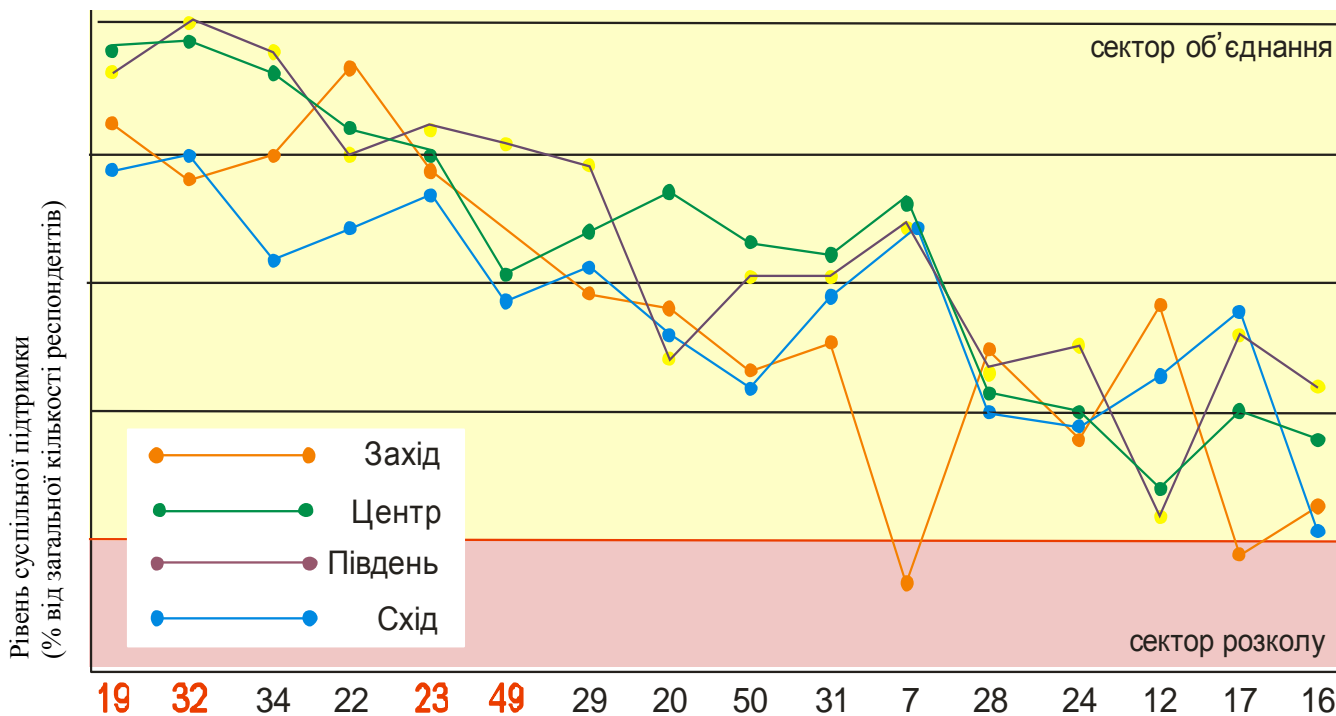

Рис. 4.39. Цінності, що об'єднують Україну.

Безумовною підтримкою в усіх без винятку регіонах є такі ціннісні вимоги до здійснення державної політики в Україні:

- значне зниження податкового тиску на малий та середній бізнес з метою стимуляції економіки (тема 34);

- реальна боротьба з корупцією в державній владі України з показовими судами над корупціонерами (тема 22);

- законодавче затвердження Кабінету Міністрів лише за умови прийняття парламентом конкретного й чіткого Плану дій уряду з економічного розвитку України (тема 29);

- відновлення повної незалежності Конституційного Суду України, безумовне підкорення його рішенням всіх найвищих посадових осіб держави (тема 20);

- проведення Круглого столу загальнонаціонального примирення всіма політичними лідерами помаранчевого та синьо-білого політичних таборів (тема 50);

- розробка та реалізація державою заходів з посилення конкурентоспроможності національного виробника, у тому числі обмеженням імпорту (тема 31);

– обов’язкове запровадження для керівників державних установ подання декларації на себе та членів родини не тільки про доходи, але й про витрати (тема 28);

– заборона державним службовцям займатися політикою (бути членами політичних партій) (тема 24);

– зміцнення унітарної централізованої Української держави з сильним політичним Лідером нації (тема 12);

– ліквідація обласних і районних державних адміністрацій в Україні з одночасним утворенням виконкомів місцевих рад (тема 15).

Окремо слід зазначити дві теми, підтримка переважної більшості яких спостерігається в трьох субрегіонах, і частково в Західному:

– децентралізація української влади, передача повноважень та ресурсів на місцевий рівень(тема 7);

– повернення до «багатовекторної зовнішньої політики» добросусідства і з Росією, і з ЄС (тема 17).

Отже, в суспільстві є готовність до демократичної консолідації, але не на тих принципах, які б хотіли окремі наші провідні політики та політичні сили. Відтак демократичне державотворення вимагає своїх провідників – нових політиків, нову генерацію політичної еліти, здатну реально об’єднати українське суспільство.

Як продемонструвало проведене дослідження, для цього є широка соціальна база, є широкий перелік громадсько-політичних цінностей, що однаково позитивно сприймаються переважною більшістю громадян як у цілому по Україні, так в кожному з її регіонів. Саме ці політичні гасла та дії і мають стати основою об’єднавчої державної політики та складовими програми політика, який дійсно прагне до консолідації українського народу.

Ми маємо відповісти на виклик історії й досягнути, що не можна вибороти щастя для України в протистоянні українців з українцями. Коли в підґрунті цивілізаційного розколу України лежать духовні цінності, то й національна ідея має ґрунтуватися на пріоритеті тих духовних цінностей, які однаково поділяють у різних самобутніх куточках нашої різнобарвної країни.

Ми маємо згуртувати суспільство навколо цінностей об'єднуючих та знайти мужність кожному політичному лідеру, кожній партії, кожному громадянину поступитися часткою тих вимог, які ще не знайшли загальнонаціонального компромісу. Для цього необхідно зробити головним стрижнем державної політики не політичне протистояння та непоступність принципів, а консенсус.

Ми маємо забезпечити перехід до домінування духовних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної політики, високого професіоналізму та відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині.

Духовне відродження політичної нації як державна ідеологія «громадянського націоналізму», як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні та прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини. Саме громадянин, «пересічний українець» має стати в центрі державної політики і бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання його потенціалу повинно стати головною метою діяльності органів державної влади.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати чесну та професійну владу з високим ступенем політичної відповідальності. Серед цих суспільних цінностей – повне очищення від корупції, створення таких «правил гри», що сприяють детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання. Адже, як зауважив американський президент Рональд Рейган: «Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд» [411, с. 18]

Усе це ми з вами не надто давно чули. Саме такі цінності сприйняли всім серцем і вимагали на грудневому морозі тисячі чесних українців на київському Майдані. Вони, самі того не усвідомлюючи, прагнули духовного відродження

для держави і суспільства. Тому й повірили в «помаранчеві ідеали» і вистояли проти брутальної адміністративної сваволі! Однак, виявилось, що одних красивих декларацій духовних принципів ще замало. Виявляється, недостатньо декларувати цінності демократії, слід їх суворо дотримуватися в політичній та державно-управлінській практиці, насамперед, державним лідерам та самій політичній еліті нації.

Створення та закріплення суспільних цінностей завжди було прерогативою політичної еліти. І сьогодні головне Боже призначення політичної еліти України полягає у створенні нової об'єднавчої національної системи політичних поглядів, які б відповідали прагненням кожного українця, незалежно від місця його проживання, політичних поглядів чи мови спілкування. Це є головним національним інтересом, якщо хочете – історичною місією України: пошук та розробка нової системи цінностей, впровадження ідей духовності у суспільство, владу, свідомість громадян, формування нової політичної еліти держави на засадах духовності, патріотизму та служіння Україні. Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на «пошуку ворога», і перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивуваці справжнього патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства.

На часі нові президентські вибори. Ці рядки можна сприймати як підказку майбутнім кандидатам. Ті, для кого найважливішим є за будь-яку ціну сісти в омріяне крісло Президента, звичайно, знайдуть тисячі причин не погодитися з такими висновками, адже на технології розколу значно легше заганяти електорат на виборчі дільниці під войовничі прапори. Ті ж, для кого найвища посада в країні не самоціль, а тільки засіб об'єднати українське суспільство, зробити життя в цій країні кращим – переконаний – прислухаються до порад науковців та експертів, у руках яких ключі від реального державного управління на місцях, ключі від справжніх, а не намальованих політтехнологіями ціннісних пріоритетів українців.

A rectangular scroll of aged, yellowish-brown parchment with dark brown, slightly frayed edges. The scroll is unrolled, showing a central white area where text is written. The word "ВИСНОВКИ" is written in the center in a bold, black, sans-serif font. The scroll is set against a plain white background.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження пропонує один з можливих варіантів вирішення важливої наукової та політико-прикладної проблеми – розбудови в Україні демократичного державно-політичного режиму та входження нашої держави до кола демократичних країн світу. Використання методології аксіологічно-компаративного та циклічно-хвильового підходів дозволило зробити наступні висновки:

1. Людина у ноосферному дискурсі є істотою біологічною, соціальною та політичною. Природні інстинкти, усвідомлені як потреби та інтереси, спонукають її до постійного пошуку ресурсів життєдіяльності – утилітарних, комунікаційних та духовних. Дефіцитність цих ресурсів обумовлює появу феномену цінності, а необхідність для виживання біологічного виду справедливого розподілу наявних у соціумі ресурсів життєдіяльності формує відповідну управлінську функцію. Таким чином цінності виступають одночасно джерелом інституювання влади й держави та механізмом стратегічного цілепокладання сенсу та розвитку державно організованого життя суспільства.

2. Сукупність цінностей індивіда складається в стійкий архетип як ціннісну систему, домінування певних архетипів суспільства обумовлює формування ціннісної системи суспільства, що інституюється у формі політичної культури. Найбільш стисло та ємко сконцентровані цінності-цілі розвитку відповідного суспільства становлять його національну ідею, яка виступає надихаючим фактором та потужним двигуном поступального розвитку держави.

3. Політичний світ неможливий без опори на стійку систему суспільно-політичних цінностей, які виступають загальнообов'язковими нормами суспільного існування, формують із сукупності індивідів (самодостатніх громадян) цілісну і взаємозалежну соціальну систему суспільства. Їх винятковість полягає в тому, що саме цінності стають підвалинами інституціоналізації і легітимації влади, надають державно-політичному режиму ознак стабільності, зумовлюють характер владних відносин і соціальної комунікації в суспільстві.

4. Державна влада як управлінська функція зі здобуття та розподілу ресурсів життєдіяльності суспільства виступає механізмом задоволення потреб та інтересів громадян у відповідних ресурсах-цінностях. У сучасному розумінні механізм державного управління є системною інституцією (структур), послідовних дій, форм, станів і процесів у державі, що має за мету реалізацію інтересів і потреб людей засобами державного впливу та регулювання суспільної життєдіяльності на основі усталених суспільних цінностей.

5. Суспільно-історичний та соціально-політичний розвиток має циклічно-хвильовий характер, за якого суспільні відносини регулюють традиційні цінності як скелет державної конструкції – з часом відбувається зародження нових цінностей як відповідь на ускладнення навколишнього світу, що призводить до «збоїв» у роботі державного механізму та наростання боротьби нових цінностей зі старими – кризовий стан завершується катаклізмом ціннісного зсуву, коли місце традиційних цінностей у підмурку держави посідають модерні – останні поступово перетворюються на нові традиційні цінності, що тримають на собі скелет державної конструкції, – що з новими викликами історії застарівають і призводять до зародження новітніх цінностей як відповідь на нове ускладнення навколишнього світу.

6. Особливості, форми та методи державного управління, владних відносин у суспільстві в цілому характеризують притаманну відповідній політичній системі її динамічну складову – політичний режим як відповідний механізм функціонування держави, практично-політичної реалізації цілей-цінностей суспільства. Залежно від домінанти взаємодії влади і громадянського суспільства у визначенні рівня пріоритетності базових фундаментальних цінностей діалектичної опозиції «влада – свобода» формується політичний режим. Він може бути тоталітарним, автократичним, демократичним, анархічним та уособленим у досить великій кількості перехідних між ними типів.

7. У формуванні демократії принципову роль відіграє громадянська (демократична) політична культура, притаманна громадянському суспільству. Без розвинутого громадянського суспільства немає і демократії, оскільки

демократичний режим повинен виражати і відображати інтереси громадянського суспільства. Сучасна демократія функціонує у форматі двох режимів – народно-демократичному та ліберально-демократичному, де перший у ціннісному вимірі націлений на згоду більшості, а другий – на особистість як головного виразника інтересів і цілей суспільства.

8. Найбільше цінностям, інтересам та потребам людини відповідає демократичний режим. Глобальним політичним трендом сучасності є перехід недемократичних держав до демократії, відомий як модернізація, демократичний транзит або демократизація. Аналіз відповідності політичної системи України ідеальній моделі Алгоритму демократії свідчить про конституційно закріплену систему тотальної безвідповідальності української влади та принципову недієвість системи стримування та противаг, що обумовлює «дефектність» українського державно-владного режиму.

9. Демократичний транзит як форма демократизації державного управління для України передбачає такий тип політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки головною метою ставить інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів не виходячи при цьому за межі існуючого правового поля. З розглянутих теорій та концепцій демократичного транзиту сучасній Україні найбільш притаманною є консервативна «етатистська» модель.

10. Усі теорії демократичного державотворення як процесу набуття сучасних демократичних рис політичною системою та державно-політичним режимом базуються на обов'язковій передумові ціннісного єднання суспільства – демократичної консолідації, що виступає ціннісним базисом демократичного державотворення та каталізатором демократичного транзиту. Сучасна Україна найбільше потребує ціннісного єднання, оскільки за цивілізаційного підходу є «розірваною країною», внаслідок того, що понад 400 років Лівобережна Україна існувала у складі європейських держав, всотуючи у себе державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму й протестантизму. Стільки ж часу жителі Правобережної частини не знали нічого іншого крім суміші колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців.

11. Проведене дослідження продемонструвало як реальну наявність ціннісної бази для демократичної консолідації, так і присутні в полі публічного дискурсу цінності розколу. У своїй переважній більшості цінності розколу мають національно-етнічний окрас, а цінності консолідації – громадянсько-політичний. Відтак у відповідності до сучасних теорій демократизації ціннісна консолідація українського народу має відбуватися саме на базі громадянсько-політичної самоідентифікації та відмови (мораторію) від використання в публічному дискурсі тем-цінностей розкольного характеру.

12. З огляду на отримані результати, нагальне завдання української держави полягає у формуванні державної політики, спрямованої на створення нової об'єднавчої національної ціннісної системи, яка б відповідала прагненням кожного українця, незалежно від місця його проживання, політичних поглядів чи мови спілкування. Для цього слід відмовитися від використання соціальних політичних технологій, побудованих на «пошуку ворога», і перейти до політико-правової просвіти, модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивуванні справжнього патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого демократичного розвитку українського суспільства.

ДОДАТОК А
ПЕРЕЛІК ЦІННОСТЕЙ (ТЕМ)
ЕКСПЕРТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ
ЩОДО ФАКТОРІВ ОБ'ЄДНАННЯ ТА РОЗКОЛУ УКРАЇНИ

1. Блок зовнішньополітичного дискурсу

Тема 3: Зближення України з ЄС

Тема 4: Участь України в діяльності СНД

Тема 5: Дії щодо реалізації плану вступу України до НАТО

Тема 6: Міжнародне та внутрішнє закріплення позаблокового, нейтрального статусу України

Тема 7: Повернення до «багатовекторної зовнішньої політики» добросусідства і з Росією, і з ЄС

2. Блок реформування політичного режиму

Тема 8: Відміна політичної реформи й повернення до президентської республіки (сильного Президента)

Тема 9: Продовження політичної реформи аж до повного переходу до парламентської республіки (сильного Прем'єра) з номінальним Президентом

Тема 10: Ліквідація поста Президента України

Тема 11: Надання Президенту України як всенародно обраному лідеру права вводити пряме президентське правління

Тема 12: Укріплення унітарної централізованої Української держави з сильним політичним Лідером нації

Тема 13: Перетворення України на федерацію самодостатніх братніх регіонів

3. Блок реформування територіальної системи влади

Тема 14: Дочасні перевибори до Верховної Ради України (в разі неієздатності парламенту)

Тема 15: Ліквідація обласних і районних державних адміністрацій в Україні з одночасним утворенням виконкомів місцевих рад

Тема 16: Обрання голів державних адміністрації територіальними громадами України

Тема 17: Децентралізація української влади, передача повноважень та ресурсів на місцевий рівень

Тема 18: Запровадження в Україні відкритого публічного конкурсу на посади державної служби VII-V категорій із залученням незалежних експертів

4. Блок реформування владно-правових відносин

Тема 19: Реформа судової системи в частині забезпечення гарантій та захисту прав людини в Україні

Тема 20: Відновлення повної незалежності Конституційного Суду України, безумовне підкорення його рішенням всіх найвищих посадових осіб держави

Тема 21: Обрання суддів, керівників прокуратури та міліції територіальними громадами України

Тема 22: Реальна боротьба з корупцією в державній владі України з показовими судами над корупціонерами

Тема 23: Одночасне зняття недоторканості з Президента, народних депутатів та суддів України

5. Блок реформування політичних відносин в сфері державної служби

Тема 24: Заборона державним службовцям займатися політикою (бути членами політичних партій)

Тема 25: Люстрація (заборона чиновникам кучмівських часів займати посади та займатися політикою)

Тема 26: Законодавче закріплення заборони звільнення державних службовців 3-8 категорій при зміні уряду чи призначенні голів державних установ

Тема 27: Законодавча заборона всім колишнім і майбутнім Прем'єр-міністрам балотуватися на посаду Президента України

Тема 28: Обов'язкове введення для керівників державних установ подання декларації на себе та членів родини не тільки про доходи, але й про витрати

6. Блок економічного реформування

Тема 29: Законодавче затвердження Кабінету Міністрів лише за умови прийняття парламентом конкретного й чіткого Плану дій уряду з економічного розвитку України

Тема 30: Амністія капіталу, створення в Україні умов для притоку капіталу (наприклад, офшорних зон)

Тема 31: Розробка та реалізація державою заходів з посилення конкурентоспроможності національного виробника в т.ч. за рахунок обмеженням імпорту

Тема 32: Сприяння становленню в Україні середнього класу

Тема 33: Запровадження сильної соціальної політики, в тому числі за рахунок збільшення податків на бізнес

Тема 34: Значне зниження податкового тиску на малий та середній бізнес з метою стимуляції економіки

Тема 35: Запровадження податку на нерухомість

Тема 36: Запровадження повноцінного ринку землі

7. Блок напрямків гуманітарного розвитку

Тема 37: Створення української національної ідеї на засадах пріоритету української мови, культури

Тема 38: Створення багатонаціональної ідеї України на засадах відмови від націоналізму

Тема 39: Утвердження української мови як єдиної державної

Тема 40: Надання російській мові статусу регіональної в окремих регіонах

Тема 41: Створення єдиної помісної української церкви

Тема 42: Повне неутручання держави в міжцерковні конфлікти

Тема 43: Посилення державного впливу на розвиток духовності української нації на засадах мультикультуралізму

Тема 44: Створення величних комплексів на зразок «Мистецького арсеналу», «козацької столиці Батурін», «Меморіалу жертв голодомору» тощо

8. Блок політичної оцінки та інтерпретації історії

Тема 45: Законодавче визнання воїнів ОУН-УПА стороною, що воювала за незалежність України з наданням пільг героям війни

Тема 46: Створення в Україні музею радянської окупації

Тема 47: Нагородження Р. Шухевича та С. Бандери званням Героя України

Тема 48: Цілеспрямована державна політика формування національної ідентичності на уроках Крут, Голодомору та інших трагічних подій національної історії України

Тема 49: Замість створення меморіалу Голодомору використання державних коштів на допомогу хворим на СНІД, рак, туберкульоз, тощо

9. Блок шляхів виходу з політичної кризи

Тема 50: Проведення Круглого столу загальнонаціонального примирення всіма політичними лідерами помаранчевого та синьо-білого політичних таборів

Тема 51: Послідовне відстоювання ідеалів Майдану помаранчевими силами з відмовою до вступу у коаліції чи переговори з представниками колишнього злочинного режиму

Тема 52: Утворення Кабінету Міністрів України з представників біло-синього та помаранчевого політичних таборів

Тема 53: Активна опозиційна діяльність з виведенням людей на вулиці, блокуванням держустанов, страйками тощо

Тема 54: Очолення Віктором Ющенком особисто Блоку демократичних сил на парламентських виборах

ЛІТЕРАТУРА

- 1 **Тоффлер Э.** Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : Изд-во АТС, 1999 – 373 с.
- 2 **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон; [Пер. с англ. Л. Ю. Лапшиной]. – М. : РОССПЭН, 2003 – 365 с.
- 3 **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – Москва : АСТ, 2007. – 588 с. – (Philosophy).
4. **Шайгородський Ю.** Взаємодія політики і міфу: історико-політологічна база дослідження / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2007. – Вип. 10. – С. 126–134.
5. **Борисова Ю.** Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз. / Ю. В. Борисова – Автореф. дис.к. соціол. наук. – Харків, 2001. – 20 с.
6. **Gilley B.** Is Democracy Possible? / Bruce Gilley // Journal of Democracy – January 2009. – Volume 20 – № 1 – P. 114–127.
7. **Демидов А.** Политология [учебник по дисциплине «Политология» для студентов вузов, обучающихся по юридическим специальностям] / А. И. Демидов – Москва : Гардарики, 2009. – 319 с.
8. Американская социологическая мысль. /Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц [Электронный ресурс] : тексты / [сост. Е. И. Кравченко; под общ. ред. В. И. Добренькова.] – Москва : РГБ, 2007. – Режим доступа : <http://orel721.rsl.ru/pdf/700000660.pdf>
9. **Бурдьё П.** Социология политики / Пьер Бурдьё; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко; пер. с фр. : Е. Д. Вознесенская и др.]. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 333 с.
10. **Бандурка О.** Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) / О. О. Бандурка : дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12. – К., 2003. – 403 с.
11. **Перов Ю.** Философский поиск В. П. Тугаринова. / Ю. В. Перов // Тугариновские чтения : Материалы научной сессии : выпуск 1. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 62 – 68. – Серия «Мыслители».
12. Философский словарь. / Авторы-составители И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.
13. **Фет А.** Инстинкт и социальное поведение / Абрам Фет. [Электронный ресурс] – Новосибирск : Сова, 2005. – 650 с. – Режим доступа : <http://www.modernproblems.org.ru/capital/instinct/2.htm>
14. Философский энциклопедический словарь. / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.] – М. : Изд. дом ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
15. **Ольшанский Д.** Политико-психологический словарь. / Д. В. Ольшанский – М. : Академический проект, 2002. – 576 с.
16. Психология масс. [Хрестоматия]. Ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006. – 592 с.
17. **Фрейд З.** Массовая психология [Электронный ресурс] / Зигмунд Фрейд;

Электронная библиотека Института философии РАН – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/enc...>

18. **Радченко О.** Антропологічна природа ціннісної системи суспільства / О. В. Радченко // Теорія та практика державного управління : Зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – Вип. 2 (21). – С. 275–282.

19. В поисках смысла / ОЛМА медиагрупп; [сост. А. Е. Мачехин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 908 с. – (Мудрость тысячелетий).

20. **Эйдман И.** Прорыв в будущее. Социология интернет-революции / Игорь Эйдман – Изд-во : ОГИ – Объединенное гуманитарное издательство, 2007. – 255 с.

21. **Волькенштейн М.В.** Биофизика = Biophysics [учебное пособие] / М. В. Волькенштейн. – Изд. 3-е, стер. – СПб. [и др.] : Лань, 2008. – 594 с.

22. **Пантин В.** Волны и циклы социального развития : Цивилизационная динамика и процессы модернизации / В. И. Пантин. – М. : Наука, 2004. – 246 с.

23. **Парсонс Т.** Система современных обществ / Толкотт Парсонс [Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой.] — М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

24. **Giddens A.** The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. / A. Giddens – Cambridge, 1984.

25. **Лоренц К.** Так называемое зло / Конрад Лоренц [Пер. с нем. А. И. Федорова ; сост. А. В. Гладкого, А. И. Федорова] – М. : Культурная революция, 2008. – 616 с. – (Современные классики).

26. **Здравомыслов А.** Потребности. Интересы. Ценности. / А. Г. Здравомыслов – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.

27. **Maslow A.** Motivation and personality. / A. Maslow – Rev. ed. New York : Harper and Row. – 1970.

28. **Easton D.** Systems Analysis of Political Life. / D. Easton – New York : Wiley, 1965.

29. **Deutsch K.** Politics and Government. How People Decide Their Fate. / K. Deutsch – Boston : Houghton Mifflin, 1974.

30. **Гоббс Т.** Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. [Электронный ресурс] / Томас Гоббс. – Глава XVI. О личностях, доверителях и об олицетворенных вещах – Киевская городская библиотека – Режим доступа : <http://lib.misto.kiev.ua/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt#17>

31. **Горлач М.** Політологія : наука про політику [підручник для студ. вищ.навч.закл.] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.

32. **Lasswell H.** Power and Society: A Framework for Political Inquiry. / H. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven, 1950.

33. **Гавриленко І.** Соціальний розвиток [Навч. посібник для студ. гуманіт. спеціальностей вищих закладів освіти] / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха / Академія державної податкової служби України – К., Ірпінь : Б.в., 2001. – 484 с.

-
34. **Платон**. Избранные диалоги / [Электронный ресурс] / Платон; [Вступ. ст., сост., примеч. В. Витковский]. – М. : РГБ, 2005. – Бессмертная библиотека. Философы и мыслители.
35. **Соловьев О.** Политические институты : [Учеб. пособие] / О. М. Соловьев. – СПб. : Изд-во С.Петербургского университета, 2003. – 148 с.
36. **Козаков В.** Становлення та розвиток соціально-ціннісних засад державного управління в Україні / В. М. Козаков. – дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.01– К., 2008. – 446 с.
37. **Duverger M.** Sociologie politique / M. Duverger – Paris, 1970.
38. **Гоббс Т.** Левиафан. / Томас Гоббс – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000708/st000.shtml>
39. **Шейгал Е.** Семиотика политического дискурса. / Е. Шейгал – М. : ИТДГК "Гнозис", 2004. – 326 с.
40. Філософія політики : Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
41. **Кулябцева В.** Политические ценности и их трансформация в условиях современной России. / В. Н. Кулябцева – Автореф. дис... к.полит.н. – Ставрополь, 2004. – 21 с.
42. **Бакиров В.** Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. / Виль Бакиров – Х. : Вища школа, 1988. –147 с.
43. **Лосский Н.** Ценность и Бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей. Бог и мировое зло. / Н. О. Лосский – М. : Республика, 1994. – 432 с.
44. **Лебедев И.** Политические ценности как сложный и многомерный объект / И. А. Лебедев // Вестник Московского ун-та. Сер. 12 полит. науки. – 1999. – № 2. – С. 38 – 49.
45. **Лапин Н.** Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 1996. – №5. – С. 5– 12.
46. **Горнштейн Т.** Проблема объективности ценностей в философии Николая Гартмана / Т. Н. Горнштейн // Проблема ценности в философии. - М.-Л.: Наука, 1966. – С. 194 – 218.
47. Політологічний енциклопедичний словник. / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
48. **Виноградов В.** Политические ценности в жизнедеятельности людей / В. Д. Виноградов // Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. – выпуск 1. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 11 – 14. – Серия «Мыслители».
49. **Сорокин П.** Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – С. 425–524.
50. **Юнг К.Г.** Архетип и символ. / Карл Густав Юнг; [Перевод. Предисл. А. М. Руткевича, с. 5-22; Примеч. В. М. Бакусева и др.] – М. : Знание, 1994. – 340 с.
51. **Донченко О.** Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви

психополітичного повсякдення) : [монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

52. **Косова Л.** Динамика ценностных ориентаций: анализ результатов эмпирического исследования / Л. Б. Косова // СОЦИС. – 1994. – №2. – с. 114 – 118.

53. Політологія : Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.

54. **Любимый Я.** Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития / Я. Любимый – К. : Наука, 1993. – 144 с.

55. Етнос, нація, держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін. – К. : [б.в.], 2000. – 516 с.

56. **Патлах І.** Національний менталітет: теоретико-концептуальна парадигма // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 9. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2001. – С.528–538.

57. **Таран В.** Ідеологія перехідного суспільства : (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). / В. О. Таран – Запоріжжя, 2000. – 316 с.

58. **Додонов Р.** К вопросу о соотношении идеологии и ментальности / Р. А. Додонов // Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1996. – Вип.3. – С. 96–102.

59. **Кривошеїн В.** Політичне світосприйняття як система: структурно-компонентний аналіз / В. В. Кривошеїн – Автореф. к. політ. н. – Дніпропетровськ, 2003. – 22 с.

60. **Судакова В.** К вопросу о феноменологической природе мировоззрения / В. Н. Судакова // Мировоззрение в развитии : сущность, функции, уровни : Сб. науч. трудов. – Д. : ДГУ, 1990. – 480 с.

61. **Nielson K.** Marxizm and the moral point of view: morality, ideology and historical materialism. / K. Nielson – Boulder, L. – 1989. – 180 p.

62. **Macridis R.** Contemporary Political Ideologies. / R. C. Macridis – Boston-Toronto: McClelland and Stewart, 1986. – 286 p.

63. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций./ Семюель Хантингтон – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.

64. **Fukuyama F.** The Primacy of Culture / F. Fukuyama // Journal of Democracy. – 1995. – Vol.6. – №1. – P. 7–14.

65. **Devine D.** The Political Culture of the United States. / D. Devine – Boston, 1972. – 357 p.

66. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : [Навч. вид] / За заг. ред. Яртися А. В., Фендрика С. М., Черепанової С. О. – Л. : Світ, 1994. – 496 с.

67. Політична культура демократичного суспільства : стан і перспективи в Україні / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 лютого 1998. – К. : Гнозис, 1998. – 226 с.

-
68. **Лісовий В.** Політика. Ідеологія. Культура. / В. Лісовий – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – 352 с.
69. **Баталов Э.** Политическая культура современного американского общества. / Э. Я. Баталов – М. : Наука, 1990 – 256 с.
70. **Козаков В.** Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : [Монографія] / В. М. Козаков – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.
71. Категории политической науки. / Под ред. Мельвиля А. Ю. – М. : МГИМО (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с.
72. **Разин В.** Политическая организация общества. / В. И. Разин – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 240 с.
73. Політологія. Кн. Перша : Політика і суспільство. Кн. Друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
74. **Gastil R.** The past, present and future of democracy / R. Gastil // J. of intern, affairs. – N.Y., 1985. – Vol. 38. – №2.
75. **Baxter C.** Democracy and authoritarianism in South Asia / C. Baxter // J. of intern, affairs. – N.Y., 1985. – Vol. 38. – №2.
76. **Лоуренс К.** Режимная стабильность и президентская форма правления: роль авторитарного наследия / К. Н. Лоуренс // Ойкумена : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Вып. 5. – Харьков, 2007. – С. 45–64.
77. Dictionary of politics / Ed. By Laqueur W. – N.Y. Free press, 1971.
78. **Дюверже М.** Политические партии / Морис Дюверже; [пер. с фр. – Зимица Л. А.] – 4-е изд. – Москва : Акад. проект, 2007. – 540 с.
79. **Романюк О.** Моделі державного правління : світовий досвід та реалії посткомуністичних суспільств / О. Романюк // Політичний менеджмент – 2008. – № 4 (31). – с. 74 – 87.
80. Вікіпедія: вільна енциклопедія. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
81. **Аристотель.** Сочинения : В 4-х т. Т. 4 / Аристотель. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – 830 с. – [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000353/st003.shtml>
82. **Douverger M.** Lee regimes politiques. / M. Douverger – P. Presses univ. de France, 1961.
83. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. [Пер. з англ.] – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
84. Вікіпедія: вільна енциклопедія. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
85. **Мацієвський Ю.** Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „помаранчевої революції” [Електронний ресурс]/ Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>

-
86. *Латфуллин Г.* Политическая организация. [Учебное пособие] / Г. Р. Латфуллин, Н. В. Новичков – СПб. : Питер, 2007. – 656 с.
87. *Конфуцій* Життя його та вчення // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Конфуцій [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко] – 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – С. 20–24.
88. *Перикл* Афіньська демократія // Демократія: Антологія / Перікл [упоряд. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 215–220.
89. *Платон*. Держава [пер. Дзвінка Коваль]. – К. : Основи, 2005. – 356 с.
90. *Платон, Аристотель*. Політика: Наука об управленні державою : [Сборник]. — М. : Эксмо, 2003. — 860 с.
- 91 *Аристотель*. Афинская полиция. Государственное устройство афинян / РАН ; Московский психолого-социальный ин-т [С.И. Радцига (пер.и примеч.)]. – 3-е изд., испр. – М. : Флинта, 2007. – 233 с.
92. *Полибий* Всеобщая история // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Полибий [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 61–68.
93. *Цицерон М.* Про державу // Філософія політики: Хрестоматія У 4 т. / Марк Тулій Цицерон [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. I – С. 59–66.
94. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : [Пер з нім] – К. : ТанDEM, 2002. – 584 с.
95. *Шміт Е.* Макиавеллі // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Ебергард Шміт [Пер з нім] – К. : ТанDEM, 2002. – С. 130–142.
96. *Макиавелли Н.* Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Никколо Макиавелли [Галина Муравьева (пер.с итал.), Руф Хлодовский (пер.с итал.)] – СПб. : Азбука-классика, 2007. – 271 с.
97. *Макиавеллі Н.* Державець // Філософія політики: Хрестоматія У 4 т. / Ніколло Макиавеллі [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. I – С. 259–265.
98. *Бодуен Ж.* Шість книг про державу // Філософія політики: Хрестоматія У 4 т. / Жан Бодуен [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. I – С. 277–280.
99. *Гроций Г.* О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций [А. Л. Саккетти (пер.)] – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
100. *Гоббс Т.* Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Томас Гоббс [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 216–231.
101. *Гоббс Т.* Левиафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс [Т. Польська (наук.ред.), Р. Димерець (пер.з англ.)] – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.

-
102. *Locke J.* Two Treatises of Civil Government. / J. Locke – ed. by P. Laslett. – New York: Mentor Books, 1965.
103. *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Джон Локк [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].. – 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 231–241.
104. *Монтеск'є Ш.* О духе законов // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Шарль-Луи Монтеск'є [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].. – 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 247–258.
105. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон [Пер. с фр. Общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича] – М. : Прогресс Универс, 1993 – 606 с.
106. *Локк Дж.* Цілі політичного суспільства та врядування // Лібералізм : Антологія / Джон Локк упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 621–626.
107. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты //Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Жан-Жак Руссо [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 258–268.
108. *Кант І.* К вечному миру. Философский проект // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Иммануил Кант [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 408–409.
- 109 *Кант І.* К вечному миру // Філософія політики : Хрестоматія У 4 т. / Иммануил Кант [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. II – С. 19–56.
110. *Бентам І.* Введение в основание нравственности и законодательства // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Ієремія Бентам [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 450–456.
- 111 *Гегель Г.* Громадянське суспільство // Філософія політики : Хрестоматія У 4 т. / Георг Гегель [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. 2 – С. 63–176.
112. *Токвиль А.* Демократия в Америке. / Алексис де Токвиль – М. : Прогресс, 1992. – 470 с.
113. *Мілль Дж. С.* Про індивідуальність як один з елементів добробуту // Лібералізм : Антологія / Джон Стюарт Мілль [упоряд. О. Проценко.] – К. : Смолоскип, 2002. – С. 151–165.
114. *Шайгородський Ю.* Проблема цінностей у контексті сучасності. / Юрій Шайгородський [Електронний ресурс] – Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>.
115. Філософія політики : [Хрестоматія] : У 4 т. / Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т.1. – 364 с
116. *Радченко О.* Практикум з історії політичної думки України : [навчальний посібник] / Радченко О. В., Пробийголова С. В., Пробийголова Н. В. – Х. : Вид-во Асоціації ДНДУ, 2009. – 480 с.

-
117. **Прокопович Ф.** Правда воли монаршей во определении наследника державы своей // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Феофан Прокопович [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 342–347.
118. **Сковорода Г.** Вибрані місця з творів. // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Григорій Сковорода [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 358–368.
119. **Сковорода Г.** Повне зібрання творів: У 2-х т. / Григорій Сковорода [Ред. В.І.Шинкарук.] – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – 531 с.
120. **Козельський Я.** Философические предложения. // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Яків Козельський [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 342–347.
121. **Десницький С.** Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в российской империи. // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Семен Десницький [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 368–381.
122. **Костомаров М.** Книги Битія Українського народу // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Микола Костомаров [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко].– 2-е вид., доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 644–646.
123. Історія української Конституції / Українська правнича фундація [Анатолій Гнатович Слюсаренко (упоряд.), Микола Володимирович Томенко (упоряд.)] – К. : Право, 1997. – 464 с.
124. **Антонович В.** Про часи козацькі на Україні. / В. Антонович – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
125. **Драгоманов М.** Чудацькі думки про українську національну справу. / Микола Драгоманов – Б.М., 1915. – 121 с.
126. **Франко І.** Одвертий лист до галицької української молодьожі / Іван Франко // Зібрання творів : у 50-ти Т.– К. : Наукова думка, – 1986. – Т. 45. – С. 401–409.
127. **Франко І.** Наш погляд на польське питання / Іван Франко // Зібрання творів: у 50–ти Т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 204–220.
128. **Грушевський М.** Спомин / Микола Грушевський – К., 1992 . – №2. – С.109–125.
129. **Грушевський М.** Культурно–національний рух на Україні в XVI–XVII віці. / Микола Грушевський – Київ–Львів, 1912. – 248 с
130. **Грушевський М.** Українська партія соціалістів–революціонерів та її завдання. / Микола Грушевський – К., 1920. – 64 с.
131. **Дністрянський С.** Загальна наука права і політики. / Семен Дністрянський – Прага, 1923. – т.1. – 349 с.
132. **Старосольський В.** Теорія нації. / В. Старосольський – Нью-Йорк, К. : Вища школа, 1998. – 157 с.

-
133. **Бочковський О.** Вступ до націоналізму. / Ольгерд Бочковський – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
134. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. / В'ячеслав Липинський – К., 1915. – 471 с.
135. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 рр. / В'ячеслав Липинський – Відень, 1926 (фотодрук Видавництва Булава в Нью-Йорку 1954 р.) – 570 с.
136. **Донцов Д.** Дух нашої давнини. / Дмитро Донцов – Дрогобич. : Відродження, 1991. – 341 с.
137. **Донцов Д.** Історія розвитку української державної ідеї. / Дмитро Донцов – К. : Товариство “Знання України”, 1991. – 48 с.
138. **Зінковецький Т.** Молода Україна, її становище і шлях // Політологія. Кінець XIX – перша половина XXст. : [Хрестоматія] / Т. Зінковецький / [За ред. Семківа О. І.] – Львів : Світ, 1996. – С. 33–46.
139. **Мазепа І.** Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями // Філософія політики : Хрестоматія : У 4 т. / Іван Мазепа / [Авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (кер) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т.1. – С. 356-358.
140. **Крамник В.** Власть и мы: ментальность российской власти — традиции и новации // Общество и политика/ В. В. Крамник [Под ред. В.Ю.Большакова.] – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 512 с.
141. **Pateman С.** Participation and democratic theory. / С. Pateman – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – 122 p.
142. **Милиневский Н.** Зависимость политического выбора от уровня политической культуры избирателей / Н. Милиневский // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Мат. всеукр. наук.-практ. конф., 26–27 лютого 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. – С. 102–104.
143. **Платон.** Государство. // Собрание сочинений в 4 т [Электронный ресурс] . – Т. 3. / Платон – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000418/st000.shtml>
144. **Ордещук П.** Создание стабильных демократических институтов: уроки американского развития / П. Ордещук // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 8 – С. 45–54.
145. **Щегорцов В.** Политическая культура: модели и реальность : [Полит.-социол. очерки] / В. А. Щегорцов. – М. : ИНИОН : Ин-т молодежи, 1990. – 172 с.
146. **Алмонд Г.** Гражданская культура и стабильная демократия / Гебриел Алмонд, Сидней Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
147. Основи політичної науки : [Курс лекцій] / за ред. Б. Кухти. – Ч. 3. Політична свідомість і культура / Б. Кухта, Л Климанська, А. Романюк та ін. – Львів : Кальварія, 1998. – 556 с.
148. Философия политики: Социокультурные и психологические детерминанты политических отношений / Рос. акад. управл. / [Б. Н. Бессонов, Д. Т. Жовтун, А. Б. Зеленцов и др.; Отв. ред. Ю. В. Ирхин, В. В. Крапивин]. – Кн. 4. – М. : Луч, 1993. – 200 с.

-
149. **Вятр Е.** Социология политических отношений. / Ежи Вятр – М. : Политиздат, 1979. – 264 с.
150. Политический процесс : основные аспекты и способы анализа / Под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : «ИНФРА-М», 2001. – 304 с
151. **Гаєвський Б.** Культура державного управління: організаційний аспект: [Монографія] / Б. Гаєвський, В. Ребкало – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с
152. **Лосский Н.** Характер русского народа / Н. О. Лосский. – [Frankfurt-a.-M.] : Посев, 1957. – 152 с.
153. **Касьянова К.** Русский национальный характер. / К. Касьянова – М. : Знание, 1994. – 240 с.
154. **Street J.** Politics and Popular Culture / J. Street – Temple Unty Press, Philadelphia, 1997.
155. **Рудич Ф.** Політичний клас України: виклики сучасності / Фелікс Рудич // Політичний менеджмент, 2008. – спеціальний випуск, – С. 5–15.
156. Энциклопедический словарь / Гл. редактор Б. А. Введенский – М. : Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия». – Т.2., 1954. – 720 с.
157. Механізм // Вільна енциклопедія [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Механізм>.
158. Толковый словарь русского языка: собр. соч. : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова ; распространитель Дискавери. : [Электронный ресурс] – М. : Адепт, 2004. – Электрон. опт. диск (CD) : зв., цв.; 12 см.
159. **Морозов Є.** Механізми державного управління науково-технічними програмами та проектами соціально-економічного розвитку регіону / Є. Л. Морозов : дис. ... к-та наук з держ. упр. : 25.00.02. – Донецьк, 2005. – 188 с.
160. **Федорчак О.** Класифікація механізмів державного управління / О. Федорчак // Демократичне врядування : Науковий вісник : Електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/O_Fedorchak.pdf.
161. **Фарукшин М.** Политическая система общества / М. Х. Фарукшин // Политнаука : політологія в Росії і в світі [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politnauka.org/library/teoria/farukshin.php>.
162. **Lindblom Ch.** The Policy Making Process. / Ch. Lindblom – Englewood cliffs, 1968.
163. **Дегтярев А.** Основы политической теории : [Учеб. пособие] / А. А. Дегтярев / Ин-т «Открытое общество». – М. : Высшая школа, 1998. – 239 с.
164. **Моисеев Н.** Человек и ноосфера. / Н. Н.Моисеев – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
165. Державне управління : Словник-довідник / Українська Академія держ. управління при Президентові України; Інститут проблем держ. управління та місцевого самоврядування; [В.М. Князев (заг.ред.), В.Д. Бакуменко (уклад.), В.Д. Бакуменко (заг.ред.)]. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с. – (Наукові розробки).

-
166. *Добролюбов А.* Государственная власть как техническая система : О трех великих социальных изобретениях человечества. / А. И. Добролюбов; – Изд. 2-е, стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 240 с.
167. *Атаманчук Г.* Теория государственного управления : [курс лекций] / Г. В. Атаманчук – 3-е изд., доп. – М. : Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
168. *Шамхалов Ф.* Теория государственного управления / Феликс Шамхалов. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2002. – 638 с.
169. *Кульман А.* Экономические механизмы / Анри Кульман; [Пер. с фр. Е. П. Островской; Общ. ред. Н. И. Хрустальной]. – М. : Прогресс : Универс, 1993. – 188 с.
170. *Нижник Н.* Системний підхід в організації державного управління : [Навчальний посібник] / Н. Р. Нижник, О. А. Машков / [За заг. ред. Н. Р. Нижник]. – К. : УАДУ, 1998. – 160 с.
171. *Амосов О.* Перетворення механізмів державного регулювання економічного розвитку // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць: У 2 ч. / О. Ю. Амосов [За заг. ред. Г. І. Мостового, Г. С. Одінцової]. – Х. : ХарПІДУ УАДУ, 2001. – Вип. 2. – С. 10–16.
172. *Максимова Т.* Регіональний розвиток (аналіз і прогнозування) : [Монографія] / Т.С. Максимова – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 304 с.
173. *Тихомиров Ю.* Курс адміністративного права и процесса. / Ю. А. Тихомиров. – М. : Юринформцентр : Тихомиров, 1998. – 798 с.
174. *Цветков В.* Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). / В. В. Цветков – Х. : Вид-во Право, 1996. – 164 с.
175. *Рудніцька Р.* Механізми державного управління: сутність і зміст / Р. М. Рудніцька, О. Г. Сидорчук, О. М. Стельмах / [За наук. ред. д.е.н., проф. М. Д. Лесечка, к.е.н., доц. А. О. Чемериса]. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 28 с.
176. *Кузнецов А.* Механізм державного управління: етимологія поняття / А. О. Кузнецов; Харків. регіон. ін-т держ. упр. НАДУ – Харків, 2005. – 17 с. – Деп. в ДНТБ України 21.06.05. – № 38.
177. Теория политики : [Учебное пособие] / под ред. Б. А. Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.
178. Философский энциклопедический словарь / [Подготовили А. Л. Грекулова и др.]; Редкол.: С. С. Аверинцев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 814 с.
179. *Стиглиц Д.* Экономика государственного сектора / Дж. Э. Стиглиц; Науч. ред. пер. [с англ.] Г. М. Куманин. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. – 718 с.
180. *Вебер М.* Избранные произведения : / Макс Вебер; Сост., общ. ред. и послесл. [С. 736–769] Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко [С. 5–41; Комментар. А. Ф. Филиппова]. [Пер. с нем.] – М. : Прогресс, 1990. – 804 с. – (Социол. мысль Запада).
181. Фінансовий механізм // Вільна енциклопедія – [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/фінансовий_механізм.

-
182. Державне управління і менеджмент : [Навч. посіб. у таблицях і схемах] / Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін.; [За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. С. Одінцової]. – Х. : ХарРІДУ УАДУ, 2002. – 492 с.
183. **Шумпетер И.** Капитализм, социализм и демократия : / Й. Шумпетер; [Отв. ред. и авт. предисл. В. С. Автономов]; [Пер. с англ.] – М. : Экономика, 1995. – 539 с. – (Экономическое наследие).
184. **Даль Р.** О демократии / Роберт Даль / [Пер. с англ.] – М. : Аспект Пресс, 2000. – 204 с.
185. **Deutsch K.** Politics and Government. How People Decide Their Fate. / K. Deutsch – Boston, 1976.
186. **Василенко И.** Политическая глобалистика : [Учеб. пос. для студентов вузов] / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – 358 с. – (Учебник для XXI века).
187. **Мартиненко В.** Інноваційна стратегія демократичного розвитку України : від місцевої демократії до демократичної держави : [монографія] / В. І. Мартиненко – Х. : Константа, 2004. – 225 с.
188. **Гараніна Г.** Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій / Галина Гараніна // Соціальна психологія. – 2009. – № 1(33). – С. 54–59.
189. **Гоббс Т.** Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс; [Тамара Польська (наук.ред.), Ростислав. Димерець (пер.з англ.)]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с
190. **Локк Дж.** Сочинения в трех томах / Джон Локк; [Пер. с англ.] ; АН СССР, Ин-т философии – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.– (Филос. наследие. Т.103).
191. **Монтескье Ш-Л.** О духе законов / Шарль Луи Монтескье; [Сост., пер. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с. : портр. – (Из классического наследия)
192. **Гегель Г.В.Ф.** Философия права : / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [Авт. вступ. ст., с. 3-43, и примеч. В. С. Нерсесянц]; АН СССР, Ин-т философии. [Пер. с нем.] – М. : Мысль, 1990. – 524 с
193. **Шмиттер Ф.** Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Филипп Шмиттер // Полис. – 1996. – №5 – С. 16–27.
194. **Русанду Й.** Політична система і громадянське суспільство: консенсус інтересів / Йон Русанду // Політичний менеджмент, 2008. – Спеціальний випуск. – С. 100 – 108.
195. **Романюк О.** Чи може зріла демократія бути неліберальною? / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 73–87.
196. **Гук О.** Антропологічна концепція української філософії першої половини ХХ ст. : [Монографія] / Оксана Гук – Львів. : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 164 с.
197. **Моска Г.** Правящий класс / Гаэтано Моска / [Пер. с англ. и примеч. Т. Н. Самсоновой] // Социологические исследования. – 1994. – № 12. – С. 97–117.
198. **Лейпхарт А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Аренд Лейпхарт / [Пер. с англ. Б. И. Макаренко; Науч. ред. пер. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с

-
199. *Мухаев Р.* Теория политики : [Учебник для студ. вузов]. / Рашид Мухаев – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 623 с
200. *Стьопін А.* Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / Анатолій Стьопін. // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5 (32). – С. 36–43.
201. *Лебедева Т.* Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований / Т. Лебедева // Полис. – 2004. – № 2. – С. 77–80.
202. *Шумпетер Й.* Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства // Демократія: Антологія / Йозеф А. Шумпетер / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 467–485.
203. *Білошицький С.* Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / Сергій Білошицький // Політичний менеджмент – 2009. – № 2. – С. 56–66.
204. *Пірен М.* Роль політико-управлінської еліти в утвердженні довіри в суспільстві / Марія Пірен // Соціальна психологія. – 2009 – № 3. – С. 62–69.
205. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; Пер. с англ. [Алексеева Ю. Г. и др.]; Под ред. В. А. Бажанова– М. : РОССПЭН, 2000. – 320 с.
206. *Сейвард М.* Теорія демократії і показники демократизації / М. Сейвард // Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема. [Пер. з англ.] – Львів : Літопис, 2005. – 318 с.
207. *Варзар І.* Радикальні реформи – єдиний порятунок для України / Іван Варзар // Політичний менеджмент, 2009 – № 1(34). – С. 34–48.
208. *Юнг К. Г.* Инстинкт и бессознательное / Карл Густав Юнг [Електронний ресурс] // портал Jung Land – Режим доступу: <http://www.jungland.ru/node/616#p6>
209. *Донченко О.* Інституціональні матриці як структури колективної психіки. / Олена Донченко // Соціальна психологія, 2008. – № 3 (29). – С. 3–13.
210. *Погорельй Д.* Политология / Д. Е. Погорельй, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов; под общ. ред С. Н. Смоленского. – М. : Эксмо, 2008. – 320 с. [Библиотека словарей. Общественно-гуманитарные науки].
211. *Новак В.* Проблеми формування державно-громадської взаємодії / В. Новак // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 травня 2005 р.. Київ). – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – Т.1. – С. 115–122.
212. Политические коммуникации: [Учеб. Пособие] / [Петрунин Ю. Ю. и др.]; под ред. А. И. Соловьева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 332 с.
213. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций. / Ричард Харрис – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 448 с. – (Секреты психологии).
214. Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ.ред.д-ра филос.наук., проф. В.С. Комаровского – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 520 с.
215. *Eckstein H.* Comparative Politics: A Reader. / H. Eckstein, D. E. Apter – N.Y. : Free Press, 1963.
216. *Парсонс Т.* О понятии «политическая власть» // Антология мировой

политической мысли : в 5 т. / [Ред.-сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова; Предисл. Т. А. Алексеевой]. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль, XX в. – М. : Мысль, 1997. – 830 с.

217. **Тоффлер Э.** Метаморфозы власти : знание, богатство и сила на пороге XXI века / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ.: В. В. Белокосков и др.]. – Москва : АСТ, 2009. – 668 с.

218. **Бебик В.** Держава і громадянське суспільство : партнерські комунікації у глобальному світі : [Навч.-метод. посібн.] / Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. (за заг. ред. В.Бебика) – К. : Інститут громадянського суспільства, 2006, – 248 с.

219. **Шварценберг, Р.-Ж.** Политическая социология. / Роже-Жерар Шварценберг. / [Пер. с фр.] – В 3 ч. – Ч.1 – М. : Б.и., 1992. – 180 с.

220. **Dahl R.** Development and Democratic Culture in Consolidating the Third Wave Democracies / Ed. by L. Diamond. – Baltimor; London, 1997. – 360 p.

221. **Habermas J.** The Theory of Communicative Action. / J. Habermas – London, 1984.

222. **Фромм. Э.** Душа человека. / Эрих Фромм. – М. : Мысль, 1992. – 308 с

223. **Habermas J.** Legitimation Crisis. / J. Habermas – Boston, 1975

224. **Diamond L.** Developing Democracy. Toward Consolidation. / L. Diamond – Baltimore; London, 1999. – 612 p.

225. **O'Donnell G.** Transition, Continuities, and Paradoxes. / G. O'Donnell // Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and J. S. Valenzuela. – Notre Dame, 1992.

226. **Inkeles A.** National Character and Modern Political Systems in Psychological Anthropology: Approaches to Culture and Personality. / A. Inkeles – Homewood, 1961.

227. Перехід до демократії у нестабільних суспільствах має проходити під контролем держави – [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=765936>

228. Основи демократії : [Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / За заг. ред. А. Колодій. – К. : вид-во „Ай Бі”, 2002. – 684 с.

229. ЦСИ "София": Результаты социологического опроса (2 – 12 декабря 2008 г.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/page105.html>

230. ЦСИ "София": Результаты социологического опроса (13 – 22 мая 2009 г.) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/assets/files/attaches/>

231. **Афонін Е.** Історична місія сучасного авторитаризму / Е. Афонін, А.Мартинов // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 52–62.

232. **Романенко Ю.** Манифест среднего класса. / Ю. Романенко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/16/86225.htm>

233. **Васильева Н.** Философские аспекты мировой политики : [учеб. пособие] : в 2 ч. / Н. А. Васильева ; С.-Петербург. гос. ун-т, Фак. междунар. отношений. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003 – 200 с.

-
234. Комунікація : демократичні стандарти в роботі органів державної влади / За заг.ред. к.держ.упр. Н. К. Дніпроенко. – К. : ТОВ «Вістка», 2008. – 164 с.
235. **Хоман К.** Паризький саміт Україна – ЄС не обіцяє Україні проривних рішень / Кристіана Хоман. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=730321>
236. **Almond G.** Intellectual History of the Civic Culture Concept // Almond G. A., Verba S. (eds) The Civic Culture Revisited. – Boston, 1980. – 340 p.
237. **Belli Carpini M. X.** The Public's Knowledge of Politics / M. X. Belli Carpini, S. Keeter // In: Public Opinion, The Press, and Public Policy. – Westport, 1992.
238. **Шайгородський Ю.** Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Юрій Шайгородський // Соціальна психологія – 2009. – № 3. – С. 86–96.
239. **Латигіна Н.** Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії // Наталія Латигіна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 81–91.
240. **Сурмін Ю.** Виборчі технології. / Ю. Сурмін, Д. Наріжний – Дніпропетровськ, Пороги, 2001 – 120 с.
241. **Эрмэ Г.** Культура и демократия / Ги Эрмэ. : [Пер. с фр.] – М. : Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. – 190 с.
242. **Вебер М.** Избранные произведения / Макс Вебер [Электронный ресурс] : М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – Режим доступа : <http://www.humanities.edu.ru:8101/db/msg/31400>
243. **Даль Р.** Полиархия. Участие и оппозиция. / Роберт Даль // Западная наука в 20 в. – М. : Луч, 1994. – 480 с.
244. **Гаджиев К.** Политология. / К. Гаджиев – Изд. 2-е, пере раб. и доп. – М. : Логос, 2008. – 431 с.
245. **Денкэн Ж.-М.** Политическая наука / Жан-Мари Денкэн; [Перевод И. А. Гобозова]; Междунар. независимый экол.-политол. ун-т. – М. : Изд-во МНЭПУ, 1993 – 162 с.
246. **Нагорний В.** Методологічні аспекти вивчення політичної культури України / В. І. Нагорний // Стратегічна панорама. [Електронний ресурс]. – 2006. – №1. – Режим доступу : http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr1&issue=2006_1.
247. **Бebик В.** Політична культура сучасної молоді. / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало – К. : Укр. НДІ проблем молоді, 1996. – 112 с.
248. **Щегорцов В.** Политическая культура: модели и реальность : [Полит.-социол. очерки] / В. А. Щегорцов. – М. : ИНИОН : Ин-т молодежи, 1990. – 172 с.
249. **Горбатенко В.** Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політичний менеджмент, 2007. – № 3 (24). – С. 9–12.
250. **Эндрейн Ч.** Сравнительный анализ политических систем : Эффективность осуществления полит. курса и соц. преобразования : [учеб. пособие] / Чарльз Ф. Эндрейн; [Пер. с англ. И. И. Мюрберг]. – М. : ИНФРА-М : Весь мир, 2000. – 318 с.
251. **Багмет М.** Проблеми політичної науки в Україні та зарубіжжі. / М. Багмет, Л.Ляпіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 4–10.

-
252. *Almond G.* Ventures in Political Science. Narratives and Reflections. / G. A. Almond; Boulder: Lynne Rienner, 2002. – 420 p.
253. *Полохало В.* Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Володимир. Полохало (ред.). — К. : Політична думка, 1995. — 363 с.
254. *Лінецький С.* Політичний режим в Україні (1991–1997) / С. Лінецький // Політологія. [Посібник для студентів вузів] / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 3-е вид., перероб. і доп – К. : Академія, 2008. – 567 с.
255. *Шаповаленко М.* Посттоталітаризм, посткомунізм... Що далі? / М. Шаповаленко // НаУКМА. Політ. науки. – Вип. 19. – 2001. – С. 17–22.
256. *Фисун А.* Концепция неопатримониализма в современной политической теории: уроки для «четвертой волны» демократизации / Александр Фисун // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – № 5. – X., 2007. – С. 123–137.
257. *Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні / Антоніна Колодій // Сучасність. – 1999. – №7–8. – С. 84–96.
258. *Меркель В.* Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17; № 2. – С. 8–16.
259. *Carothers T.* The End of Transition Paradigme. / T. Carothers // Journal of Democracy – January 2002, – Volume 13 – № 1. – P. 8–17.
260. *Коэн С.* Переосмысливая советский опыт : (Политика и история с 1917 г.) / Стивен Коэн; [Пер. Я. Зельцера]. – Venson (Vt.) : Chalidze, 1986. – 217 с.
261. *Білоус А.* Політико-правові системи: світ і Україна. [Навчальний посібник] / А.Білоус; – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : АМУПП, 2000. – 198 с.
262. *Пробийголова Н.* Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді / Наталія Пробийголова // Політичний менеджмент, 2008. – № 1 (28). – С. 128–137.
263. *Эйнштейн А.* Мотивы научного исследования / Альберт Эйнштейн // Собр. научн. трудов: в 4 т.– Т. IV. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики. – М.: Наука, 1967. – С. 37–52.
264. *Смелзер Н.* Социализация: основные проблемы и направления исследований / Н. Смелзер // Социальная психология : Хрестоматия / Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М : Аспект Пресс, 2003. — С. 327–349.
265. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.І. Римаренко (ред.). – К. : Генеза, 1996. – 942 с.
266. *Пашкова О.* Тож чи потрібна українська національна ідея? /Оксана Пашкова [Електронний ресурс] // Сайт журналу Верховної Ради України «Віче» – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1064/>
267. *Соловьев В.* Сочинения : В 2-х т. / Владимир Соловьев – Т. 2 [Электронный ресурс] – М. : РГБ, 2006. – Оригинал: М.: Мысль, 1988 – 822 с. – Режим доступа : <http://old.rsl.ru/view.jsp?f=1016&t=3&v0=Соловьев&f=4&t=2&v2=Сочинения>

-
268. Круглий стіл на тему «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». // сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.niisp.gov.ua/articles/155/>
269. *Белл Д.* Конец идеологии / Д. Белл; [перевод с англ. под ред. В. Л. Иноземцева.] – М. : Academia, 2001. – 192 с.
270. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций./ Семьюель Хантингтон – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.
271. *Цимбалістий Б.* Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – №4. – С. 77–90.
272. *Лубківський І.* Дві України / Ігор Лубківський. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://newua.org.ua/index.php?nma=catalog&fla=stat&cat_id=1&page=1&nums=11
273. *Михальченко М.* Історичний аспект становлення української регіональної цивілізації / М. Михальченко, Шайгородський Ю. // Політичний менеджмент, – № 6. – 2006 р. – с. 5–13.
274. *Ющенко В.* Промова на честь річниці з дня народження Т. Г. Шевченка 9 березня 2006 р. / Віктор Ющенко [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/ua/news/14578/>
275. *Shulman S.* The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine / Stephen Shulman // Europe-Asia Studies, – Vol. 56. – №1 – January 2004.– P. 35–56.
276. *Ткаченко В.* Україна: проблеми національної ідентичності. / В. Ткаченко. // Політичний менеджмент, 2007. – № 3 (24), – С. 19 – 37.
277. *Переслегин С.* Самоучитель игры на мировой шахматной доске. / С. Переслегин – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2006. – 619 с.
278. *Злобина О.* Модернізація ціннісної системи та засобів до життя / О. Злобина, В. Тихонович // Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К. : СтилоС, 2001. – С. 56 –72.
279. Политология : Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
280. Общество и политика : Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2000. – 512 с.
281. *Кассирер Э.* Сила метафоры / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – 360 с.
282. *Мэй Р.* Любовь и воля. / Р. Мэй – М. : Рефл-Бук, 1997. – 280 с.
283. *Маничев С.* Мифология в политических технологиях / С. А. Маничев // Общество и политика / Под ред. В.Ю.Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2000. – 512 с.
284. *Елохина Т.* Психология политического сотрудничества в России. / Т. П. Елохина – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 260 с.
285. *Цветков В.* Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: [моногр.] / В. Цветков, В. Горбатенко – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

286. **Жовтянська В.** Уявлення українського населення про соціальну ситуацію / В. Жовтянська. // Соціальна психологія, 2008. – № 4 (30). – С. 38–48.
287. **Михальченко Н.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
288. **Way L.** The Real Causes of the Color Revolutions / Lucan Way // Journal of Democracy – July 2008. – Volume 19 – № 3 – P. 55–69.
289. **Платон.** Государство. / Платон // Собрание сочинений в 4 т. – Т. 3. [Электронный ресурс] – М. : Мысль, 1994. – 654 с. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000418/st010.shtml>
290. **Цицерон.** Про державу. // Філософія політики : Хрестоматія : У 4 т. / Марк Тулій Цицерон [Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. I – С. 59–66.
291. **Макиавелли Н.** Государь. / Никколо Макиавелли. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000314/index.shtml>
292. **Спиноза Б.** Богословско-политический трактат / Бенедикт Спиноза; [Электронный ресурс] / [Пер. с лат. Н. Лопаткина] – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 381 (3) с. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000131/>
293. **Монтескье Ш.-Л.** О духе законов. / Шарль Луи Монтескье; [Сост., пер. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук] – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
294. **Моска Г.** Отрывки из работ «Теория правления и парламентское правление», «Элементы политической науки». / Гаэтано Моска [Электронный ресурс] // Социс – 1994. – №№ 10, 12; 1995. – №№ 4, 5, 8 – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/06.php
295. **Липинський В.** Листи до братів – хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. / В. К. Липинський [Електронний ресурс] – К., Філадельфія, 1995. – 470 с. – Режим доступу: <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/lysty-ua.html>
296. **Lasswell H. D.** Power and Society. / H. D. Lasswell, A. Kaplan [Електронний ресурс] – New Haven, 1950 – Режим доступу : <http://mgimofp.narod.ru/>
297. **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт / [Пер. з англ.] – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
298. Authoritarian politics in modern society / Ed. By Huntington S.P., Moore C.H. : Basic books, 1970.
299. **Schedler A.** What is Democratic Consolidation? / Andreas Schedler. // Journal of Democracy – April 1998. – Volume 9. – № 2 – P. 91–107.
300. **Шадт А.** Политические режимы и системы : Лекция для студентов всех специальностей и форм обучения / А. А. Шадт; Центросоюз Рос. Федерации. Сиб. ун-т потребит. кооп. – Новосибирск : Сиб. ун-т потребит. кооп., 2002. – 26 с.
301. **Санистебан Л.** Основы политической науки. / Л. С. Санистебан [Пер. с исп. В. Л. Заболотного]. – М. : МП "Владан", 1992. – 122 с.
302. **Linz J.J.** Totalitarian and Authoritarian Regimes. / J.J. Linz // Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein, – N.W. Polsby. – Vol. 3. – Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975.

-
303. *Nathan A. J.* Authoritarian Impermanence / Andrew J. Nathan // Journal of Democracy – July 2009. – Volume 20. – № 3 – P. 37–40.
304. *Кольєр Д.* Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень. // Демократія: Антологія / Девід Кольєр, Стівен Левіцкі / [упоряд. О. Проценко] – К.: Смолоскип, 2005. – С. 176–206.
305. *Фисун А.* Демократия, неопартизмонализм и глобальные трансформации: [Монографія]. / А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 352 с.
306. *Шміттер Ф.* Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? // Демократія: Антологія / Філіпп К. Шміттер / [упоряд. О. Проценко] – К. : Смолоскип, 2005. – С. 207–214.
307. Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств. / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : Изд-во «МГИМО – Университет», 2007 – 272 с.
308. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: [Навч. посіб.] / Нац. академія державного управління при Президенті України, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям; Ред. кол. : Е.А. Афонін (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 416 с.
309. *Roeder Ph.* Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes. / Ph.G. Roeder — Post-Soviet Affairs, 1994. – Vol. 10. – № 1.
310. *Цыганков А.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика. [Учебное пособие]. / А. П. Цыганков [Электронный ресурс] – М. : Интерпракс, 1995. – 180 с. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Polit/Cigank/index.php.
311. *Якушик В.* Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19–36.
312. *Радченко О.* Алгоритм демократії: теоретичні передумови конституційної кризи політичного режиму в Україні / О. В. Радченко // Теорія та практика державного управління : Зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – Вип. 1 (16). – 412 с. – С. 59–66.
313. *Радченко О.* Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві: [монографія]. / О. В. Радченко – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006. – 244 с.
314. *Мейнверінг С.* Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння // Демократія: Антологія / Скотт Мейнверінг / [Упоряд. О. Проценко] – К. : Смолоскип, 2005. С. – 834–861.
315. *Horowitz D.* Comparing Democratic Systems. / D. L. Horowitz // Journal of Democracy – 1990. – Т.І. – P. 73–91.
316. *Линц Х.* Опасности президентской формы правления // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Х. Х. Линц / [Пер с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. – М. : Ладомир, 2006.– С. 216–223.
317. *Sartori G.* The Theory of Democracy Revisited. / G. Sartori – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1987. – 144 p.

-
318. *Уоллерстайн М.* Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полис – 1992. – № 6. – С. 156–163.
319. *Крюков О.* Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. [Монографія] / Олексій Крюков – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
320. Большой энциклопедический словарь : философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / Главн.науч.ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Мн. : МФЦП, 2002. – 1008 с.
321. Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер.с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М. : Ладомир, 2006. – 496 с.
322. *Даймонд Л.* Прошла ли „третья волна“ демократизации? / Ларри Даймонд // Полис. – 1999. – №5. – С. 10–25.
323. *Eisenstadt S.* Tradition, Change and Modernity. / S. Eisenstadt – N.Y.: Wiley, 1973.
324. Резолюція № 1549 (2007) від 19.04.2007 Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-in/laws/main.cgi?page=5&user=1210492260832047>
325. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Шумпетер; [Отв. ред. и авт. предисл. В. С. Автономов] : [Пер. с англ.] – М. : Экономика, 1995. – 540 с. – (ЭН. Экономическое наследие).
326. *Валевський О.* Механізм стримувань і противаг у державно-управлінських відносинах : [Навч. посібник] / О Валевський – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 68 с.
327. *Джефферсон Т.* Автобиография: Заметки о штате Виргиния / Томас Джефферсон; [Сост. и общ. ред. А. А. Фурсенко] – Л. : Наука, 1990. – 316 с.
328. *Розумний М.* Розвиток політичної системи України: виклики і загрози. / М. Розумний // Політичний менеджмент, 2008. – № 1 (28). – С. 9–13.
329. Конституции разных стран – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://biblioteka.org.ua/book.php?id=1150000013&p=10>
330. Проект Закону про Кабінет Міністрів України № 1312 від 10.01.2008 / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=1312&skl=7
331. *Лінц Х.* Президентська система і парламентаризм // Демократія. Антологія / Хуан Лінц / [Упоряд. О. Проценко] – К. : Смолоскип, 2005. – С. 802–827.
332. *Лейпхарт А.* Посібник з виборчих систем / А. Лейпхарт, Е. Рейнолдс, Б. Рейллі // Інститут IDEA / [Електронний ресурс] – Stockholm. – Режим доступу: <http://www.int-idea.se>.
333. *Sartory G.* Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. / G. Sartory – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 204 p.
334. *Blondel J.* Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies. / J. Blondel // Canadian Journal of Political Science. – 1968. – Vol. 1. – № 2. – pp. 180–203.
335. *Oberreuter H.* Parlamentarische Opposition. Ein internationaler Vergleich. / H. Oberreuter – Hamburg 1975. – 430 p.

-
336. **Тимофеева Л.** Власть и оппозиция: взаимодействие, взаимоограничение, взаимоконтроль, коммуникация. [Монография] / Л. Н. Тимофеева. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 241 с.
337. **Бортников В.** «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення / В. Бортников // Політичний менеджмент, 2007 – № 1(22) – С. 88 – 95.
338. **Мацієвський Ю.** Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент, – 2006 – № 5. – С. 11 – 19.
339. **Михальченко М.** Цивілізаційна чи ціннісна розколотисть України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент, – 2006 – № 6. – С. 10 –20.
340. **Кац Р.** Изменяющиеся модели партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий // Партии и выборы : [Хрестоматия] / Р. Кац, П. Мэир. / Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ ; [отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина]. – М. : ИНИОН РАН, 2004 – 20 см.
341. Політичні партії України : В 3 т. / Ю. Шайгородський (уклад.) – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – 876 с., Т. 2. – 900 с., Т. 3. – 872 с.
342. Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин : наук.-метод. рек. / В. А. Ребкало, В. А. Шахов, Е. А. Афонін та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова. – К. : НАДУ, 2008. – 72 с.
343. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. / [Пер. с англ.] – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
344. **Carothers T.** Democracy Assistance: Political vs. Developmental? / Thomas Carothers // Journal of Democracy – January, 2009. – Volume 20 – № 1– P. 5–19.
345. **О'Доннелл Г.** Делегативная демократия / Гильермо О'Доннелл // Библиотека «Гумер» [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php
346. **Бредіхін А.** Особливості трансформації політичної системи в Аргентині / Андрій Бредіхін, Марина Зелінська // Політичний менеджмент – 2009. – № 3. – С. 92–100.
347. **Krastev I.** The Strange Death of the Liberal Consensus / Ivan Krastev // Journal of Democracy – October, 2007 – Volume 18 – № 4 – P. 56–63.
348. **Rupnik J.** From Democracy Fatigue to Populist Backlash / Jacques Rupnik // Journal of Democracy – July, 2008, Volume 19, Number 3 – P. 17–25.
349. **Сухонос В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: [монографія] / В. В. Сухонос – Суми : ВДТ «Університетська книга», 2003. – 336 с.
350. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / За заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 576 с.
351. **Хорошилов О.** Український варіант демократизації / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 52–57.

-
352. **Сморгунов Л.** Сравнительная политология в поисках новых методологических ориентаций: значат ли что-либо идеи для объяснения политики? / Л. Сморгунов // ПОЛИС («Политические исследования») – № 1 – 2009 – С. 118–130.
353. **Афонін Е.** Ми йдемо до авторитаризму? / Афонін Едуард. [інтерв'ю журналу «Віче»] // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 33.
354. Демократия: универсальные ценности и многообразие исторического опыта (Материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журналов «Полис» и «Политический класс») // «Политические исследования» – № 5 – 2008 – С. 55–74.
355. **Nathan A. J.** Authoritarian Impermanence / Andrew J. Nathan // Journal of Democracy – July, 2009. – Volume 20. – № 3 – P. 37–40.
356. **Чабанна М.** Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця / М. Чабанна // Політичний менеджмент. [Електронний ресурс] – № 2 – 2003, – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=127>
357. **Шморгун О.** Авторитарна модель: мистецтво неможливого / Олександр Шморгун // сайт «Нова Країна» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://newua.org.ua/index.php?nma=catalog&fla=stat&cat_id=1&page=1&nums=23
358. **Новакова О.** Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / Новакова Олена // Політичний менеджмент. – Спецвипуск, – 2006. – [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1336>
359. **Гордієнко М.** Цінності та ідеї громадянського суспільства в системі легітимного правління / М.Гордієнко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. [Електронний ресурс] – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичний менеджмент. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=28&c=694>
360. **Скрипнюк О.** Демократія : Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). / Олександр Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
361. **Губерський Л.** Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – 3-е вид. – К. : Знання України, 2007. – 580 с.
362. **Almond G.** A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science. / G. A. Almond – Newbury Park, Calif.: Sage, 1990.
363. **Caplan B. D.** Міф Рационального Выборца. / Bryan D. Caplan, The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies – Princeton: Princeton University Press, 2007.
364. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: [Монографія] / І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна О. Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна – Х. : Право, – 2008. – 320 с.
365. **Przeworski A.** Democracy and the Market. / A. Przeworski – New York: Cambridge Univ. Press, 1991.
366. **Almond G.** Capitalism and Democracy. / G.A. Almond // Political Science & Politics, – 1991.– № 9.

-
367. **Giddens A.** The Consequences of Modernity. / A. Giddens – Cambridge, 1990.
368. **Шварцмантель Д.** Идеология и политика / Джон Шварцмантель. [Пер. с англ.] – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр. 2009. – 312 с.
369. **Markoff J.** The Great Wave of Democracy in Historical Perspective. / J. Markoff – Ithaca, 1994.
370. **Романюк О.** Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2 (23) – С. 3–11.
371. **Штомпка П.** Социология социальных изменений / Петер Штомпка – М. : РАН ИНИОН, 2005. – 248 с.
372. **Almond G.** The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. / G.A. Almond, S. Verba – Newbury Park, Calif.: Sage Publications (Princeton University Press), 1963 (© 1989). – 379 p.
373. **Растоу Д.** Переходы к демократии: попытка динамической модели / Данкворт Растоу // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 5–9.
374. **Хантингтон С.** Третья волна демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Семюэль Хантингтон / [Пер. с англ. под ред В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина] – М. : Ладомир, 2006. – С. 79–84.
375. **Huntington S.** The Change to Change: Modernization, Development, and Politics / S. P. Huntington // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – p. 25–61.
376. Глобальне відродження демократії. – Львів : Ахілл, 2004. – 464 с.
377. **O'Donnell, G.** Transition from Authoritarian Rule / G. O'Donnell, P. C. Schmitter // Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.
378. **Mainwaring S.** Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective. / S. Mainwaring, G. O'Donnell, J.S. Valenzuela – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992. – 400 p.
379. **Rueschemeyer D.** Capitalist Development and Democracy. / D .Rueschemeyer, Stephens E.Huber, J.D. Stepens – Chicago: Chicago University Press, 1992. – 398 p.
380. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / Под научной ред. О. П. Лановенко. – К. : Стилос, 2004. – 572 с.
381. **Демидов А.** Мир политических ценностей // А. И. Демидов. // Правоведение. [Электронный ресурс] – 1997. – № 4. – С. 18–25 – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=152164>
382. **Eisenstadt S.N.** Comparative civilizations and multiple modernities : [a coll. of essays] / by S. N. Eisenstadt. – Leiden; Boston : Brill, 2003.
383. **Поляков Л.** Методология исследования российской модернизации / Л. Поляков // Политические исследования. – 1997. – № 3. – С. 5–15.
384. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности изменяющегося общества / Р. Инглхарт // Политические исследования – 1997. – № 4. – С. 6–32.

-
385. *Touraine A.* Modernity and Cultural Specificities / A. Touraine // International Social Science Journal. – November 1988, – № 18.
386. Research Working Group on Cyclical Rhythms and Secular Trends. Cyclical Rhythms and Secular Trends of the Capitalist World-Economy: Some Premises, Hypotheses, and Questions // Review. – Spring, 1979. – Vol. II, – № 4.
387. *Wallerstein I.* Long Waves as Capitalist Process. Paper prepared for International Round Table on Long Waves. / I. Wallerstein – Paris, 1983.
388. *Григорян Д.* Концептуальний аналіз феномена «політична влада» / Давид Григорян // Власть. – 2009. – № 1 – С. 98–100.
389. *Шлезингер А.* Цикли американської історії / Артур М. Шлезингер; [Пер. с англ. Развіна П. А., Бухарової Е. І.; Заключ. ст. Терехова В. І.] – М. : Прогресс : Прогресс-академія, 1992. – 685 с.
390. *Сорокін П.* Соціальна і культурна динаміка. : Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений / Питирим Сорокин; [Пер. с англ. В.В. Сапова.] – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. Ин-та, 2000. – 1054 с.
391. *Кондратьев Н.* Большие циклы конъюнктуры / Николай Кондратьев // Сайт «Научное наследие Н. Д. Кондратьева» [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.kondratieff.nw.ru/heritage.html>
392. *Perez-Perez C.* Structural Change and Assimilation of New Technologies in the Economic and Social System / C. Perez-Perez // Long Waves in the World Economy. – L., 1984.
393. *Панарин А.* Россия в цивилизационном процессе : (Между атлантизмом и евразийством) / А. С. Панарин; РАН, Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 1995. – 261 с.
394. *Афонін Е.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов; / Укр. тов-во сприяння соц. інноваціям, Від.інф.-бібл. забезпечення Апарату Верховної ради України. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 352 с.
395. *Сорокін П.* Главные тенденции нашего времени / Питирим А. Сорокин; [Пер. с англ., послесл., с. 326–348, и прил. Т. С. Васильевой; Рос. акад. наук, Ин-т социологии]. – М. : Наука, 1997. – 350 с.
396. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой.] – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 381 с.
397. *Зворыкин Б.* Этатистская модель социальной модернизации: влияние политических режимов и современный опыт реализации / Борис Зворыкин // Власть. – 2009. – № 3 – С. 21–24.
398. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети – 2009. – №1(10) – С. 51–61.
399. Універсал національної єдності. / Офіційний сайт Президента України Віктора Ющенка електронний ресурс : Режим доступу : http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html.

-
400. **Кара-Мурза А.** Выступление на «круглом столе» «Российская модернизация: проблемы и перспективы» / А.А. Кара-Мурза // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 5–25.
- 401 **Rawls J.** Political Liberalism. New York : Columbia University Press, 2005. – LX. – 524 p.
402. **Huntington S.** The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. / S. P. Huntington – Norman: Univ. of Oklahoma Press, 1991.
403. Світова та європейська інтеграція: [Навч. пос.] / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 540 с.
404. **Горелов М.** Цивілізаційна історія України. / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський – К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2005. – 632 с.
405. **Тойнби А.** Постыжение истории : избранное / А. Дж. Тойнби ; [под ред. В. И. Уколовой, Д. Э. Харитоновича ; пер. с англ. Е. Д. Жаркова.] – Москва : Айрис-Пресс, 2008. – 521 с.
406. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. [Кол. моногр.] / За ред. Ф. Рудича. – К. : МАУП, 2002. – 488 с.
407. **Ian Brzezinski**, *New York Times*, – 13 July 1994, – p. A8.
408. **Переслегин С.** Самоучитель игры на мировой шахматной доске / Сергей Переслегин. – М. : АСТ; СПб. : TerraFantastica, 2006. – 619 с. – (Philosophy).
- 409 **Rawls J.** Political Liberalism. New York : Columbia University Press, 2005. – LX. – 524 p.
410. **Avinery S.** The Return to History: The Breakup of the Soviet Union / S. Avinery // Brookings Review – № 10. – Spring 1992. – P. 25–36.
411. **Моррис Д.** Игры политиков / Д. Моррис; [Пер. с англ. Н.А. Анастасьева] – М. : ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 381 с.

Наукове видання

РАДЧЕНКО Олександр Віталійович

**ЦІННІСНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА
ЯК МЕХАНІЗМ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Монографія

Редактор *М. М. Сорокун*
Технічний редактор *В. С. Мартинов*
Комп'ютерна верстка *О. В. Радченко*
Обкладинка *В. Л. Ковтун*
Коректор *М. В. Цветкова-Верніченко*

Підписано до друку 12. 09.09. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 30,67. Обл.-вид. арк. 20,0. Зам. № 090909. Наклад 300 прим.

Видавництво Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України
«Магістр».

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1654 від 19.01.2004 р.
61050, м. Харків, просп. Московський, 75, тел. (057) 732-32-55

Надруковано з оригінал-макету у видавництві «Райдуга»
Луганська обл., Новоайдар, пров. Пролетарський, 3
тел. (06445) 9-29-50, 9-10-86